

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентіві України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 8

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2020

Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 23 № 8 2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 2 від 28.09.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Рагімлі Р.	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левщанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRANI

Scientific and theoretical almanac

23 (8) 2020

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 2 dated 28.09.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2020

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Phd (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.
Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,
Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.
Technical Editor: Loboda R.S.
Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.
Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст Соціологія

С. 5

Олеся Бенчак

Транскордонне співробітництво в Карпатському і Баренцевому регіонах: оптимізація управління за допомогою порівняльного соціологічного аналізу

С. 14

Лілія Верховод

Війна та економіка: легальні та нелегальні практики отримання доходів

С. 26

Вадим Ніколенко

«Левіафан», або нарис учення про державу
Т. Гоббса

С. 37

Олександр Кучабський, Кишиштоф Коpec

«Остання» хвиля декомунізації урбаноніміки в Україні та Польщі: порівняльний аналіз

С. 49

Едуард Гугнін

Корупція, ілєгітимність та зовнішній вплив: політичні чинники державної нестабільності

С. 59

Богдана Гурій

Стан розвитку та зміни культурної політики в об'єднаних територіальних громадах України

С. 70

Юрій Кравцов, Костянтин Богомаз,

Людмила Сорокіна

Особливості інформатизації соціологічних знань

Contents Sociology

P. 5

Olesia Benchak

Transborder Cooperation in the Carpathian and Barents Regions: Optimization of Management through Comparative Sociological Analysis

P. 14

Liliia Verkhovod

War and economy: legal and illegal practices of income generation

P. 26

Vadym Nikolenko

“Leviathan”, or an essay on the doctrine of the state
by T. Hobbes

P. 37

Aleksander Kuczabski, Krzysztof Kopec

The "last" wave of decommunization of urbanonimics in Ukraine and Poland: a comparative analysis

P. 49

Eduard Gugin

Corruption, illegitimacy and external influence: political factors of state instability

P. 59

Bohdana Huriy

State of development and changes to cultural policies in the amalgamated territorial communities of Ukraine

P. 70

Yuriy Kravtsov, Konstantin Bogomaz,

Lyudmila Sorokina

Features of informatization of sociological knowledge

Політологія

С. 78

Катерина Федоришина

Порівняльний аналіз ефективності демократії в Україні за індексами демократії The Economist Democracy Index, Freedom In the World та Polity IV

С. 93

Олена Березовська-Чміль, Юлія Кобець

Політичний конфлікт гібридного типу: глобальний та регіональний виміри

С. 102

Хатуна Баїндурашвілі

Політичні, соціальні та релігійні аспекти грузино-перської дипломатії

Politology

P. 78

Kateryna Fedoryshyna

Comparative analysis of efficiency of democracy in Ukraine according to the indices of democracy The Economist Democracy Index, Freedom In the World and Polity IV

P. 93

Olena Berezovska-Chmil, Yuliia Kobets

Political conflict hybrid type: global and regional measurement

P. 102

Khatuna Baindurashvili

Political, Social and Religious Aspects of Georgian-Persian Diplomacy

Соціологія

DOI: 10.15421/172070

УДК: 316.33

Transborder Cooperation in the Carpathian and Barents Regions: Optimization of Management through Comparative Sociological Analysis

Olesia Benchak, Uzhhorod National University

The article is devoted to analysis of the peculiarities of transborder cooperation in the Carpathian and Barents regions and optimization of its management through comparative sociological analysis. The institutional capacity of managing transborder cooperation, in the Barents region of northern Europe, its focus on increasing human capital and reorienting to cluster development can serve as an example for the development of cross-border cooperation in the Carpathian region. This is evidenced by the multifaceted activities of the Barents Euro-Arctic and Barents Regional Councils for the development of cooperation between the border regions and territorial communities, coordination of priorities and implementation of Barents Co-operation programs at the international, intergovernmental and interregional levels, synchronization of their activities in the Arctic region with EU institutions, cooperation leading international structures in Northern Europe, the Arctic and the Baltic. Such institutional experience in the Barents region indicates the feasibility and high potential impact of establishing a new multilateral international instrument for supporting cross-border cooperation in the Carpathian region. This experience should not be copied, but should be implemented taking into account the specifics of the Carpathian region. The author's position on the methodological foundations of the sociological study of crossborder interactions as a differentiating and solidarizing factor is formulated. Perspective directions of research of cross-border interactions are seen first of all in: creation of international research collectives; elaboration and improvement of sociological tools for monitoring the state and dynamics of cross-border interactions; constructing a system of indicators that characterize the factors of micro, meso, macro and global levels that determine the content of cross-border interactions. The Ukrainian-Slovak, Ukrainian-Hungarian and Ukrainian-Romanian borders as a special space of social differentiation and integration remain extremely unexplored.

Keywords: *transborder cooperation comparative sociological study, crossborder interactions, system approach in research of crossborder interactions*

Транскордонне співробітництво в Карпатському і Баренцевому регіонах: оптимізація управління за допомогою порівняльного соціологічного аналізу

Олеся Бенчак, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена аналізу особливостей транскордонного співробітництва в Карпатському і Баренцевому регіонах і оптимізації управління ними за допомогою порівняльно-соціологічного аналізу. Інституційний потенціал управління транскордонним співробітництвом у Баренцевому регіоні Північної Європи, його орієнтація на збільшення людського капіталу та переорієнтація на кластерний розвиток може служити прикладом для розвитку транскордонного співробітництва в Карпатському регіоні. Про це свідчить багатогранна діяльність Ради Баренцева/Евроарктичного і Баренцевого регіонів з розвитку співпраці прикордонних регіонів і територіальних громад, узгодження пріоритетів і реалізація програм Баренцевого співробітництва на міжнародному, міжурядовому та міжрегіональному рівнях, синхронізація їх діяльності з інститутами ЄС в Арктичному регіоні, співпраця провідних міжнародних структур у Північній Європі, Арктиці і Балтії. Такий інституційний досвід у Баренцевому регіоні вказує на високий потенціал багатостороннього міжнародного

інструменту для підтримки транскордонного співробітництва в Карпатському регіоні. Цей досвід може бути впроваджений з урахуванням специфіки Карпатського регіону. Сформульована авторська позиція щодо методологічних засад соціологічного дослідження транскордонних взаємодій як фактора, який диференціює та солідаризує. Перспективні напрямки дослідження транскордонних взаємодій вбачаються в першу чергу в: створенні міжнародних дослідницьких колективів; розробці та вдосконаленні соціологічного інструментарію для моніторингу стану і динаміки транскордонних взаємодій; побудові системи показників, що характеризують фактори мікро, мезо, макро і глобального рівня, що визначають зміст транскордонних взаємодій. Названий інструментарій може, зокрема, бути застосований у вивченні українсько-словацького, українсько-угорського та українсько-румунського транскордонного співробітництва та пограниччя як особливого простору соціальної диференціації і інтеграції.

Ключові слова: *порівняльне соціологічне дослідження транскордонного співробітництва, транскордонні взаємодії, системний підхід у дослідженні транскордонних взаємодій*

Трансграничное сотрудничество в Карпатском и Баренцевом регионах: оптимизация управления посредством сравнительного социологического анализа

Олеся Бенчак, ИГВУЗ «Ужгородский национальный университет»

Статья посвящена анализу особенностей трансграничного сотрудничества в Карпатском и Баренцевом регионах и оптимизации управления ими посредством сравнительно-социологического анализа. Институциональный потенциал управления трансграничным сотрудничеством в Баренцевом регионе Северной Европы, его ориентация на увеличение человеческого капитала и переориентацию на кластерное развитие может служить примером для развития трансграничного сотрудничества в Карпатском регионе. Об этом свидетельствует многогранная деятельность Совета Баренцева/Евроарктического и Баренцева регионов по развитию сотрудничества приграничных регионов и территориальных сообществ, согласование приоритетов и реализация программ Баренцева сотрудничества на международном, межправительственном и межрегиональном уровнях, синхронизация их деятельности с институтами ЕС в Арктическом регионе, сотрудничество ведущих международных структур в Северной Европе, Арктике и Балтии. Такой институциональный опыт в Баренцевом регионе указывает на осуществимость и высокий потенциал многостороннего международного инструмента для поддержки трансграничного сотрудничества в Карпатском регионе. Этот фопыт может быть внедрен с учетом специфики Карпатского региона. Сформулирована авторская позиция о методологических основах социологического исследования трансграничных взаимодействий как дифференцирующего и солидаризирующего фактора. Перспективные направления исследования трансграничных взаимодействий видятся в первую очередь в: создании международных исследовательских коллективов; разработке и совершенствовании социологического инструментария для мониторинга состояния и динамики трансграничных взаимодействий; построении системы показателей, характеризующих факторы микро, мезо, макро и глобального уровня, определяющие содержание трансграничных взаимодействий. Названный инструментарий может, в частности, быть использован в изучении украинско-словацкого, украинско-венгерского и украинско-румынского трансграничного взаимодействия и пограничья как особого пространства социальной дифференциации и интеграции.

Ключевые слова: *сравнительное социологическое исследование трансграничного сотрудничества, трансграничные взаимодействия, системный подход в исследовании трансграничных взаимодействий*

Contemporary transborder cooperation is a very powerful and, importantly, a constructive resource for development of the international relations system. Active cooperation has a positive effect on solving the problems of participating cross-border regions, creates conditions for accelerated growth of welfare, directs partner countries policy towards equalizing level of life between more developed and depressed and peripheral regions.

This is confirmed by development of transborder cooperation in the geopolitical area of the Carpathians. European Union enlargement has opened up entirely new opportunities for its expansion and deepening.

However, analysis of the issues of transborder cooperation dynamics (hereinafter - TBC) in this important part of Europe shows that its management requires significant optimization. In particular, currently there is an urgent need in using such efficient management tools as:

- macro policy coordination,
- state economic incentives;
- bilateral and multilateral financial cooperation (Ustych, 2007).

In the early 90s of the last century the first in Central and Eastern Europe Euroregion was set up, titled the Carpathian Euroregion. During a decade this association of border cooperation of neighboring regions of Hungary, Poland, Slovakia, Romania and Ukraine had been developing very well and was even considered a reference for the European TBC.

Over time, however, and especially at the beginning of this century, it began to fade. It is regrettable for one of the authors of these lines to state this because he was one of the initiators of the Carpathian Euroregion and the first Chairman of the Council of this organization from Ukraine. The current deep crisis of this international structure can be evidenced by the fact that the joint authority of heads of border regions members of the Carpathian Euroregion – its Council – in fact ceased to exist (Benchak, 2017a).

But we know that the Carpathian Euroregion was set up by the Foreign Affairs Ministers of the member countries by signing the relevant Declaration. Therefore, it would seem that in the present crisis situation of the Euroregion its macro-policy guarantors should be intervening to help him overcome existing transformational development obstacles. But very strange is the fact that since its inception in 1993, not one

ministerial meeting devoted to its problems took place.

So which support and coordination by governments for this very important regional organization one can speak about (except for the ceremonial mentioning of the importance of its existence, coming out easily every now and then at official meetings)?

Currently there exists and institute of intergovernmental commissions on transborder cooperation. However, experience shows that their activity is quite bureaucratic and lacks efficiency. For example, the latest annual (2016) meeting of the Ukrainian-Slovak Commission resulted in no joint protocol agreed.

In addition, commissions deal with transborder cooperation issues only at the bilateral level, not sufficient for solving complex, multi-stakeholder problems of the region.

Governments on both sides of the new Eastern border seem to be active in transborder cooperation programs. But a careful study of the real situation reveals that in fact they perform rather go-between and regulatory functions in the allocation of funds coming from the budget of the European Union and other countries of the continent according to special platforms (European Union ENPI and ENI, Norwegian financial mechanism, etc.) They can in some way participate in their cofinancing if this is conditioned by the donor.

In terms of their own their bilateral or multilateral intergovernmental transborder cooperation programs with appropriate funding, at the new Eastern border in the Carpathian they are unfortunately non-existent. This negatively affects activities if transborder structures that are not able to get a financial backing from the European funds. The fate of the Carpathian Euroregion is a dramatic confirmation (Ustych, 2014).

Apparently, cross-border cooperation in the area of the Carpathians in general, and Ukrainian-Slovak TBC in particular lacks effective tools of macropolitical coordination and support.

Meanwhile, such tools in Europe are existing, and there is a vast positive experienced accumulated in its use. One particular example can be found in the North of our continent (Espiritu, 2015).

Significance of the macropolitical tools for the TBC development is evidenced by more than twenty years operation of North European

institutions, in particular of Euro-Arctic Council and of the Regional Council (established in 1993).

Barents Euro-Arctic Council is the organ of the Foreign Affairs Ministries of Norway, Sweden, Finland, Iceland, Denmark, European Commission and Russia. It provides efficient macropolitical support and transborder cooperation management in the Barents region (Flikke, 2010).

The Council of the Barents Euro-Arctic Region was established on the initiative of Norway, supported by Russia and Finland. The main motive of the member countries of the Council including Denmark, Iceland, Norway, Russia, Finland and Sweden, and the representative of the European Union (nine more countries have observer status) has been striving to maintain the centuries-old commitment of the Barents region peoples to neighborliness and cooperation, its environmental development and exploration of natural resources, creation of more comfortable and decent human living conditions. This meant that BEAC would not replace or duplicate the work already carried out on a bilateral or multilateral operation between member states, but it will promote the development of regional cooperation.

The concept of the Barents Cooperation was formulated in Kirkenes Declaration of October 11, 1993 (The Kirkenes declaration, 1993). It defines the main directions of cooperation in the field of economy, transport and communications, cultural relations and people-to-people contacts, scientific and technical cooperation, environment. The Declaration contains references to legislation, such as the European Energy Charter, the Convention on Environmental Impact Assessment (EIA Convention) and some agreements and strategies for environmental protection of the Arctic region. These laws and strategies have become an important foundation for future initiatives of cross-border cooperation. They helped to create a reliable legal framework for cooperation.

The Kirkenes Declaration of 1993 clearly determined that this regional cooperation should be considered as a contribution to the security of the whole of Europe. Reflecting a new frame of reference for European security, the Declaration emphasizes *inter alia*: "The participants expressed their conviction that

expanded cooperation in the Barents Euro-Arctic Region would contribute substantially to stability and progress in the area and in Europe as a whole. The confrontation and division that characterised the past would be replaced by cooperation and partnership. The parties believed that such cooperation would contribute to international peace and security" (Bailes, Herolf, Sundelius, 2006).

Regarding the institutional framework of cooperation, the Declaration laid out principles of alternating presidency of the member countries' ministries. The supreme body of the Council is the annual session of the foreign ministers of the participating countries, decisions on which are taken by consensus. In addition, "industry" sessions of ministers and heads of central agencies of member countries of the areas of cooperation take place, as well as meetings of the Committee of Senior Officials of cooperation that performs the functions of operational management.

Two-level institutional system is composed of the Regional Council, which works at the regional level, and the Council of Foreign Ministers on the political level.

As for the structure and property, the organization of executive and administrative body – the Secretariat is quite specific to the region.

Barents Regional Council is an institution of heads of border regions of Norway, Sweden, Finland and Russia. It provides a systematic and tight cooperation of border areas in solving common problems of TBC (Holm-Hansen, Aasland, Dybtsyna, 2008).

International Barents Secretariat is a standing technical body dealing with proper organizational support of multilateral transborder cooperation. Its office is located in the Norwegian town of Kirkenes.

The Norwegian Barents Secretariat is a permanent executive and administrative body, coordinates transborder cooperation of the northern provinces of Norway: Nordland, Troms and Finnmark with partners in neighboring countries and funded by the Ministry of Foreign Affairs and other ministries of Norway, which allocate funds for special grant programs in the areas of regional development, health, culture etc.

Activities of these institutions are based on a new philosophy of transborder relations in the Barents Sea basin, proposed in the early

90-ies by the outstanding statesman, Norwegian Foreign Affairs Minister Thorvald Stoltenberg (Stoltenberg, 2009). Fundamentals of this philosophy include pragmatism and mutual understanding.

The fundamental principles of the Barents Euro-Arctic Council, Regional Council and the International Barents Secretariat functioning include:

1. Consensus decision-making.
2. Equal cofinancing on the basis of minimized costs.
3. Asynchronous rotation of presidency (for 2 years).
4. Activities of the presiding country are based on the biennial program approved by partners.
5. The program is implemented through the operation of specialized international working groups.

According to estimates of the European Commission, the Barents Euro-Arctic Council and the Regional Council are successful specialized international regional organizations. This assessment, in particular, was made at a conference aimed at studying the northern experience of transborder cooperation held in Brussels in 2015.

Slovak, Ukrainian and Norwegian experts in November 2016 participated in the study of the northern experience of cross-border cooperation within the framework of the successful implementation of the project "Through Innovation – for Effective Cooperation" ("Information provision and implementation of innovative approaches to cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine") funded by a grant from the Norwegian kingdom with the help of the Norwegian Financial Mechanism and co-financed from the state budget of the Slovak Republic (Through innovations to effective cooperation, 2016).

The project "Information provision and implementation of innovative approaches to cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine" (CB 01030) provides that scientific analysis of economic, financial and organizational aspects in the activity of such international organizations as the Barents Euro-Arctic Council (BEAC) and the Barents Regional Council (BRC) should be a reliable basis to implement the Scandinavian practices both in terms of international cooperation of

regions and local communities of the Slovak Republic and Ukraine, and in a wider context throughout the whole space of interaction and cooperation of transboundary regions and communities of these and other countries in the Carpathian region.

The aim of the project was:

- a) obtain and analyze authentic, high-quality and complete information on the forms, methods and results of the Barents Euro-Arctic Council and the Barents Regional Council activity ;
- 2) development for the managing authorities of Slovakia and Ukraine of the practical recommendations on its implementation to improve the efficiency of transborder cooperation between border regions of these countries, in particular, and in the Carpathian region in general;

The project team set themselves the task of systematic study of the Barents Euro-Arctic Council and the Regional Council activities. First, they sought to uncover the basic context of regional cooperation in the Barents Arctic region, incorporating complex problems of Northern Europe and the Arctic region. Researchers did not stop at certain theories of regionalization or at general system of perception of regional cooperation in a globalized world.

Emphasis was placed on the structure and function – two characteristics, the quality of which can contribute to the expansion of effective cooperation, including in the broader system of international and political relations.

The Barents Euro-Arctic Council and Regional Council are institutions of Northern states and the EU, aimed at promoting cross-border cooperation in the Barents region. They were created in the early 90-ies on the initiative of prominent Scandinavian politician – then Foreign Minister of Norway Thorvald Stoltenberg (and father of the current NATO Secretary General Jens Stoltenberg). Despite his age, Thorvald Stoltenberg until now is keenly interested in issues of European cross-border cooperation, and he was one of the initiators of the above project development.

The program of their stay in the Norwegian border town of Kirkenes was very busy.

Ukrainian experts had a meeting with the leaders of the Barents Institute - a unit of the Norwegian Arctic University in Tromsø that deals with research on cross-border cooperation, where collaborative developments

and publications by scholars were discussed between Norwegian Arctic University in Tromsø, Uzhhorod National University and Safarik University in Kosice, exchange of students and teachers for internships.

Productive meetings took place with the structures that provide activities of the Barents Euro-Arctic Council and the Regional Council – the Norwegian Barents Secretariat and the International Barents Secretariat. The first structure is part of the Ministry of Foreign Affairs of Norway, located in Kirkenes and coordinating cross-border cooperation in the region. The International Barents Secretariat is an intergovernmental structure for interaction with Nordic partners and the EU in the development of cross-border cooperation (Karlsbakk, 2010).

In general, the working trip of experts to Norway allowed to explore the latest and most effective forms of cross-border cooperation practiced in the North of Europe (Benchak, 2017b). It is a good guarantee of the achievement of the objectives set by the project "Through innovation - to effective cooperation".

After the successful implementation of the project there were made the presentations of the materials for the project "Information provision and implementation of innovative approaches to cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine:

- on the meeting with the Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Norway to Ukraine – Ole Terje Horpestad (September 22, 2017) in Uzhhorod (Visit of, 2017);

- on the meeting with the Ambassadors of the Visegrad countries in Uzhhorod on October 7-th, 2017. The meeting was attended by Extraordinary and Plenipotentiary Ambassadors: Hungary in Ukraine - Erno Keshken, Slovak Republic - Juraj Sivacek, Poland - Jan Pieklo, Czech Republic - Radek Matula and members of delegations and Director of the Institute for Cross-Border Cooperation, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary, and Professor of the Uzhhorod National University Serhii Ustych;

- On October 17-th, 2017 there was made a presentation in the Embassy of Ukraine to Slovak Republic on the meeting with the Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Ukraine to the Slovak Republic – Yurii Mushka.

- On October 26-28-th there was a presentation of the project in Tasnad city (Romania) on the 8-th International symposium "Ukrainian-Romanian relations: history and contemporary".

- On December 1-st, 2017 round table meeting of the Minister for Foreign Affairs of Ukraine P. Klimkin and scientists of Uzhhorod National University. The Expert of the project Volodymyr Prykhodko presented the results of the project "Information provision and implementation of innovative approaches to cross-border cooperation between Slovakia and Ukraine".

Conclusions. A comparative sociological analysis of cross-border cooperation is an important tool for improving the efficiency of cross-border cooperation. The search for innovative ways to enhance the Slovak-Ukrainian cooperation in the Carpathian region led Slovak and Ukrainian experts to in-depth analysis of developments in Norway and other Nordic countries of bilateral and multilateral transborder cooperation, that have been for a long term consistently implemented by Barents Euro-Arctic Council and the Regional Council in the format of Barents Cooperation.

In the course of the project, Ukrainian experts strengthened their belief that the institutional capacity of transborder cooperation management in the Barents Region of the Northern Europe, its focus on the "green economy" priorities, increase of human capital and shift to cluster development can serve as a model for the development of transborder cooperation between Slovakia and Ukraine in the Carpathian region. This is confirmed by multifaceted activities of the Barents Euro-Arctic and the Barents Regional Councils in promotion of cooperation among border regions and local communities, coordination of priorities and implementation of the Barents cooperation at the international, interstate and interregional level, synchronization of activities in the Arctic region with the EU institutions, leading structures of international cooperation in Northern Europe, the Arctic and the Baltic.

Why governing and advisory structures of the Barents Region, established the same time as the Carpathian Euroregion in 1993, for nearly a quarter of a century operate effectively and continuously, dedicated to combat cross-border and interstate, economic and ideological asymmetry,

resulting in quite successful good examples of transborder cooperation compensation effect? This is the effect of the synergy of national and regional priorities, achieved by a two-tier system of governing bodies (intergovernmental and interregional level), operating on the principles of rotation and consensus, practical combination of manifestations of globalization and functional tasks ensured by professional international organization and personnel – international and Norwegian secretariat, flexible network of working groups on priority activities. A well-established funding of administrative activities and own funding instruments for transborder cooperation play a systematically important role in operation of institutions and implementation of programs.

Experts defined the context of Barents Euro-Arctic Region creation and its special regional cooperation function and practices in the Northern Region.

Regardless of its membership in the EU, the region is interconnected with other regional initiatives in the EU and is in this sense an important element of the EU neighborhood policy. In the new international environment, cooperation in the Northern region is not decisive in the sense of local identity, but plays a significant role at the functional level. Compared to many others, the Barents Sea region can be considered particularly successful in its activities of cooperation promotion through concrete projects. As for regional policy in Europe at large, the sub-regional efforts in the North could serve as a lesson for subregional initiatives elsewhere, including for the Visegrad countries and Ukraine.

Barents cooperation shows that:

- long-term bilateral problems should be formulated as common challenges for the management and sustainable development. This expands the significance of the paradigm that the states sometimes are too big to solve small problems or too small to solve big problems;

- practical issues should be addressed not through the lens of ideology, but rather in the viewpoint of practical results. Practical and functional dimensions of transborder cooperation are important not only as a tool, but also as a goal;

- we should stick to local characteristics. Regions are embedded into the system of relationships, but they also exist in their own legal system and are formed under specific

characteristics of neighboring regions and contacts that are created over the centuries;

- regional cooperation is intended not to change priorities, but to change the attitude to borders and border regions. It is important to emphasize the differences between national priorities and global challenges. Globalization threatens national states, internationalization strengthens them. Good neighborly relations strengthen the ability of national states to governance.

Given all of the above, based on research of the Barents Euro-Arctic Council and the Regional Council activities, we believe we could formulate the most important practical recommendations for the subjects of transborder cooperation of all levels:

1. Recognize that Nordic experience of political support and coordination of transborder cooperation deserves a wider application in the Carpathian region.

2. Experience is not to be copied mechanically, but only selected, first of all institutional frameworks of transborder cooperation based on historical, mental, economic and political features of the Carpathian transborder region, shall be implemented.

3. Consider establishment of specialized international regional organizations (names can be specified):

- Carpathian Cooperation Forum – the body of the Ministries of Foreign Affairs of the participating countries – for macro policy support and transborder cooperation management.

- Carpathian Regional Forum – the body of border regions heads – for systematic and close cooperation of border areas to solve common problems.

- International Carpathian Secretariat – a permanent body of representatives from the participating countries – for organizational and technical support of multilateral transborder cooperation.

4. Propose the following geopolitical configuration of the participating countries from the mentioned institutions: Slovakia, Hungary, Romania, Poland, Czech Republic, European Commission, Ukraine (Benchak, 2017c).

Define the following criteria for the configuration:

- geographic location in the Carpathian Basin.

– location at the new eastern border of the European Union.

- historical kinship and current integrity.

5. In order to create these specialized international regional organizations, to initiate a Carpathian Summit of leaders from Slovakia, Hungary, Romania, Poland, Czech Republic, European Commission, Ukraine with the adoption of an appropriate “Declaration”.

Of course, practical recommendations can and will be refined and specified.

In general, consideration of practices of the Scandinavian partners will enable to:

a) avoid overlapping and duplication in the development of European transborder cooperation;

b) improve the quality of cross-border cooperation in the Carpathian region, including more efficient and economical use of available resources (human, financial, material, time, etc.).

By creating and active operation of the offered in practical recommendations specialized institutions, additional opportunities can emerge for further intensification of bilateral relations of neighboring countries, especially in the Visegrad format, fostering real, not just declarative alignment of Ukraine with this very important European regional structure.

In the 1990s during significant geopolitical transformations, when transborder cooperation in Carpathian Euroregion played extremely positive role in establishing relations, trust building and conflict prevention between the states of the Central and Eastern Europe. Today, those states could pay back their “debt” to transborder cooperation by embracing its current transformation problems and helping to resolve them. In September 2018, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Poland to Ukraine Jan Pieklo, while in Transcarpathia, during the celebration of the Ukrainian-Polish Days of Neighborhood did not conceal his enthusiasm that after the 16-year-old break the tradition of holding the Ukrainian-Polish Neighborhood Day in Transcarpathia was restored. It is very important that this work will be continued and these Neighborhood Days in the Carpathian areal were restored.

The article is devoted to analysis of the peculiarities of transborder cooperation in the Carpathian and Barents regions and

optimization of its management through comparative sociological analysis. The institutional capacity of managing transborder cooperation, in the Barents region of northern Europe, its focus on increasing human capital and reorienting to cluster development can serve as an example for the development of cross-border cooperation in the Carpathian region. This is evidenced by the multifaceted activities of the Barents Euro-Arctic and Barents Regional Councils for the development of cooperation between the border regions and territorial communities, coordination of priorities and implementation of Barents Co-operation programs at the international, intergovernmental and interregional levels, synchronization of their activities in the Arctic region with EU institutions, cooperation leading international structures in Northern Europe, the Arctic and the Baltic. Such institutional experience in the Barents region indicates the feasibility and high potential impact of establishing a new multilateral international instrument for supporting cross-border cooperation in the Carpathian region. This experience should not be copied, but should be implemented taking into account the specifics of the Carpathian region. Sociology plays an important role in understanding the nature and trends of cross-border processes. Prerequisites for the creation of a modern methodology for studying cross-border interactions are laid down by the developments in theoretical sociology such as post-classical metaparadigm, sociological constructivism, so-called “spatial turn” in social sciences, theory of sociology of mobility. The methodological principles of sociological research of transboundary processes, proposed should include: cognitive principle of genetic-functional analysis; focus on the practical achievement of transborder processes optimization; concentration on the organizational and managerial dimension of cross-border interactions; reliance on a wide range of research methods; analysis of expert and mass level of perception of cross-border interactions and their organizational support. Perspective directions of research of cross-border interactions are seen first of all in: creation of international research collectives; elaboration and improvement of sociological tools for monitoring the state and dynamics

of cross-border interactions; constructing a system of indicators that characterize the factors of micro, meso, macro and global levels that determine the content of cross-

border interactions. The Ukrainian-Hungarian and Ukrainian-Romanian borders as a special space of social differentiation and integration remain extremely unexplored.

REFERENCES

- Bailes, A. J. K., Herolf, G., & Sundelius, B. (2006). *The Nordic Countries and the European Security and Defence Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Benchak, O. (2017a). *Recommendations and proposals for increasing effectiveness of Slovak-Ukrainian cross-border cooperation and the model of its institutionalisation*. Kosice: Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science, 12 p.
- Benchak, O. (2017b). *The study of the experience of the norwegian-russian and slovak-ukrainian cross-border cooperation*. Kosice (Slovak republic): Centre of Social and Psychological Sciences of the Slovak Academy of Science.
- Benchak, O. (2017c). *Istoriya, shcho ob'yednuye. Narysy novitn'oyi transkordonnoho spivrobitnytstva v Karpats'komu rehioni [A unifying history: essays on the latest cross-border cooperation in the Carpathians region]*. S.Ustych (Ed.). Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
- Espiritu, A. A. (2015). Moving forward: Strengthening cooperation in today's Barents Region. *Barents Studies*, 1, 7–11.
- Flikke, H. (2010) Rehional'na spivpratsya v Pivnichnomu rehioni: yiyi znachushchist' i obmezheniya [Regional cooperation in the Northern region: its significance and limitations]. Proceedings of International Scientific Conference: *Ukrayina i Vyshegradskiy chetvirky: na shlyakhu do vzayemovihidnykh vidnosyn – Ukraine and the Visegrad Four: on the way to mutually beneficial relations*. Uzhhorod. (pp. 8–11). Retrieved from <http://www.uk.x-pdf.ru/5mehanika/1246854-11-ukraina-vishegradska-chetvirka-shlyahu-vza-movigidnih-vidnosin-ukraina-vishegradska-chetvirka-shlyahu-vza-movigidnih-vi.php> [in Ukrainian].
- Holm-Hansen, J., Aasland, A., & Dybtsyna, E. (2008). Building Neighbourhood. Evaluation of the Barents Secretariat's grant programme, Norwegian Institute for Urban and Regional Research (4).
- Karlsbakk, J. S. (2010). More cash to Barents projects. The Norwegian Barents Secretariat. Retrieved from <http://www.barents.no/more-cash-to-barentsprojects.4762026-41098.html>
- Stoltenberg, J. (2009). Samtaler. Oslo: Aschehoug forlag.
- The Kirkenes Declaration, Conference of Foreign Ministers on Co-operation in the Barents Euro-Arctic Region. (1993). Retrieved from <http://www.unep.org/dewa/giwa/areas/kirkenes.htm>.
- Through innovations to effective cooperation. (2017). Retrieved from <http://www.cbccinnovations.sk/index.php/uk/>
- Ustych, S. I. (2007). *Transkordonne spivrobitnytstvo yak al'ternatyva novomu «zaliznomu zavisi» ta konfliktam: Kompleksne doslidzhennya [Cross-border cooperation as an alternative to the new Iron Curtain and conflicts: A comprehensive study]*. (pp. –58). Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
- Ustych, S. I. (2014). *Instytut transkordonnoho spivrobitnytstva, m. Uzhhorod (Ukrayina). Optymizatsiya transkordonnoy statystyky. Zbirnyk naukovykh prats' [Optimization of cross-border statistics. A collection of scientific works. Uzhhorod]*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Visit of Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Norway to Ukraine. (2017). Retrieved from <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/v-uzhnu-vpershe-prijmali-kerivnika-diplomatichnoji.htm>

Бенчак Олеся
Старший викладач
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Benchak Olesia
Senior Lecturer
Uzhhorod National University

Email: olesia.benchak@uzhnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7498-6077

Цитування: Бенчак, О. (2020). Транскордонне співробітництво в Карпатському і Баренцевому регіонах: оптимізація управління за допомогою порівняльного соціологічного аналізу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 5–13. doi: 10.15421/172070

Citation: Benchak, O. (2020). Transborder Cooperation in the Carpathian and Barents Regions: Optimization of Management through Comparative Sociological Analysis. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 5–13. doi: 10.15421/172070

Стаття надійшла / Article arrived: 01.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 03.10.2020

Війна та економіка: легальні та нелегальні практики отримання доходів

Лілія Верховод, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті підкреслюється, що збройний конфлікт став частиною буття сучасної України та спричинив зміни в усіх сферах суспільного життя. Це актуалізувало науковий дискурс щодо природи сьогоденних війн та їх особливостей. У статті підкреслюється, що на сучасному етапі війна між могутніми державами є малоймовірною з огляду на можливість використання ядерної зброї. Натомість у різних точках світу періодично виникають та тривають конфлікти малої інтенсивності. Вони настільки вплітаються в суспільне життя, що спричиняють переформатування економіки як в локальному, так і глобальному масштабі.

Складовою сучасної капіталістичної системи є галузі, які обслуговують військові потреби. Доходи оборонних корпорацій свідчать про високий попит на їх продукцію. Вона використовується не лише країнами, втягнутими в збройне протистояння, а й іншими державами, які в будь-який момент можуть опинитися у стані війни. У локальному масштабі збройне протистояння є руйнівним для економіки країни, орієнтованої на функціонування в мирний час. Набуття конфліктом затяжного характеру спричиняє зміни в усіх аспектах суспільного життя. Економічна система адаптується та породжує нові практики. Виникають парадоксальні ситуації, коли з'являються можливості «заробляти» на конфлікті, а відтак і особи, які зацікавлені у його збереженні.

Збройний конфлікт в Україні найчастіше називають гібридною війною. Разом з тим у науковому дискурсі присутні й інші назви – конфлікт в «сірій зоні», «сіра війна», необмежений конфлікт, не конвенціональна війна як «війна за дорученням». Війна на Донбасі є новим типом конфлікту. З огляду на її тривалість, вона спричинила появу різного роду економічних практик – як легальних (наприклад, збільшення об'ємів військових замовлень, сфера послуг для постійно мігруючих внутрішньо переміщених осіб тощо), так і нелегальних (наприклад, контрабанда товарів через лінію розмежування). Вони стали частиною повсякденності не лише прифронтових зон Донбасу, а і всієї країни.

Ключові слова: війна, економіка, Донбас, економічні практики, лінія розмежування, прифронт-това зона, контрабанда

War and economy: legal and illegal practices of income generation

Liliia Verkhovod, Luhansk Taras Shevchenko National University

The article emphasizes that the armed conflict has become a part of modern Ukraine and caused changes in all spheres of public life. This updated the scientific discourse about the nature of today's wars and their characteristics. The article emphasizes that at the present stage, the war between powerful powers is unlikely, given the potential for the use of nuclear weapons. However, the conflicts of low intensity periodically arise and continue in various parts of the world. Not only do they become constituent elements of public life, but reform the economy both at global and local level.

The components of modern capitalist system are the industries that serve military needs. The income of defense corporations show high demand for their products. It is used not only by the countries that are involved in an armed confrontation, but also by other states that can be at war any moment. Locally armed confrontation is destructive for the economy of the country, focused on functioning in peacetime. Being involved into a protracted conflict entails changes in all the aspects of social life. Economic system adapts and generates new practices. Some paradoxical situations arise, so that there some opportunities to "earn" on the conflict, and therefore people who are interested in its preservation.

The armed conflict in Ukraine is often called a hybrid war. Besides, in scientific discourse there are other names – the conflict in the «grey zone», «grey war», unlimited conflict, a non-conventional war as «War on behalf of». The war in Donbass is a new type of conflict. Taking into consideration its duration, it has led to the emergence of various kinds of economic practices – both legal (for example, the increase in

military orders, scope services for permanently migrating displaced people, etc.), and illegal (for example, smuggling of goods across the line of demarcation). They have become a part of everyday life not only in the frontline areas of Donbass, but also of the entire country.

Keywords: war, economy, Donbass, economic practices, line demarcation, front zone, and smuggling

Война и экономика: легальные и нелегальные практики получения доходов

Лилия Верховод, Луганский национальный университет имени Тараса Шевченка

В статье подчеркивается, что вооруженный конфликт стал частью бытия современной Украины и вызвал изменения во всех сферах общественной жизни. Это актуализировало научный дискурс о природе сегодняшних войн и их особенностях. В статье подчеркивается, что на современном этапе война между передовыми государствами маловероятна, что объясняется наличием ядерного оружия. Вместе с тем в различных точках мира периодически возникают и продолжаются конфликты малой интенсивности. Они настолько вплетаются в общественную жизнь, что обуславливают переформатирование экономики как в локальном, так и глобальном масштабе.

Отрасли, которые обслуживают военные нужды, являются неотъемлемой частью современной капиталистической системы. Доходы оборонных корпораций свидетельствуют о высоком спросе на их продукцию. Она используется не только странами, вовлеченными в вооруженное противостояние, но и другими государствами, которые в любой момент могут оказаться в состоянии войны. В локальном масштабе вооруженное противостояние разрушительно для экономики страны, ориентированной на функционирование в мирное время. Переход конфликта от острой стадии к затяжной вызывает изменения во всех аспектах жизни общества. Экономическая система адаптируется и порождает новые практики. Возникают парадоксальные ситуации, когда появляются возможности «зарабатывать» на конфликте, а вместе с тем и лица, которые заинтересованы в его сохранении.

Вооруженный конфликт в Украине чаще всего называют гибридной войной. В научном дискурсе присутствуют и другие названия – конфликт в «серой зоне», «серая война», неограниченный конфликт, не конвенциональная война как «война по доверенности». Война на Донбассе является новым типом конфликта. Она способствовала появлению как легальных (например, увеличение объемов военных заказов, сфера услуг для постоянно мигрирующих внутренне перемещенных лиц и т.п.), так и нелегальных (например, контрабанда товаров через линию разграничения) экономических практик. Они стали частью повседневности не только прифронтовых зон Донбасса, но и всей Украины.

Ключевые слова: война, экономика, Донбасс, экономические практики, линия разграничения, прифронтовая зона, контрабанда

Вступ.

Війна вже не перший рік є частиною буття українського суспільства. У новинах різних засобів масової інформації щоденно висвітлюються події на сході України. Вони стали важливою складовою політичного, наукового, суспільного дискурсу. Збройний конфлікт та його вирішення проходили червоною лінією в передвиборчих агітаціях політиків під час президентської та парламентської кампаній 2019 р. Це не дивно, бо суспільство вимагає суттєвих зрушень в даному напрямку.

Цілком закономірно виникає питання «Як в умовах війни функціонує сучасна економіка?». Здавалось, що відповідь проста. Початок воєнних дій на території будь-якої дер-

жави має руйнівні наслідки для її економіки. Наприклад, експерти зазначають, що «російська агресія завдала Україні безпрецедентних гуманітарних і соціальних втрат і спричинила серйозні деструктивні процеси, у т. ч. руйнацію інфраструктури на території бойових дій, дезорганізацію усталених виробничих зв'язків і критично важливих поставок ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу» (Українець, Яблонська, Кравець, & Стасина, 2015). Проте згодом економіка країни адаптується та перебудовується під потреби війни. Як результат, змінюються економічні практики та економічна поведінка різного роду соціальних суб'єктів. В умовах капіталістичної системи локальні війни можуть розглядатися як потенційні джерела прибутку.

З урахуванням того, що ми маємо справу з новим типом збройного конфлікту в Україні, актуальним є дослідження його впливу на економіку країни.

Ступінь розробленості проблеми.

Взаємозв'язок економіки та війни є новою темою в науковій літературі. Багато праць присвячено власне військовій економіці (Р. Бойко, О. Семененко, І. Чекед, О. Крешинський, В. Пташник, Г. Лягушев, А. та ін.). Взаємозв'язок економіки та війни більш детально аналізується у доробках С. Кулицького (2016, 2017), К. Зацепіної (2014), І. Кононова (2018), В. Горбуліна (Горбулін В. та ін., 2017), Л. Верховод (2017, 2018) та ін. Разом з тим у вітчизняній соціології мало освітленою залишається проблема економічної поведінки людини в умовах збройного конфлікту малої інтенсивності.

Результати дослідження.

Збройний конфлікт на Україні активізував дискусії з приводу особливостей та природи сучасних війн. Н. Хомський зазначає, що «війна між великими державами більше не почнеться – оскільки, якщо прогноз виявиться невірним, то ми не встигнемо дізнатися про початок війни» (Хомський, 2016, с. 564). Про малоімовірність війн між передовими країнами пише І. Кононов. Дослідник підкреслює «війни в світі не зникли. Вони перемістилися в країни “третього світу”, які стали зоною протистояння капіталізму та соціалізму. Війни ці велися під “ядерною парасолькою”. Інтервенти і повстанці, диверсанти і рейнджери, спецслужби і терористи, подвійні агенти і революціонери-ідеалісти – звичайні суб'єкти військових конфліктів цього часу. Ситуація ще більше ускладнилася з крахом світової соціалістичної системи, глобалізацією та кризовими явищами у світовій капіталістичній системі. З лиця нашої планети почали розповзатися “війни малої інтенсивності”, в рамках яких практикувалися етнічні чистки з елементами геноциду. Терористичні організації і спецслужби все більше ставали схожими один на одного. Межі між світом і війною розмивалися» (Кононов, 2017, с. 147).

Науковці намагаються розібратися у «термінологічних хитросплетіннях» нового типу збройного протистояння, окреслити його специфіку, намітити шляхи вирішення проблеми. Ю. Візниця відзначає, що «роз-

митість і невизначеність природи сучасних конфліктів відбивається у множинності термінологічних назв для широкого спектра явищ: гібридна війна, конфлікти в “сірій зоні”, “сірі війни”, необмежені конфлікти та інші, що мають на меті відрізнити сучасні війни від традиційних, або конвенційних, видів збройних конфліктів» (Візниця, 2018, с. 27). Збройний конфлікт в Україні найчастіше називають гібридною війною (наприклад, В. Горбулін, Г. Поцепцов, І. Рущенко та ін.), під якою розуміють військові дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів із метою досягнення стратегічних політичних цілей (Візниця, 2018, с. 27). Даний термін міцно укорінився у суспільній свідомості. У науковому дискурсі присутні і набувають поширення й інші точки зору з цього приводу. І. Кононов для позначення війни в Україні використовує термін не конвенціональних війн як «війн за дорученням». Дослідник зазначає, що такі війни ведуться з використанням «квазідержавних або зовсім недержавних військових формувань. У цих конфліктах дуже складний зовнішньополітичний фон: безпосередньо за сторонами, що борються, завжди чітко видно інші суб'єкти світової політики» (Кононов, 2018, с. 29).

Такої ж думки дотримується К. Зацепіна. Вона відзначає, що «кількість військових конфліктів у світі не скоротилася – наразі вони перемістилися на території третіх країн, де наддержави підтримували різні сторони в цивільних, внутрішніх війнах – іноді явно, а іноді під прикриттям цілей встановлення порядку і справедливості» (Зацепіна, 2014).

Військовий конфлікт в Україні актуалізував дискурс війни у вітчизняній науці. Ю. Мацієвський зробив огляд літератури на тему військових дій на Донбасі. У результаті він виокремив три точки зору на дану проблему, які мають місце в науковому та суспільному дискурсі. «На Заході, а також в російських офіційних ЗМІ домінує дискурс внутрішнього конфлікту, де центральним поняттям є «громадянська війна». Водночас частина західних вчених поділяє т. зв. «прагматичний дискурс», який визнає присутність як громадянської війни, так і прихованої агресії з боку РФ, але основний наголос робиться на пошуку шляхів припинення конфлікту. В Україні,

навпаки, переважає дискурс «гібридної війни»» (Мацієвський, 2019, с. 61).

Проблема природи сучасних війн аналізується в роботах І. Кононова. Дослідник вважає недоречним використання популяризованого терміну «гібридна війна». Натомість він оперує поняттями неконвенціональна війна, війна за дорученням. І. Кононов підкреслює роль економічних причин появи збройних конфліктів у світі. З цього приводу він пише: «Подібні війни є війнами правлячих угруповань, в яких населення використовується як засіб. Незважаючи на ідеологічне обґрунтування, вони виконують функцію екстерналізації витрат у процесі капіталістичного виробництва. І. Валлерстайн давно звернув увагу на те, що умови для цього значно звузилися. Капіталісти не можуть екстерналізувати витрати за рахунок їх перекладання на населення колоніальних країн або за рахунок хижацького використання природного середовища. Саме нові війни стали несподіваною формою екстерналізації витрат. Звідси контрабанда і нелегальні ринки з високими цінами, які не можуть скластися в нормальних умовах» (Кононов, 2017, с. 152).

Історики та економісти підкреслюють, що перша світова війна змінила принципи функціонування та управління військовою економікою. «В результаті практично вся продукція військового призначення почала випускатися приватними підприємствами, що стало поштовхом до появи військово-промислових фірм з приватною власністю. По сьогодні, в країнах з розвинутою ринковою економікою ключова роль у виробництві продукції військового призначення відведена приватним компаніям» (Скринченко, 2015, с. 58). Отже, оборонні підприємства в умовах сучасної капіталістичної системи всіляко зацікавлені у збільшенні попиту на свою продукцію. Кризові періоди у житті суспільства активно сприяють цьому процесу. Німецький економіст Карл-Хайнц Паке відзначає: «Війна з економічної точки зору – це величезний перерозподіл ресурсів: в мирний час пріоритет віддається споживчому ринку, а у воєнний – виробництву засобів знищення. Виробники озброєнь виграють в конфлікті, а інших товарів – програють, хоча це не завжди відразу помітно» (Експерты о том, кому выгодны вооруженные конфликты, 2016). На сучасному етапі до найвідоміших оборонних під-

приємств відносять «Локхід-Мартін» (США), «Боінг» (США), «BAe системз» (Великобританія), «Рейтеон» (США), «Нортроп-Грумман» (США), «Дженерал дайнемікс» (США), «Ербас груп» (трансєвропейська), «Юнайтед технолоджиз» (США), «Фінмекканіка» (Італія), «Ел-3 ком'юнікейшнз» (США). Їх загальна частка становить близько 50% світового об'єму військових продажів (Корчагин, 2016).

А. Мовчан зазначає, що «наявність воєн необхідно для виробників озброєння як з точки зору збільшення попиту на свій товар безпосередньо, так і опосередковано: чим більше війн, тим більше ризик, тим більше озброюються країни. На локальні війни з'їжджається велика кількість експертів з різних країн для того, щоб подивитися, як працюють нові системи зброї. Дуже часто вони здійснюють постачання на театр військових дій безплатно або за дуже низькими цінами для перевірки цих технологій, що дозволяє краще їх продавати або адаптувати» (Експерты о том, кому выгодны вооруженные конфликты, 2016). Прибутки величезних оборонних корпорацій сягають десятків мільярдів доларів. Показовим є те, що останніми роками на цей ринок почали виходити китайські компанії (табл. 1).

В умовах війни мають можливість заробити не лише підприємства, які займаються виробництвом різних видів зброї. А. Мовчан стверджує, що «є достатньо серйозні аргументи, згідно з якими одним із агентів другої війни Сполучених Штатів та Іраку була компанія Halliburton. В результаті вона отримала замовлення на відновлення іракської нафтової промисловості приблизно на 100 мільярдів доларів» (Експерты о том, кому выгодны вооруженные конфликты, 2016).

Окрім великого бізнесу, на війні мають можливості заробити і менш значимі економічні агенти. І. Кононов зазначає, що «зона конфлікту пронизується нелегітимними практиками (контрабанда, незаконне переміщення людей, імітація бойових дій для досягнення приватних цілей і т. п.). Коли війна набуває позиційного характеру, виникає різке розходження між лінією протистояння і життям решти території країни, яка зовні повертається до мирного життя. Однак із зони конфлікту поширюється зброя і практики насильницького вирішення будь-яких проблем» (Кононов, 2018, с. 30).

Таблиця 1

Рейтинг корпорацій, що займаються виробництвом продукції військового призначення, складений виданням Defense News (Top 100 for 2020, 2020)

Ранг	Назва компанії		Прибуток від оборони у 2018 р. (в млн долл.)	Прибуток від оборони в 2017 р. (в млн долл.)	Загальний прибуток, 2018 р.
1	Lockheed Martin	США	\$ 50,536.00	\$ 47,985.00	\$ 53,762.00
2	Boeing	США	\$ 34,050.00	\$ 20,561.00	\$ 101,127.00
3	Northrop Grumman	США	\$ 25,300.00	\$ 21,700.00	\$ 30,095.00
4	Raytheon Company ¹	США	\$ 25,163.94	\$ 23,573.64	\$ 27,058.00
5	Aviation Industry Corporation of China	Китай	\$ 24,902.01	\$ 22,898.73	\$ 66,405.36
6	General Dynamics	США	\$ 24,055.00	\$ 19,587.00	\$ 36,200.00
7	BAE Systems	Велико-британія	\$ 22,477.48	\$ 22,380.04	\$ 24,569.06
8	China North Industries Group Corporation Limited	Китай	\$ 14,777.77	\$ 14,206.36	\$ 68,100.30
9	Airbus	Нідерланди / Франція	\$ 13,063.82	\$ 11,185.91	\$ 75,220.59
10	China Aerospace Science and Industry Corporation	Китай	\$ 12,130.93	\$ 11,206.28	\$ 37,909.17

К. Восьний відзначає, що початок будь-якої війни завжди сприяє розвитку приватного підприємництва. З цього приводу він пише: «Найбільші статки та майно приватним бізнесом створювалися споконвіків у періоди криз і воєн, тобто в часи масового зубожіння населення та банкрутства цілих держав. Збільшення чисельності армії у ході війни неминуче вимагає більших обсягів поставок озброєння, продуктів, одягу, взуття, засобів зв'язку, боеприпасів, пального і мастильних матеріалів, запасних частин, похідного спорядження тощо» (Восьний, 2010, с. 13).

Збройний конфлікт в Україні спричинив масштабні зміни в економіці. Основними наслідками є: економічна нестабільність, зниження ділової активності; втрата частки промислового потенціалу (на окупованих територіях опинилося до 20 % промислових підприємств України); руйнування виробничої та соціальної інфраструктури Донецької та Луганської областей; пошкодження та руйнування житлового фонду;

зменшення аграрного потенціалу країни; зростання безробіття та зниження купівельної спроможності населення; погіршення бізнес-клімату; зниження обсягів експорту та втрата надходжень до бюджету з окупованих підприємств тощо (Кучер, 2018, с. 149).

На військові потреби у бюджеті України закладаються значні кошти у порівнянні з попередніми роками, активно розвивається військово-промисловий комплекс, зростає чисельність української армії.

За даними Стокгольмського інституту проблем миру (SIPRI), останніми роками суттєво збільшилися військові витрати України. Наприклад, у 2013 р. цей показник становив 2,047 млрд долл., а у 2019 р. – 4,557 млрд долл. (Стокгольмський інститут проблем миру, 2020a). Якщо взяти співвідношення витрат до ВВП країни, то маємо 1,6 % та 3,4 % відповідно (Стокгольмський інститут проблем миру, 2020). Більш детальна динаміка даного показника в Україні представлена на рис. 1¹.

Надзвичайно затребуваними стали ті галузі, які так чи інакше обслуговують

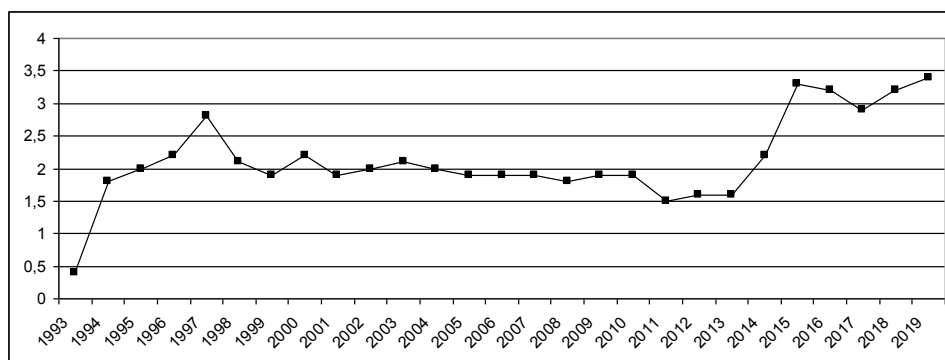

Рис. 1. Військові витрати України у співвідношенні до ВВП (у %) за роками

військові потреби. У якості прикладу можна навести збільшення доходів державного концерну Укроборонпром. Наприклад, протягом 2018 р. його чистий дохід зріс на 32 %, а в деяких підрозділах на 100 %; виробництво високоточної зброї та боєприпасів підвищилося з 2,7 млрд гривень до 5,8 млрд гривень за показником чистого виторгу, дохід підприємств РЛС, радіозв'язку та спеціального приладобудування зріс із 2,3 млрд до 3,4 млрд, а бронетанкової галузі – з 5 млрд до 6,44 млрд гривень (Чистий дохід Укроборонпрому зріс на третину, 2019).

Військовий конфлікт спричиняє підвищення ризиків у бізнесі, зокрема у нелегальному. Чим вище ризик, тим більш високий рівень прибутку закладається у вартість товару. А. Мовчан, розмірковуючи над зв'язком економіки та війни, відзначає: «Іноді вкрай важливим у бізнесі є підвищення ризиків. Висока маржа з'являється тільки там, де є високі ризики (наприклад, в наркотрафіку). Тому територія Афганістану навряд чи буде мирною найближчим часом, там надто важливо мати нестабільність, неконтрольованість, непрозорість» (Експерти о том, кому выгодно вооруженные конфликты, 2016). Лінія розмежування між не окупованими та окупованими зонами Донбасу теж стає джерелом нелегальних та напівлегальних економічних практик. І. Кононов відзначає, що це є характерною рисою конфліктів малої інтенсивності (Кононов, 2019, с. 156).

Війна на Сході України породила нові практики отримання доходів. Наприклад, за-

борона оптової торгівлі з окупованими територіями призвела до підвищення роздрібних цін в неокупованих населених пунктах, які розташовані неподалік лінії розмежування. Люди пенсійного віку з ОРДЛО здійснюють «маятникову» міграцію з метою підтвердження права на соціальні виплати та заодно роблять закупи. Продукти, одяг, ліки стали значно дорожчими, що викликало обурення серед місцевого населення.

Різного роду міжнародні організації, які досліджують ситуацію на Донбасі, констатують поширеність схем нелегальної оптової торгівлі з окупованими територіями. Ще у 2017 р. Національний антикорупційний комітет з питань оборони (НАКО) провів дослідження «Перетинаючи межу: нелегальна торгівля з окупованим Донбасом, що підриває оборону». Авторами було описано 5 способів нелегального переміщення товарів через лінію зіткнення: 1) через автомобільні коридори та контрольні пункти (зловмисники вдаються до маніпуляції із документацією на вантаж; наприклад, записують його як гуманітарну допомогу); 2) через гуманітарно-логістичні центри, які були організовані для роздрібної торгівлі; 3) через 7 залізничних коридорів (до 15 березня 2017 року офіційно перевозили з України до ОРДЛО вугілля та руду, а зловмисники нелегально вивозили товари у подвійному дні вагонів або у додаткових незадекларованих вагонах); 4) незаконне переміщення відбувається в обхід пунктів пропуску; 5) «перерваний транзит» (товар, який

¹ Національний антикорупційний комітет з питань оборони (НАКО) – спільна ініціатива Transparency International Defence and Security та Transparency International Україна. НАКО об'єднує українських громадських діячів, журналістів, а також міжнародних експертів для протидії корупції у сфері безпеки та оборони. Ініціатива діє за підтримки Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів. URL: <https://nako.org.ua/>.

прямує до ОРДЛО, декларується як транзитний у Росію. На території РФ інформацію у накладній змінюють. З території РФ вантаж заїжджає до окупованих територій через неконтрольовані ділянки кордону) (НАКО, 2017, с. 25–43).

Контрабанда є доволі поширеною нелегальною економічною практикою. Такий стан речей зумовив актуалізацію суспільного, політичного та наукового дискурсу на дану тему. За оцінками експертів, щорічні обсяги тіншових потоків лише продуктів харчування в окуповані райони і АР Крим сягають 3 млрд. долл. США (Горбулін та ін., 2017, с. 306).

У монографії за ред. В. Горбуліна «Світова гібридна війна: український фронт» наводяться такі дані: «Вартість «супроводу» вантажного автомобіля з «контрабандним» товаром коливається від 10 до 100 тис. грн. (за оцінками волонтерів у окремих випадках 200 тис. грн., або до 20 грн. за 1 кг вантажу)... За даними оперативних мобільних груп, обсяги щоденних нелегальних платежів на одному блокпості коливаються від 1 до 5 млн. грн.» (Горбулін та ін., 2017, с. 306).

Наведені факти відомі не лише представникам органів влади, міжнародних організацій, а й пересічним громадянам. В Україні розроблені механізми боротьби з даним явищем. Правоохоронні органи звітують про боротьбу з нелегальними практиками на кордоні, зокрема і на лінії розмежування. У ЗМІ періодично з'являються повідомлення такого роду. Водночас масштаби контрабандних практик в зоні конфлікту залишаються значними і викоринити їх повністю, на думку деяких посадовців, не представляється можливим. Наприклад, Г. Тука, колишній голова Луганської військово-цивільної адміністрації, в одному із інтерв'ю з цього приводу зазначив: «Це повна ілюзія, що одна людина може щось зупинити. Я думаю, що в нинішній ситуації, коли стабілізовано фронт, це зробити вже неможливо... Чим довше триває конфлікт, тим більше людей починають заробляти саме на цьому конфлікті. Відповідно, тим більше людей зацікавлені в збереженні цього конфлікту» («Размягчение передка»: Тука раскрыл патовую ситуацию с контрабандой в зоне ООС, 2019).

У зоні конфлікту мають місце економічні практики й меншого масштабу. С. Хобта наводить наступні приклади:

1. На підконтрольні території з невідконтрольованих постачають дрібні партії окремих товарів (наприклад, у Донецькій області – рибу), а з підконтрольних доставляють замовлені через Інтернет/Нову пошту товари (наприклад, Oriflame, Mary Kay та інше) і т. п.

2. Надаються послуги з оформлення пропуску на сайті СБУ, які затребувані серед літніх людей без навичок роботи з комп'ютером і Інтернетом.

3. Послуга «пенсійний тур» на підконтрольну територію (з мінімальними чергами відвезуть на підконтрольну територію, нададуть необхідну реєстрацію на неокупованій частині України, а також познайомлять з людиною з Пенсійного фонду, яка допоможе швидко, поза чергами, оформити пенсію).

4. Транспортні послуги, пов'язані з обмінанням черги на КПВВ.

5. Робота, так званих, «рікшей» (можна замовити проїзд на кустарно облаштованій колясці (взимку – санчатах) по території КПВВ).

6. Послуги «тачечників»/«саночників» (узимку) (на саморобних тачках вручну перевозяться коробки з товаром на невідконтрольовані території) (Хобта, 2018, с. 142–143).

Загальновідомим є факт, що не всі ВПО постійно проживають на території, яка підконтрольна українській владі. Вони постійно мігрують з метою підтвердження свого права на певні державні гарантії, зокрема пенсійне забезпечення. В Україні створюються механізми контролю за такого типу переселенцями. Разом з тим проблема постійної міграції пенсіонерів через лінію розмежування отримує неоднозначну оцінку. Наприклад, координатор систем ООН в Україні Ніл Вокер заявляє, що «в Організації Об'єднаних Націй серйозно стурбовані практикою припинення соціальних виплат та пенсій деяким переселенцям та жителям тимчасово окупованих територій України... всі громадяни мають право на соціальні виплати, незалежно від того, де вони живуть, є пенсіонерами чи ВПО» (В ООН стурбовані позицією української влади щодо соціальних виплат для жителів ОРДЛО та переселенців, 2017). Водночас можна зрозуміти і позицію української влади. Ще у 2016 р. П. Розенко відзначав: «Перед нами

два головних завдання – не допустити перетікання коштів держбюджету на окуповані території і забезпечити права, своєчасну виплату пенсій і соцдопомог тим людям, які переїхали на постійне місце проживання на підконтрольну українській владі територію» (Розенко обіцяє переселенцям спрощену реєстрацію, 2016).

Постійна міграція ВПО через лінію розмежування створює цілу систему, яка їх обслуговує. Як вже зазначалося, активно надаються посередницькі послуги при оформленні різного роду допомоги для переселенців (Верховод, 2018, с. 9–10). По м. Старобільськ розклеєні об'яви щодо реєстрації ВПО, яка є необхідною умовою отримання грошових компенсацій від держави. На фейсбуці у групі «Типовий Старобільськ» навіть був розміщений матеріал, в якому називалися прізвища конкретних осіб, які, вірогідно, займаються наданням таких послуг.

Деякі місцеві жителі реєструють за своєю адресою знайомих і мають за це грошову винагороду. У разі необхідності повідомляють про можливі перевірки.

Офісні приміщення, колишні магазини, частини кафе поступово трансформуються в міні-готелі та хостели, які покликані задовольнити потреби приїжджих з окупованих територій. Масштаби цих перетворень на прикладі Старобільська свідчать про прибутковість означених послуг.

Економічні практики, породжені збройним конфліктом, мають місце також і на окупованій території Донбасу. Слід відзначити, що інформація з даного приводу є вкрай обмеженою з огляду на неможливість проведення повноцінних досліджень в ОРДЛО. Разом з тим є приклади теоретичного осягнення повсякденності окупованих територій. М. Чаплик на основі авторського дослідження описує роль криміналітету в російсько-українській війні. Він підкреслює, що кримінальні процеси в ОРДЛО виходять на новий рівень. З кінця 2015 р. на окупованих територіях зникають явні кримінальні угруповання та відкритий бандитизм (Чаплик, 2020, с. 32). Натомість мають місце нелегальні практики – корупція, розкрадання гуманітарної допомоги, контрабанда вугілля, металу, алкоголю, тютюну тощо, відбирання підприємств,

бізнесу, власності, майна, здирництво та ін. (Чаплик, 2020, с. 32–33).

Про буття окупованих територій пише А. Яковенко. Він наводить приклади «пенсійного туризму», «медичного туризму», а також «освітніх міграцій» причому по обидві сторони лінії розмежування (Яковенко, 2019, с. 147).

Налагодження нелегальних практик отримання доходів свідчить про вражаючу здатність людини пристосовуватись до будь-яких умов. Проблема адаптації суспільства в умовах війни знаходить відображення не лише в науковому дискурсі. У зв'язку з цим варто згадати п'єсу Б. Брехта «Матінка Кураж та її діти». Ганна Фірлінг не є найпоширенішим типом особистості в умовах війни. Разом з тим вона є уособленням певного кола людей, які навіть за екстремальних умов відстоюють свої інтереси та борються за вигоду. Знаходячись на вершині ділового успіху, матінка Кураж зазначає: «Ви не переконаєте мене, що війна – це погано. Вірно, вона знищує слабких, але вони і в мирний час гинуть. Зате своїх людей вона годує краще».

Висновки.

Сучасний світ постійно змінюється. З огляду на те, що конфлікти супроводжують всю історію людства, вони також трансформуються в нові незнані раніше форми. Дослідники вважають, що класичні війни між великими державами не є можливими, бо вони загрожують існуванню всього людства через наявність ядерної зброї. Разом з тим війни не зникли. Вони перемістилися у країни Третього світу. У різних точках планети тривають та виникають нові війни малої інтенсивності. Обслуговування потреб таких збройних протистоянь стали складовою глобальної економічної системи. Свідченням цього є щорічні доходи оборонних корпорацій.

Вплив збройних конфліктів на економіку можна розглядати в двох аспектах – глобальному та локальному. Наявність війн малої інтенсивності в різних частинах світу підживлює економіку через бурхливий розвиток військово-промислового комплексу, а також можливості екстерналізації витрат капіталістичної системи (І. Кононов). У локальному масштабі будь-яке збройне протистояння є руйнівним для економіки країни, орієнтованої на функціонування в мирний час. Набуття

конфліктом затяжного характеру спричиняє переформатування життя суспільства в усіх аспектах. Економічна система адаптується та породжує нові практики. Виникають парадоксальні ситуації, коли з'являються можливості «заробляти» на конфлікті, а відтак і особи, які зацікавлені у його збереженні.

Збройне протистояння на Донбасі є новим типом конфлікту. Найчастіше його називають гібридною війною. Разом з тим існують й інші назви – сірі війни, не конвенційні війни за дорученням тощо. З огляду на тривалість збройного конфлікту

на Донбасі, він спричинив появу різного роду економічних практик – як легальних (наприклад, збільшення об'ємів військових замовлень, сфера послуг для постійно мігруючих ВПО тощо), так і нелегальних (наприклад, контрабанда товарів через лінію розмежування). Вони стали частиною повсякденності не лише прифронтових зон Донбасу, а і всієї країни. Війна стає фоном щоденних життєвих практик. Таким чином людина черговий раз підтвердила свою унікальну здатність адаптації до будь-яких умов.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

В ООН стурбовані позицією української влади щодо соцвиплат для жителів ОРДЛО та переселенців. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/v-onn-sturbovani-poziciyeyu-ukrayinskoyi-vladi-schodo-socviplat-dlya-zhiteliv-ordlo-ta-pereselenciv-232351_.html (дата звернення 21.09.2018).

Верховод Л. І. Ставлення жителів прифронтових зон Донбасу до нелегальних практик отримання доходів (на прикладі молоді). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21, № 8. С. 5–11. <https://doi.org/10.15421/1718997>.

Верховод Л. І. Тінюві практики в структурі економічної поведінки жителів прифронтових зон Донбасу (за результатами дослідження у 2017 р.). *Український соціологічний журнал*. 2017. Вип. 17–18. С. 100–105. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/11535>.

Візниця Ю. В. Нова «холодна» чи світова «гібридна» війна? *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2018. Вип. 22. С. 27–30.

Возьний К. З. Війна: від економічних мотивів до наслідків. *Економічний часопис - XXI*. 2010. № 9–10. С. 12–18. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/6274>.

Зацепина К. В. Войны и экономика. *Журнал международных исследований развития* (МИР). 2014. № 1. URL: <https://www.hse.ru/data/2014/04/20/1319308649/1.%20%D0%92%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B%20%D0%B8%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0.%20%D0%97%D0%B0%D1%86%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%9A.%D0%92..pdf>.

Кононов И. Ф. Донбасс: лаборатория войны, место социальной катастрофы. *Социологические исследования*. 2019. Т. 45. № 7. С. 152–163. URL: <http://socis.isras.ru/files/File/2019/7/Kononov.pdf>.

Кононов И. Ф. Мировая гибридная война или буржуазный бланкизм? Эссе памяти концепта гибридной войны. Пусть покоится с миром. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 146–153.

Кононов І. Теорія масової свідомості: можливості та обмеження в умовах неконвенційної війни (за результатами досліджень на вільній території Луганської області). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21, № 5. С. 28–47. <https://doi.org/10.15421/171866>.

Корчагин С. Ведущие мировые производители вооружения. *Зарубежное обозрение*. 2016. № 9. С. 32–40. URL: http://factmil.com/publ/vpk/aviacionnaja_promyshlennost/vedushhie_mirovye_proizvoditeli_vooruzhenija_2016/17-1-0-1043.

Кулицький С. Економічна складова гібридної війни Росії проти України. *Україна: події, факти, коментарі*. 2016. № 20. С. 44–57. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr20.pdf>.

Кулицький С. Сучасний стан української економіки та оцінки перспектив її розвитку у 2017 році. *Україна: події, факти, коментарі*. 2017. № 1. С. 46–62. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr01.pdf>.

Кучер Л. Военный конфликт на Схोді України: економічний аспект. *Сучасна війна: гуманітарний аспект: тези доповідей*, 31 травня – 1 червня 2018 р. Харків : Харківський національний університет повітряних сил ім. І. Кожедуба, 2018. С. 149–153.

Мацієвський Ю. В. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 55–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2019_2_12.

НАКО. Перетинаючи межу: нелегальна торгівля з окупованим Донбасом, що підриває оборону. 2017. URL: <https://nako.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Peretynayuchy-mezhu.-Nelehalna-torhivlya-z-okupovanyim-Donbasom-scho-pidryvaje-....pdf>.

«Размягчение передка»: Тука раскрыл патовую ситуацию с контрабандой в зоне ООС. URL: <https://www.obozrevatel.com/economics/ostanovit-nevozmozhno-tuka-raskryil-situatsiyu-s-kontrabandoy-v-zone-oos.htm> (дата обращения 25.04.2020)

Розенко обіцяє переселенцям спрощену реєстрацію. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2018575-rozenko-obicae-pereselencam-sprosenu-reestraciju.html> (дата звернення 21.08.2020).

Світова гібридна війна: український фронт: моногр. / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків : Фоліо, 2017. 496 с.

Скрынченко Б. Л. Развитие военной экономики в 20-м веке. *Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление*. 2015. № 1 (12). 57 – 61. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/razvitiye-voennoy-ekonomiki-v-20-m-veke>.

Українець Л., Яблонська А., Кравець Ю., Стасина Ю. Комплексна оцінка економічної ситуації в Україні у 2014-2015 рр. (частина 1: Загальна оцінка макроекономічної ситуації). URL: <http://iac.org.ua/kompleksna-otsinka-ekonomichnoyi-situatsiyi-v-ukrayini-u-2014-2015-rr-chastina-1-zagalna-otsinka-makroekonomichnoyi-situatsiyi/>.

Хобта С. В. Простір регіону в воєнний час: нові кордони і переміщення населення. *Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі*. Монографія / наук. ред. І. Ф. Кононов. Старобільськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2018. С. 139–149.

Хомский Н. Мир без войны. Избранное / пер. с англ. С. Александровский, В. Глушаков. Москва : Энциклопедия-ру; Харьков : Фолио, 2016. С. 559–585.

Чаплик М. Участь криміналітету в гібридній війні: погляд крізь призму українських реалій. *Український соціологічний журнал*. 2020. № 21. С. 25–36. URL: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-21-03>.

Чистий дохід Укроборонпрому зріс на третину. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/companies/4126690-chystiy-dokhid-ukroboronpromu-zris-na-tretynu> (дата звернення 03.05.2020)

Эксперты о том, кому выгодно вооруженные конфликты (А. Мовчан, К.-Х. Паке, В. Жарков). URL: <https://lenta.ru/articles/2016/02/27/war/> (дата обращения 03.06.2020).

Яковенко А. В. Социолог в условиях вооруженного противостояния в Донбассе. *Социологические исследования*. 2019. Том 45. № 7. С. 143–151. URL: <http://socis.isras.ru/files/File/2019/7/Yakovenko.pdf>.

SIPRI: Military expenditure by country as percentage of gross domestic product, 1988-2019. 2020. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932019%20as%20a%20share%20of%20GDP.pdf>.

SIPRI: Military expenditure by country, in constant (2018) US\$ m., 1988-2019 (see below for 1999-2009). 2020. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932019%20in%20constant%20%282018%29%20USD.pdf>.

Top 100 for 2020. URL: <https://people.defensenews.com/top-100/> (дата звернення 15.06.2020)

REFERENCES

Chaplyk, M. (2020). Uchastj kryminalitetu v ghibrydnij vijni: poghljad krizj pryizmu ukrajinsjkykh realij [The participation of criminals in a hybrid war: a look through the prism of Ukrainian realities]. *Ukrajinsjkyj sociologichnyj zhurnal – Ukrainian Sociological Journal*, 21, 25–36. Retrieved from <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-21-03> [in Ukrainian].

Chystyj dokhid Ukroboronpromu zris na tretynu [Ukroboronprom's net income increased by a third]. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/business/companies/4126690-chystyi-dokhid-ukroboronpromu-zris-na-tretynu> [in Ukrainian].

Homskij, N. (2016). Mir bez vojny [World Without War]. *Izbrannoe – Selected*. (S. Aleksandrovskij, V. Glushakov, Trans.). (pp. 559–585). Moskva: Jenciklopedija-ru; Har'kov: Folio [in Russian].

Jakovenko, A. V. (2019). Sociolog v uslovijah vooruzhennogo protivostojanija v Donbasse [Sociologist in context of armed conflict in Donbass]. *Sociologicheskie issledovanija – Sociological Studies*, 45 (7), 143–151. Retrieved from <http://socis.isras.ru/files/File/2019/7/Yakovenko.pdf> [in Russian].

Jeksperty o tom, komu vygodny vooruzhennye konflikty (A. Movchan, K.-H. Pake, V. Zharkov) [Experts on who benefits from armed conflicts (A. Movchan, K.-H. Pake, V. Zharkov)]. Retrieved from <https://lenta.ru/articles/2016/02/27/war/> [in Russian].

Khobta, S. V. (2018). Prostir rehionu v vojennyj chas: novi kordony i peremishhennja naselennja [The space of the region in wartime: new borders and population movements] // *Masova svidomistj v zoni vojennoho konfliktu na Donbasi – Mass consciousness in the zone of military conflict in Donbass*. I. F. Kononov (Ed.). (pp. 139–149). Starobil'sjk: DZ «Lughansjkyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].

Kononov, I. (2018). Teorija masovoji svidomosti: mozhlyvosti ta obmezhenja v umovakh nekonvencijnoji vijny (za rezul'tatamy doslidzhenj na vil'nyj terytoriji Lughanskoji oblasti) [Theory of Mass Consciousness: opportunities and limitations under conditions of unconventional warfare (Based on the results of studies on the Government controlled territory of Luhansk oblast)]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh «Ghrani» – Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(5), 28–47. <https://doi.org/10.15421/171866> [in Ukrainian].

Kononov, I. F. (2017). Mirovaya gibridnaya vojna ili burzhuaiznyj blankizm? Esse pamyati kontsepta gibridnoj vojny. Pust pokoitsya s mirom [World Hybrid War or Bourgeois Blanquism? Hybrid War Concept Memory Essay. May it rest in peace]. *Visnyk Kharkivskogo nacional'nogho universytetu im. V. N. Karazina, Serija «Sociologichni doslidzhennja suchasnogho suspil'stva: metodologija, teorija, metody» – Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, Methods»*, 39, 146 – 153 [in Russian].

Kononov, I. F. (2019). Donbass: laboratorija vojny, mesto social'noj katastrofy [Donbass: laboratory of the modern war and a place of social disaster]. *Sociologicheskie issledovanija – Sociological Studies*, 45 (7), 152–163. Retrieved from <http://socis.isras.ru/files/File/2019/7/Kononov.pdf> [in Russian]

Korchagin, S. (2016). Vedushchie mirovyie proizvoditeli vooruzheniya [The world's leading arms manufacturers]. *Zarubezhnoe obozrenie – Foreign review*, 9, 32–40. Retrieved from http://factmil.com/publ/vpk/aviacionnaja_promyshlennost/vedushhie_mirovyie_proizvoditeli_vooruzheniya_2016/17-1-0-1043 [in Russian].

Kucher, L. (2018). Vojennyi konflikt na Skhodi Ukrainy: ekonomichnyi aspekt [The military conflict in eastern Ukraine: the economic aspect]. *Suchasna vijna: ghumanitarnyi aspekt – Modern war: the humanitarian aspect*. (pp. 149–153). Kharkiv: Kharkivskiy nacionalnyi universytet povitryanykh syl im. I. Kozheduba [in Ukrainian].

Kulycykij, S. (2016). Ekonomichna skladova ghibrydnoi vijny Rosiji proty Ukrainy [The economic component of Russia's hybrid war against Ukraine]. *Ukraina: podiji, fakty, komentari – Ukraine: events, facts, comments*, 20, 44–57. Retrieved from <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2016/ukr20.pdf> [in Ukrainian].

Kulycykij, S. (2017). Suchasny stan ukrajinskoj ekonomiky ta ocinky perspektiv jiji rozvytku u 2017 roci [The current state of the Ukrainian economy and assessments of its development prospects in 2017]. *Ukraina: podiji, fakty, komentari – Ukraine: events, facts, comments*, 1, 46–62. Retrieved from <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr01.pdf> [in Ukrainian].

Macijevskij, Ju. (2019). V. Vnutrishnij konflikt chy prykhovana aghresija: akademichna dyskusija i ekspertni ocinky vijny na Donbasi [Internal Conflict or Hidden Aggression: Competing Accounts and Expert Assessments of the War in Ukraine's Donbas]. *Polityczne zhyttja – Political life*, 2, 55–68. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2019_2_12 [in Ukrainian].

NAKO. (2017). Peretynajuchy mezhu: neleghalna torghivlja z okupovanyim Donbasom, shho pidryvaje oboronu [Crossing the line: how the illegal trade with occupied Donbas has undermined defence integrity]. Retrieved from <https://nako.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Peretynajuchy-mezhu.-Neleghalna-torhivlja-z-okupovanyim-Donbasom-scho-pidryvaje-....pdf> [in Ukrainian].

«Razmjagchenie peredka»: Tuka raskryl patovuju situaciju s kontrabandoj v zone OOS [“Softening the front end”: Tuka revealed a stalemate with smuggling in the JFO zone]. Retrieved from <https://www.obozrevatel.com/economics/ostanovit-nevozmozhno-tuka-raskryl-situatsiyu-s-kontrabandoj-v-zone-oos.htm> [in Russian].

Rozenko obicjaje pereselencjam sproshhenu rejestraciju [Rozenko promises simplified registration to IDPs]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2018575-rozenko-obicae-pereselencjam-sproshhenu-reestraciju.html> [in Ukrainian].

SIPRI: Military expenditure by country as percentage of gross domestic product, 1988–2019. 2020. Retrieved from <https://www.sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932019%20as%20a%20share%20of%20GDP.pdf>.

SIPRI: Military expenditure by country, in constant (2018) US\$ m., 1988–2019 (see below for 1999–2009). 2020. Retrieved from <https://www.sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988%E2%80%932019%20in%20constant%202018%29%20USD.pdf>.

Skrynchenko, B. L. (2015). Razvitie voennoj jekonomiki v 20-m veke [The development of military economy in the 20th century]. *Vestnik Moskovskogo universiteta imeni S. Ju. Vitte, Serija 1: Jekonomika i upravlenie – Bulletin of the Moscow University named after S. Yu. Witte. Series 1: Economics and Management*, 1(12), 57–61. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/razvitie-voennoj-ekonomiki-v-20-m-veke> [in Russian].

Ghorbulina, V. P. (2017). Svitova ghibrydna vijna: ukrajinskij front [The World Hybrid War: Ukrainian Forefront]. Kyiv, Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Top 100 for 2020. Retrieved from <https://people.defensenews.com/top-100/>.

Ukrajinec, L., Jablonska, A., Kravec, Ju., & Stasyna, Ju. (2015). Kompleksna ocinka ekonomichnoj situaciji v Ukraini u 2014–2015 rr. (chastyna 1: Zaghalna ocinka makroekonomichnoj situaciji) [Comprehensive assessment of the economic situation in Ukraine in 2014–2015 (part 1: General assessment of the macroeconomic situation)]. Retrieved from <http://iac.org.ua/kompleksna-otsinka-ekonomichnoj-situatsiyi-v-ukrayini-u-2014-2015-rr-chastyna-1-zagalna-otsinka-makroekonomichnoj-situatsiyi/> [in Ukrainian].

V OON sturbovani pozycijeju ukrajinskoj vlady shhodo socvyplat dlja zhyteliv ORDLO ta pereselenciv [The UN is concerned about the position of the Ukrainian authorities on social benefits for residents of ORDLO and displaced persons]. Retrieved from https://dt.ua/ECONOMICS/v-on-sturbovani-pozyciyeyu-ukrayinskoyi-vladischo-socviplat-dlya-zhyteliv-ordlo-ta-pereselenciv-232351_.html [in Ukrainian].

Verkhovod, L. I. (2017). Tinjovi praktyky v strukturi ekonomichnoj povedinky zhyteliv pryfrontovykh zon Donbasu (za rezul'tatamy doslidzhennja u 2017 r.) [Shadow practices in the structure of economic behavior of residents of the Donbas front-line zones (according to the survey in 2017)]. *Ukrajinskij sociologichnij zhurnal – Ukrainian Sociological Journal*, 17–18, 100–105. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/11535> [in Ukrainian].

Verkhovod, L. I. (2018). Stavlennja zhyteliv pryfrontovykh zon Donbasu do neleghalnykh praktyk otrymannja dokhodiv (na prykladi molodi) [The attitude of the population of the Donbas front-line zones to the illegal forms of the income receipt (for example of young people)]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh «Ghrani» – Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(8), 5–11. <https://doi.org/10.15421/1718997> [in Ukrainian].

Viznytsia, Y. V. (2018). Nova «kholodna» chy svitova «ghibrydna» vijna? [New «Cold» War or World «Hybrid» War?] *Aktualni problemy filosofiji ta sociologiji – Current problems of philosophy and sociology*, 22, 27–30 [in Ukrainian].

Voznyi, K. Z. (2010). Vijna: vid ekonomichnykh motyviv do naslidkiv [War: from the economic motives to the consequences]. *Ekonomichnij chasopys – XXI – Economic Annals-XXI*, 9–10, 12–18. Retrieved from <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/6274> [in Ukrainian].

Zacepina, K. V. (2014) Vojny i jekonomika [War and economy]. Zhurnal mezhdunarodnyh issledovanij razvitija (MIR) – *Journal of International Development Studies*, 1. Retrieved from <https://www.hse.ru/data/2014/04/20/1319308649/1.%20%D0%92%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B%20%D0%B8%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0.%20%D0%97%D0%B0%D1%86%D0%B5%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%9A.%D0%92..pdf> [in Russian].

Верховод Лілія

Кандидат соціологічних наук, доцент
Луганський національний університет імені
Тараса Шевченка

Email: verhliliia@gmail.com

Verkhovod Liliia

Candidate of Sociological Sciences, Assos. Prof.
Luhansk Taras Shevchenko National University

ORCID: 0000-0002-0089-8389

Цитування: Верховод, Л. (2020). Війна та економіка: легальні та нелегальні практики отримання доходів. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 14–25. doi: 10.15421/172071

Citation: Verkhovod, L. (2020). Viina ta ekonomika: lehalni ta nelehalni praktyky otrymannia dokhodiv [War and economy: legal and illegal practices of income generation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 14–25. doi: 10.15421/172071

Стаття надійшла / Article arrived: 03.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 03.10.2020

«Левіафан», або нарис учення про державу Т. Гоббса

Вадим Ніколенко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У дослідженні наведено окремі епізоди біографії видатного англійського вченого, філософа, теоретика походження держави Т. Гоббса, редуковано його найприкметніші ідеї та головні соціально-політичні погляди. Зокрема, на основі класичної праці «Левіафан» виокремлено системоутворювальні думки стосовно процесів державотворення, розвитку збалансованої правової системи та певних мотивів прагнення владних повноважень. Зауважено на пошуку дослідником оптимального балансу між свободою та обов'язком масової людини. Зазначено наполегливе прагнення класика до всебічного обґрунтування дієвих механізмів, оптимальних форм державного управління насамперед для встановлення довготривалого соціального порядку та повсякденної безпеки. Учений підкреслював, що впоратися з означеними завданнями спроможна авторитетна, суверенна, легітимна держава, у якій можновладці зобов'язані послуговуватися нормами моралі та права. Охарактеризовано затребувані, на думку дослідника, соціально-психологічні риси як пересічних громадян, так і суверенів для повноцінного життєзабезпечення країни.

Наведено евристичні принципи антропоморфізму вченого, які більш метафорично окреслюють імовірні руйнівні хвороби держави. Особливо небезпечними з-поміж них філософ вважав відсутність ощадливості та олігархізацію соціально-політичної системи. Підкреслено несприйняття вченим корупції, відсутності соціальної справедливості, практик зловживання владою. Зважаючи на це, виокремлено переваги і недоліки різних форм державного управління, зокрема монархічної, аристократичної та демократичної. Сам Т. Гоббс був прихильником монархії та високого авторитету суверенів. Утім акцентував увагу на обов'язках не лише громадян перед державою, але і представників держави перед своїми громадянами, виконання яких здатне зробити державні структури ефективними, авторитетними, легітимними. Водночас наголошено на внеску Т. Гоббса у розвиток філософії права, юридичного позитивізму. Загалом підкреслено, що англійський дослідник наполегливо обґрунтовував власну думку про незмінність людської натури у вигляді виявів егоїзму, індивідуалізму, ненаситності, вирування неприборканих пристрастей, прагнення до соціальних змін та ін. На думку філософа, мінімізувати негативні вияви людської природи спроможна лише справедлива, суверенна, авторитетна держава. Крім того, зауважено етатистський характер його філософії та зазначено вагомий внесок Т. Гоббса у розвиток теорії соціального контракту, або договірного походження держави.

Ключові слова: держава, соціальна справедливість, суверен, природа людини, владні мотиви, корупція, корупція, форми державного правління, монархія, аристократія, демократія, антропоморфізм, ощадливість

“Leviathan”, or an essay on the doctrine of the state by T. Hobbes

Vadym Nikolenko, Oles Honchar Dnipro National University

The study focuses on individual episodes of the biography, the most notable ideas and main socio-political views of the outstanding English scientist, social philosopher, theorist of the origin of the state – T. Hobbes. On the basis of the classic work “Leviathan”, his backbone thoughts on the processes of state building, the development of a balanced normative and legislative system and specific motives for striving for power are highlighted. In particular, attention is focused on the search by the researcher of the optimal balance between freedom and the duties of a citizen. The aspiration of the classic to a comprehensive study of the most effective mechanism, optimal forms of public administration, primarily for the establishment of stable social order and safety, is noted. The scientist emphasized that an authoritative, sovereign, legitimate state is able to effectively cope with the tasks set. In which those in power are obliged to be guided by norms of morality and law. Characterized, according to the researcher, the socio-psychological traits of both average citizens and sovereigns for the full life support of the country.

Highlighted his heuristic principles of anthropomorphism, which more metaphorically, expressively detail the likely destructive diseases of the state, among which he considered the lack of frugality and the processes of oligarchization of the socio-political system to be especially unsafe. Scientists emphasized the absolute rejection of corruption, lack of social justice, abuse of power. Thus, the advantages and disadvantages of various forms of government were highlighted, in particular, monarchical, aristocratic, democratic. The scientist himself was an active supporter of absolute monarchy and the unshakable authority of the state. At the same time, he focused not so much on the duties of citizens to the state, as on the duties of state representatives to their citizens, the implementation of which can state structure effective, authoritative and legitimate. At the same time, the contribution of T. Hobbes to the development of the philosophy of law is highlighted. In general, it was emphasized that the English scientist comprehensively substantiated his own thought about the immutability of human nature in the form of manifestations of selfishness, individualism, insatiable appetites, unrestrained passions, and the desire for social change. According to the philosopher, only a just, sovereign, authoritative state is capable of curbing the negative manifestations of human nature. In addition, attention focused on the state-forming nature of his philosophy and the scientist's significant contribution to the development of the theory of the social contract or the contractual origin of the state is highlighted.

Keywords: *state, social justice, sovereign, human nature, power motives, corruption, law, forms of government, monarchy, aristocracy, democracy, anthropomorphism, frugali*

«Левиафан», или очерк учения о государстве Т. Гоббса

Вадим Николенко, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В исследовании обозначены отдельные эпизоды биографии выдающегося английского ученого, философа, теоретика происхождения державы Т. Гоббса, редуцированы его наиболее примечательные идеи и основные социально-политические взгляды. На основе классической работы «Левиафан» выделены его системообразующие мысли касательно процессов строительства государства, развития сбалансированной правовой системы и конкретных мотивов стремления к властным полномочиям. В частности, внимание акцентировано на поиске исследователем оптимального баланса между свободой и обязанностями гражданина. Отмечено стремление классика ко всестороннему обоснованию наиболее действенных механизмов, оптимальных форм государственного управления, прежде всего для установления стабильного социального порядка и повседневной безопасности. Ученый подчеркивал, что эффективно справиться с поставленными задачами способно авторитетное, суверенное, легитимное государство, в котором власть имущие обязаны руководствоваться нормами морали и права. Охарактеризованы затребованные, по мнению исследователя, социально-психологические черты как среднестатистических граждан, так и суверенов для полноценного жизнеобеспечения страны.

Приведены эвристические принципы антропоморфизма философа, которые более метафорично, выразительно детализируют вероятные губительные болезни государства. Особо небезопасными среди них он считал отсутствие бережливости и процессы олигархизации социально-политической системы. Подчеркнуто абсолютное неприятие ученым проявлений коррупции, отсутствия социальной справедливости, практик злоупотребления властью. Исходя из этого выделены преимущества и недостатки разных форм государственного управления, в частности монархической, аристократической, демократической. Сам ученый выступал активным сторонником монархии и незыблемого авторитета суверенов. При этом акцентировал внимание не столько на обязанностях граждан перед государством, сколько на обязанностях представителей государства перед своими гражданами, выполнение которых способно сделать властные структуры эффективными, авторитетными, легитимными. Вместе с тем выделен вклад Т. Гоббса в развитие философии права, юридического позитивизма. В целом подчеркнуто, что английский ученый всесторонне обосновывал собственную мысль про неизменность человеческой натуры в виде проявлений эгоизма, индивидуализма, ненасытности, неукротимых страстей, стремления к социальным изменениям. По мнению философа, обуздать негативные проявления человеческой

природи способно только справедливое, суверенное, авторитетное государство. Кроме того, акцентировано внимание на этицистском характере его философии и обозначен весомый вклад ученого в развитие теории социального контракта, или договорного происхождения государства.

Ключевые слова: государство, социальная справедливость, коррупция, суверен, человеческая природа, властные мотивы, право, формы государственного правления, монархия, аристократия, демократия, антропоморфизм, бережливость

Постановка проблеми.

Статтю написано радше у стилі нарису, ніж традиційного наукового дослідження. Її мета – звернути увагу на евристичний потенціал класичного надбання світової соціально-політичної думки крізь призму ідей і поглядів визнаних наукових авторитетів. Варто зауважити, що західний світ запозичив у Давнього Риму та Давньої Греції багато елементів для сучасних політичних концептів, парадигм і теорій. Оскільки, скажімо, важливий атрибут демократії – партійна система, виборче право було започатковано саме там. Зокрема, широковживане сьогодні поняття «партія» відоме ще з давньоримських часів. До того ж у Давній Греції виникли доволі розгалужені партійно-політичні структури, перші моделі прямої демократії. Так, на авансцені суспільного життя з'явилися аристократичні (знать) та демократичні (народ) партії, ефективно застосовували практики громадянських зборів, лотократії, розподілу владних повноважень, суду присяжних, ostracism. Тож саме відтоді прийнято вести відлік процесам розвитку та теоретичного обґрунтування різноманітних моделей і концептів демократії. Згодом вагомий внесок у теорію і практику державотворення та права, що є особливо цікавим у соціологічному вимірі, зробили яскраві представники інших європейських країн: Н. Макіавеллі, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Локк, Т. Гоббс, А. Токвіль, О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер тощо. Наприклад, дослідження амбіціозного француза А. Токвіля «Демократія в Америці» слушно називають однією з найважливіших соціологічних праць XIX ст. Хоча, як відомо, він негативно ставився до інституту політичних партій, вважаючи, що вони представлятимуть радше інтереси проблемних, вузьких соціальних груп, ніж усього суспільства. Натомість ми детальніше зауважимо ідеї

хрестоматійної постаті – Т. Гоббса (1588–1679), у якій по праву вбачають класика цього жанру, оскільки окремі його висновки залишаються доволі актуальні й на сьогодні.

Аналіз досліджень і публікацій.

Широкий корпус дослідників невідпавково включає англійського вченого до пантеону найвидатніших світових філософів. Його раціональними концептами щодо державотворення, побудови соціально-правової системи, збалансованої, з одного боку, між природним правом (свободою) людини, а з іншого – світським законом (обов'язком) захоплювалися Д. Дідро, Г. Лейбніц, Г. Гегель та ін. У сучасній науці представники багатьох соціально-гуманітарних напрямів вважають Т. Гоббса «своїм», тобто яскравим представником предметного поля саме їхньої академічної дисципліни. Загалом глибокі дослідження думок і поглядів видатних мислителів різних епох, зокрема Нового часу, можна знайти у бібліотеці Інституту соціології НАН України. Очевидно, що непересічні думки Т. Гоббса відображено на сторінках доволі широкого діапазону навчальної, наукової, довідникової, енциклопедичної, монографічної літератури (Булатов, 2005; Дзьобань, 2010; Причепій, 2002; Ключ, 2015; Кормич, 2009; Коваленко, 2011; Ковалко, 2017; Подковенко, 2014; Якоб, 2003). Проте все ще залишається місце для узагальнювальних досліджень наукової спадщини вченого, зокрема його резонансних праць, насамперед з огляду на релевантні виклики сучасного світу.

Мета дослідження.

Ми не претендуємо на повний, вичерпний аналіз усіх положень «Левіафана», утім на основі означеної праці намагалися виокремити та редукувати найбільш прикметні, системоутворювальні атрибутивні характеристики вчення Т. Гоббса

про державотворення, розвиток правової системи, що певною мірою кореспондуються з окремими аспектами життя глобального суспільства.

Виклад основного матеріалу.

Безсумнівно, доленосною, класичною працею вченого став «Левіафан», видатне соціологічне дослідження, яке англійською мовою вийшло у 1651 р. Натомість перший російський переклад з'явився лише у 1864 р., але весь наклад конфіскували та знищили представники царської цензури. Т. Гоббс мріяв, щоб його дослідження стало настільною книгою кожного суверена. Доречно згадати, що тоді Лондон переживав трагічні події. У 1667 р. у місті вирувала чума та сталася велика пожежа, що майже вщент зруйнувала місто. До слова, епідемії мають не лише демографічні, архітектурні¹, інфраструктурні², медичні³, але й контрверсійні соціально-політичні наслідки. Так, через епідемію пішов із життя римський імператор, філософ-стоїк Марк Аврелій Антонін, Римська імперія поступово стала занепадати, відтак посилюлися сусідні племена. Крім того, чума, що вирувала у Європі XIV століття, стала одним із чинників скасування кріпосного права та формування культури Відродження. Хоча, безумовно, епідемії – це величезна трагедія для всього людства із непередбачуваними наслідками. Натомість колишні представники англійського парламенту, тодішні ієрархи, шукали пояснення масштабним суспільним негараздам і швидко знаходили їх насамперед у єресі та вільнодумстві. Книгами, що суттєво шкодять встановленому порядку, проголосили філософські праці Д. Мільтона і Т. Гоббса, зокрема трактат останнього «Левіафан». Передусім окремим вельможам, представникам церкви не подобалося, що виникнення влади було обґрунтовано не релігійними, а світськими міркуваннями. Напевно, сьогодні Лондон, серед іншого й завдяки різноманіттю прогресивних ідей видат-

них просвітників, справедливо вважають найпотужнішим фінансовим центром, де постійно вирує соціальне життя. Саме звідти, із «Pudding Lane» – фінансового серця сучасної Англії – у другій половині XVII ст. столицею швидко поширювалася велика пожежа. Звісно, винний у цьому був не Т. Гоббс або Д. Мільтон, а пекар короля, який банально залишив увімкненою піч. Протягом чотирьох днів унаслідок сильного східного вітру, що миттєво розніс руйнівне полум'я столицею, майже три чверті сучасної ділової частини Лондона було зруйновано вщент. Попри це, невдовзі велике місто відновили, зокрема завдяки зусиллям відомого архітектора К. Рена. До слова, під його керівництвом збудували багато визнаних пам'яток світової архітектури, зокрема Собор Святого Петра (St. Paul's Cathedral).

Утім повернемося до протагоніста нашого нарису. Так, слід зазначити, що народився Т. Гоббс у звичайній родині, його батьки належали до соціальних низів тогочасного суспільства. Із самого дитинства вирізнявся великим хистом до навчання, досконало володів багатьма мовами, зокрема грецькою і латинською. Уже в чотирнадцять років майстерно перекладав класичні праці видатних авторів: Еврипіда, Гомера, Фукідіда. Згодом багато подорожував континентальною Європою – Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди і т. п., відтоді з ентузіазмом почав вивчати й місцеві мови. Французьку та англійську вважав найбагатшими, оскільки вони більш влучно передають зміст явищ і предметів порівняно з латинським варіантом. Прикметно, що у 1636 р. в Італії філософ особисто познайомився з видатним мислителем епохи Відродження, засновником класичної механіки Г. Галілеєм. До цього, у п'ятнадцять років, юнака зарахували до Оксфордського університету. Закінчивши його, майбутній класик отримав диплом, що надавав право займатися педагогічною діяльністю. До речі, університети Англії, незважаючи на ледь помітну моду в

¹ Наприклад, багато будівель у Парижі XIX ст. спроектовано з великими високими вікнами, щоб пропускати якомога більше сонячного світла. У такий спосіб мали б зупинити поширення туберкульозу.

² Холеру в Лондоні 1850-х років ліквідували завдяки, зокрема, перепроектуванню каналізації та поліпшенню ситуації з гігієною.

³ У середні віки українці часто застосовували оцет для дезінфекції.

тогочасних світських салонах обговорювати наукові ідеї, що дедалі більше набирала обертів, усе ще зазнавали доволі суттєвого впливу церковних ієрархів. Тож викладачі за традицією висвітлювали ідеї грецьких і римських філософів насамперед крізь призму середньовічної схоластики. «Основними предметами викладання були теологія та логіка, особливо теорія силогізмів» (з грець. – міркувань) (Гоббс, 1936, с. 8). Водночас багато уваги приділяли діалектиці, що тлумачили як мистецтво переконливо вести публічні дискусії, тобто діалоги та полілоги (Гоббс, 1936, с. 8). Загалом в Англії XVI – початку XVII ст., зважаючи на специфіку суспільства старого ладу, «ні математику, ні природничі дисципліни не вивчали, оскільки першу вважали «нечистою наукою», а другі ще тільки розробляли, причому їхніх засновників іноді переслідували релігійні фанатики» (Гоббс, 1936, с. 8). Закономірно, що через таке навчання Т. Гоббс не мав глибокого уявлення ані про геометрію, ані про інші точні науки, які згодом дуже цінував. До слова, він опанував їх, займаючись здебільшого самоосвітою. Як і Платон, Т. Гоббс застосовував поняття «геометрія» для виразнішого висловлювання своїх думок. Експерти стверджують, що англієць сформував основні погляди на політику та мораль приблизно у сорокарічному віці. Узагалі протягом життя непересічний учений намагався виконувати щонайменше дві соціальні ролі: політика і філософа.

Так, дослідник-матеріаліст, політичний теоретик XVII століття, разом із Д. Локком, Ж.-Ж. Руссо – один із розробників концепту «суспільного договору», або соціального контракту, – ставив питання про визначення предмета моральної філософії. Під нею він розумів пояснення сутності добра і зла у суспільстві. За Т. Гоббсом, особи, що розпоряджаються верховною владою, повинні глибоко розбиратись у питаннях означеної проблематики. Зважаючи на це, англієць у наукових працях і лекціях неодноразово згадував прагнення до мудрості царя Соломона. Зокрема, підкреслював, що «...у молитвах царя Соломона, звернених до Бога, було сказано таке: дай твоєму слугі розум, щоб судити твій народ і розрізняти добро і зло» (Гоббс, 1936, с. 169). Тож не дивно, що на думку Т. Гоббса, суверени, як і у Платона, повинні бути філософами.

Навіть більше, дослідник «...погоджувався з Фукідідом у своїй оцінці значення історії загалом. Фукідід, як і Т. Гоббс, вважав, що можна отримати користь із точного знання про минуле, особливо щодо суджень про тотожні події» (Гоббс, 1936, с. 9). Водночас видатний англієць зауважував: «...якщо б вдалося займатися питаннями політики поза будь-яким впливом почуттів або суб'єктивних інтересів, то її можна було б досліджувати з методологічною точністю геометрії» (Гоббс, 1936, с. 10). Зрештою саме таке завдання він собі й поставив.

За допомогою наукових методів Т. Гоббс намагався зрозуміти сенс того, що відбувалося в Англії XVII ст., знайти пояснення численним соціальним конфліктам, перманентній крамолі та злочинним зговорам. Обґрунтування означених процесам він шукав у «людській натурі», на його думку, завжди та скрізь однаковій, що передусім виявляється в егоїзмі, індивідуалізмі, ненаситності та неприборканих пристрастях. Загальний знаменник суті людської природи, зазначеної філософом, можна метафорично висловити відомим виразом «Людина людині вовк» (лат. *Homo homini lupus est*). Утім основним чинником впливу на соціальну поведінку він вважав не стільки заздрість, скільки нужденність, яка була, на його думку, вічним двигуном різноманітних нововведень. Загалом учений наголошував, що люди за своєю натурою також схильні, навіть жадібні до новаторства, соціальних змін. До слова, таких змін побоювався сам Платон, який був консерватором. На думку Т. Гоббса, саме означені фактори були і залишаться найвагомішими у процесах перманентної суспільної боротьби, історичних зіткнень (Гоббс, 1936, с. 9). Зазначимо, що тоді англійська буржуазія лише починала усвідомлювати свої інтереси, заявляти про себе у повний голос. У різних формах точилася запекла боротьба між авангардом майбутнього середнього класу та абсолютною монархією. Невипадково буржуазну революцію очолила людина з величезною енергією та незламним прагненням до кардинальних змін – О. Кромвель, який сприймав дійсність без зайвих прикрас. Зрештою у 1644 році соціально-політичний рух, очолюваний ним, переміг війська короля. Хоча безапеляційної першості досягти так і не вдалося.

Слід зауважити, що Т. Гоббс критично ставився до деяких навіть всесвітньо визнаних мислителів, згадуючи слова Цицерона, який стверджував, що немає такого абсурду, який не можна було б знайти на сторінках філософських праць (Гоббс, 1936, с. 61). Тож «на противагу принципу Аристотеля, який проголошував, що людина – істота соціальна, англієць доводив, що людина не є суспільна за своєю природою» (Гоббс, 1936, с. 20). Навіть більше, учений вважав праці Аристотеля, зокрема його метафізику, політику й етику, пустими та помилковими. А втім так само він ставився до грецької філософії загалом. Певною мірою його можна назвати однодумцем З. Фрейда, який також зауважував, що деструктивні, агресивні елементи людської поведінки дані від природи, закладені на інстинктивному рівні. Зважаючи на це, «єдина внутрішня сила, яка підштовхує людей до миру, пише Т. Гоббс, – це страх смерті та бажання необхідних для життєвого комфорту речей і надія отримати їх завдяки своїм старанням» (Гоббс Т., 1936, с. 21). Водночас основу для суспільної злагоди або договору Т. Гоббс вбачав у застосуванні розуму, раціонального мислення та прагненні до самозбереження. Проте, на думку англійського філософа, без держави не варто покладатися тільки на розум, адже пристрасті зазвичай сильніші за раціональні судження (Гоббс, 1936, с. 156). Отже, людські пристрасті та гордіня повинні обмежуватися легітимними повноваженнями суверена, авторитетом розважливої політичної влади. Представники останньої у своїй діяльності мають покладатися передусім на право і мораль. Саме вони мають бути фундаментом державної будови, функція якої – гарантувати людині повсякденну безпеку. Наскрізною лінією всієї творчості політичного філософа проходить думка, що саме суспільство, його розвиток і прогрес неможливі без держави, тому лише вона як всесильний «земний Бог» (або згідно з біблійною термінологією Т. Гоббса – «Левіафан») здатна стримати, приборкати хижачькі вияви людини. Метафорично деталізуючи оригінальну теоретич-

ну модель держави вченого, доречно згадати слова з книги Йова 41.25: «Він цар над усіма синами гордості», оскільки, на думку англієця, без суверенної, могутньої, ефективної держави люди, перебуваючи у природньому стані, постійно знищуватимуть один одного.

Крім того, за Т. Гоббсом, державна влада неодмінно має бути легітимною, інакше кажучи, з одного боку, законною, а з іншого – доволі популярною, такою, що формує соціальну довіру, коли громадяни не відчують до її представників неприязні. Справедлива ж, легітимна держава здатна звести нанівець деструктивні прагнення людини до «війни всіх проти всіх» і зрештою локалізувати численні соціальні протиріччя. Як мудра особа, Т. Гоббс, окрім вроджених властивостей людської натури, додатково зауважує щонайменше три причини постійних суспільних контраверсій, а саме: конкуренція, недовіра і жага слави (Гоббс, 1936, с. 19). Утім знову ж таки без авторитетної, легітимної держави людина перед ними безсила, вона занурюється у стан перманентного страху, недовіри, відтак не залишається місця для соціальної справедливості, ефективного закону, систематичного працелюбства, різноманіття ремесел, взаємовигідної торгівлі, наукових звершень, високого мистецтва, масової освіти, допитливого мореплавства, обрахування часу – суспільство зникає. До слова, соціальна справедливість Т. Гоббса – це правильний розподіл суспільних благ, ресурсів та невідворотне покарання винних, щоб іншим не кортіло порушувати чинні закони.

До того ж, на слушну думку англієця, людина має постійно відчувати, що вона – інтегральна частина політичного цілого, що представники держави – це повірені особи, яким вона делегувала владні повноваження, що вони працюють заради блага всієї суспільної системи, а не окремого соціального стану, прошарку. Навіть більше, держава зобов'язана не лише гарантувати громадську безпеку, але й забезпечувати матеріальний добробут, зберігати та захищати життєдайні ресурси пересічної особи, звичайно, якщо вони були отримані

⁴ У 1653 р. митця С. Купера запросили написати портрет О. Кромвелля. Коли він почав працювати, то намагався приховати декілька доволі великих бородавок на його обличчі, щоб зробити лідера англійської революції привабливішим. О. Кромвель не погодився і забажав, щоб на портреті були зображено все як є насправді. Відтоді в англійську мову ввійшов популярний вираз «Warts and all», що означає «життя без прикрас».

законним способом. За Т. Гоббсом, інструментальною цінністю ефективного державотворення є мова, розумне послуговування якою дозволяє громадянам жити разом, координувати зусилля, ставити завдання на майбутнє, створювати соціальні структури. Водночас, на думку вченого, державні діячі мають вдаватися на лише до наказів, які здебільшого схильні віддавати для власного зиску, але й до порад, що спрямовані на благо інших (Гоббс, 1936, с. 202). Важливо, щоб високопоставлені особи не зловживали своїми повноваженнями, оскільки це призводить до критичного ослаблення країни, їхнього потрапляння у небезпечну ситуацію ostracizmu, провокування численних соціальних потрясінь, тобто виникнення хвороб держави. Загалом управління країною він справедливо вважав виснажливою, небезпечною працею, тому доволі суперечливо стверджував, що більший хист до політичної діяльності мають чоловіки. Крім того, слушно зауважував, що практика, спрямована на підтримку миру всередині суспільства та захист його членів від внутрішніх і зовнішніх загроз, потребує спеціальної фахової підготовки.

Доцільно зазначити, що у соціальних відносинах і безпосередньо публічній поведінці Т. Гоббс насамперед цінував досвідченість, сумлінність, навіть певною мірою сором'язливість і красу. До слова, відомий диктатор Юлій Цезар, на відміну, скажімо, від уже згаданого О. Кромвеля, надзвичайно прискіпливо ставився до власного зовнішнього вигляду. Тож носив вінок на чолі, зокрема для того, щоб хоча б якось прикрити лисину. Загалом англійський науковець любив згадувати як важливе повчання можновладцям висловлювання Апостола Павла: нерозумних суперечок уникати. Навіть більше, у промовах політиків цінував точність формулювань, водночас гнівно засуджував використання маніпулятивних технологій, вияви хитрості, несправедливості, абсурду, меланхолії, пригніченості, справедливо говорив, що останні неминуче призводять до поразки. Загалом, з одного боку, вважав мудрість, доброзичливість, красномовство, шляхетність, розважливість, щедрість важливими якостями – особливо для суверенів, утримання ними влади та примноження державних багатств. Проте, з іншого боку, філософ деталізував свою думку: «красномовство у

поєднанні з улесливістю підштовхує людей довіряти тим, хто має ці якості, оскільки перше є не справжня, а лише удавана мудрість, а друга – також несправжня, награна доброзичливість, що такою видається лише на перший погляд» (Гоббс, 1936, с. 99). Крім того, у політичній діяльності особливо гнівно засуджував лицемірство і тому постійно наголошував, що правителі не повинні опосередковано схвалювати вчинки, прямо ними заборонені. Зокрема, ішлося про латентну підтримку окремими європейськими монархами практики дуелей. До того ж мислитель підкреслював, що реальні приклади релевантної поведінки вінченосних осіб здатні впливати на підлеглих навіть більше, ніж деякі закони.

Т. Гоббс стверджував, що владу найкраще отримувати та зберігати завдяки універсальним чеснотам, а саме: мудрості, смиренню, чистоті вчення та щирості спілкування. Водночас англійський філософ зауважував, що соціальна реальність часто йде всупереч бажаним теоретичним моделям. Людській природі притаманна жага до влади, а пересічні мотиви прагнення високих повноважень здебільшого зумовлені бажанням гарантувати власний добробут. З огляду на це він висловлював приблизно таке: якщо точні науки займали б владні інтереси, їх би спростовували (Гоббс, 1936, с. 101).

Доцільно зазначити, що філософським міркуванням Т. Гоббса властивий антропоморфізм. Учений бачив державу та суспільство як живий організм, висловлюючись метафорично – штучну людину, що має різні органи, які виконують певні функції на кшталт відповідних частин тіла у людській будові, а також зауважував її здатність старіти та вмирати (Гоббс, 1936, с. 15). На думку дослідника, здоров'я означеної метафоричної людини – це мир, добробут громадян, проте державі, як і будь-якій особі, притаманні певні хвороби – скажімо, неощадливість, марнотратство. Загалом гроші, монетарну поведінку, циркуляцію фінансових потоків Т. Гоббс вважав органами її кровотоку. Наполягав, що грошові знаки не повинні концентруватись у руках невеликої групи людей – олігархів або монополістів, оскільки це призводить до іншої хвороби. Так, він зауважував: «Буває... іноді хвороба держави, яка схожа на плеврит. Це відбувається тоді,

коли державні фінанси, залишивши русло, за яким вони зазвичай течуть, зосереджуються у надто великій кількості в руках однієї або небагатьох осіб – монополістів або відкупників державних доходів, на зразок того, як у разі плевриту кров, яка концентрується у грудній перетинці, призводить до запалення, супроводжуваного лихоманкою та гострим болем» (Гоббс, 1936, с. 253). Зважаючи на необхідність фінансового суверенітету, що є різновидом політичного, дослідник зовсім не випадково приділяв особливу увагу сплаті громадянами податків. Водночас зазначав, що люди схильні відмовлятися від цього, якщо бачать незаслужений, розкішний образ життя грошовитих соціальних груп. Так було в Англії за часів правління Якова I, коли жив і працював сам Т. Гоббс.

На нашу думку, у цьому аспекті варто розставити певні акценти. Один із цивілізованих способів боротьби в історії людства з означеною вище хворобою – це прогресивне оподаткування, іншими словами інколи кажуть про один із його варіантів – «податок на неочікуваний успіх», який запроваджували з превентивною метою, щоб гроші не концентрувалися в «одних руках», а решта бідніли. З огляду на це можна виразно говорити про ідеї побудови соціальної держави, які також знаходимо у праці видатного філософа. Зокрема, він пише: «І якщо багато людей унаслідок невідворотних випадковостей стали нездатні підтримувати себе своєю працею, то вони не повинні опинитися на піклуванні у приватних добродіїв, а необхідні для існування ресурси їм мають гарантувати закони держави» (Гоббс, 1936, с. 262). До речі, означений проблемний аспект – нерівності доходів – наразі є актуальним, навіть більше – щорічно загострюється у світовому масштабі. Для його вирішення податок на багатіїв, особливо в умовах пандемії, розглядають у Міністерстві фінансів Великої Британії та урядах інших розвинутих країн, підкреслюючи, що ультрабагаті у скрутний час стали ще заможнішими, а бідні – навпаки. Про нерівність статків у глобальному світі постійно говорить один із найбагатших людей – Б. Гейтс, причому додає, що грошовиті соціальні групи природно повинні віддавати у державний бюджет більше коштів.

Нагадаємо, що питання прогресивного оподаткування свого часу порушували на-

віть великі політекономі. Сьогодні на цьому аспекті наголошують не лише видатні підприємці, винахідники, інколи державні діячі, але й учені. Зокрема, французький економіст Т. Пікетті у своїй праці «Капітал у XXI столітті» зазначає, що капіталістична система без контролю громадянського суспільства приречена до нагромадження капіталу серед небагатьох та зрештою подальшого поглиблення соціально-економічних диспропорцій. Напевно, із цією думкою варто погодитися, адже стає дедалі очевидніше, що в Україні для похилих громадян з мінімальною пенсією додаткові декілька тисяч гривень матимуть набагато більший зиск, ніж для окремих державних чиновників та зазвичай у минулому «успішних» підприємців, що у кризовій країні заробляють сотні тисяч гривень протягом місяця. Ніхто не виступає проти високих заробітних плат, але вони мають бути пропорційними, співставними з фінансовим забезпеченням інших соціально-демографічних груп. Практика цивілізованого світу переконливо доводить, що соціальна держава стає в рази сильнішою після запровадження системи прогресивного оподаткування. Відповідно реальнішими стають бажані орієнтири модернізації країни, а саме: доступне повноцінне житло, ефективна медицина, сучасна освіта, комфортний громадський транспорт, загалом підвищується якість життя, зменшуються алармістські настрої, але лише за наявності розвинутих демократичних інституцій; практик дисциплінованої сплати громадянами, підприємствами, організаціями податків; соціально схвалюваної поведінки еліти; дотримання громадянських прав та ефективної боротьби з корупцією.

Загалом соціально-економічна теорія Т. Гоббса зосереджувалася навколо ідеї про вкрай важливе прагнення людини до ощадливості та продуктивної праці, торгівлі, різноманітних промислів, приватної власності. Держава, на його слушну думку, мала б створювати умови для заохочення, стимулювання, створення відповідної мотивації до виробничої діяльності. За Т. Гоббсом, лише так може ефективно збагачуватися громадянин, домогосподарство та відповідно вся країна. До слова, філософ, як і більшість меркантилістів, радив зберігати матеріальні цінності насамперед у золоті та сріблі. Прикметно,

що пограбування бідного вважав більшим злочином, ніж грабіж багатого, адже для першого ця втрата відчутніша (Гоббс, 1936, с. 238). До того ж дослідник підкреслював важливість вільного часу, повноцінного дозвілля у людини, насамперед для громадянських ініціатив, вдосконалення самоосвіти, розвитку правової свідомості, розширення кругозору тощо. Утім повернемося до антропоморфізму філософа. Наприклад, держави, які мають колонії, він називав метрополіями, а самі колонії – дітьми або потомством держави. Постать суверена політичний філософ тлумачив як володаря верховної влади. «Суверенна влада є душа держави, – пише він, – і, якщо ця душа залишає тіло, її члени не отримують від неї жодного руху» (Гоббс, 1936, с. 179). Законодавчу систему ідентифікував із совістю держави, а радників – з її пам'яттю. Справедливо вважав, що головний закон держави (конституція) повинна забезпечувати матеріальне та соціальне благо всього народу. На думку вченого, самі законодавчі норми мають бути очевидними, сформульованими з ясною метою, лаконічно і виразно. Дослідник також стверджував, що покарання за їхнє порушення повинно бути незворотнім, тобто послідовно захищав принципи верховенства права. Підкреслював, що стається величезна трагедія для будь-якої країни, якщо громадяни їм не підпорядковуються. За Т. Гоббсом, саме на основі чинного законодавства держава має гарантувати людині дотримання природних прав, лише у такий спосіб вона спроможна бути ефективною (Гоббс, 1936, с. 117). Тому особливо цінував писемність як досягнення цивілізації – навіть більше, ніж книгодрукування Й. Гутенберга. Адже саме писемність уперше уможливила поширення публічним простором чинних законів, підтримання дієвості політичних структур, типізування масової свідомості. Цікаво, що «...у прадавні часи, коли писемність ще не була в загальному користуванні, закони часто створювали у формі віршів, щоби простий народ, знаходивши задоволення в колективному оспівуванні їхніх рядків й відповідному публічному декларуванні, легше їх запам'ятовував» (Гоббс, 1936, с. 213). Водночас філософ підкреслював небезпеку корупції – передусім у судочинстві, яке є набагато більше соціальне зло порівняно, скажімо, з обкраданням окремої

людини, оскільки така практика шкодить великій кількості громадян. Прикметно, що він висвітлював характерні епізоди з історії законодавчої практики інших країн, у такий спосіб підкреслюючи бажані, затребувані чесноти пересічної людини. Скажімо, зауважував, що епізодичні кривди жестами, непристойними словами у римському та грецькому законодавстві взагалі не вважали злочином, оскільки такі вчинки образливі насамперед для слабкодушких людей, які невпевнені у власній мужності. Водночас англійський вчений не сприймав висміювання чужих недоліків. Дуже влучно про це висловився Є. І. Головаха: «Доброзичливість – ознака здоров'я душі».

Характерно, що Т. Гоббс виокремлював щонайменше три системи державного управління: монархічну, демократичну й аристократичну. На його думку, найкраща форма державної влади, що дозволяє найефективніше втілити поставлені завдання у соціальну реальність, зокрема досягти стабільного миру, злагоди та результативно протистояти олігархізації, – це монархія. За Т. Гоббсом, правитель лише тоді стане славетним, могутнім, забезпеченим, коли саме такими будуть його піддані. Крім того, учений називає і викривлені форми державного управління: монархії або держави однієї людини – тиранія; аристократії або зібрання окремої частини людей, соціального стану – олігархія; демократії або зборів усіх громадян – анархія. Симптоматично, що одним із найвагоміших недоліків демократії він вважав обґрунтоване припущення, що народні обранці радше піклуватимуться про власне благо, ніж про добробут усіх громадян. Зменшити означені ризики, на думку вченого, здатна монархія, проте вона також не позбавлена «ахіллесових п'ят», насамперед фаворитизму внаслідок улесливості до суверена. Проте, за Т. Гоббсом, навіть якщо встановлено іншу систему державного управління, чи то аристократичну, чи то демократичну, вона має бути безапеляційною та беззаперечною, як і будь-яка воля суверена. Відстоюючи авторитет і непорушність верховної влади, учений радив громадянам не створювати собі кумирів, оскільки це може похитнути авторитет суверена. Дослідник був проти втручання церкви у внутрішні справи держави, хоча і наголошував, що закони християнсь-

кої моралі та державної діяльності не мають суперечити один одному. Тож для припинення «війни всіх проти всіх» пропагував у тому числі дотримання християнських канонів. Зокрема, закликав дотримуватися заповіді: «не роби іншому того, що не хотів би, щоб зробили тобі».

Висновки.

Насамкінець наголосимо, що Т. Гоббс намагався бути максимально неупередженим, не лицемірити ні перед церковними, ні перед світськими авторитетами. Був своєрідною мембраною та рупором буржуазної ідеології, інтересів капіталізму в боротьбі з феодальним устроєм, хоч і підтримував монархію, яка гальмувала розвиток середнього класу. Проте, на нашу думку, сьогодні альтернативи демократії не існує. Загалом людина стає центральною фігурою соціологічної доктрини Т. Гоббса. З огляду на це філософ намагався пояснити суть соціальної взаємодії зважаючи на незмінні принципи «людської природи». Суб'єктивно вважав себе шукачем істини, необхідної всьому людству. У власних доводах закликав керуватися насамперед розумом, а не почуттями. Класик наполегливо прагнув до всебічного обґрунтування дієвих механізмів, оптимальних форм державного управління насамперед для встановлення довготривалого соціального порядку та повсякденної безпеки, шукав оптимальний баланс між свободою та обов'язком масової людини. Учений підкреслював, що впоратися з означеними завданнями спроможна авторитетна, суверенна, легітимна держава, у якій можновладці зобов'язані

послугуватися нормами моралі та права. Сам Т. Гоббс був прихильником абсолютної монархії та високого авторитету суверенів. Утім акцентував увагу на обов'язках не лише громадян перед державою, але і представників держави перед своїми громадянами, виконання яких здатне зробити державні структури ефективними, авторитетними, легітимними. Дослідник охарактеризував затребувані, на його думку, соціально-психологічні риси як середньостатистичних громадян, так і суверенів для повноцінного життєзабезпечення країни.

Хрестоматійні ідеї Т. Гоббса щодо догвірного походження держави мають здебільшого етатистський характер. На думку філософа, авторитетна держава як єдина можлива форма мирного співіснування людей має стати вкрай затребуваним, важливим політичним утворенням, оскільки до виникнення подібних структур соціальною нормою було піратство та розбій. Досліднику інколи закидають опосередковане обґрунтування тоталітарних ідеологій. Напевно, він гіперболізував ступінь раціональності у соціальних відносинах, а також етатистський характер суспільного життя, оскільки крайні форми останнього, насамперед у вигляді диктатури, тоталітаризму, несумісні з реальними громадянськими правами, свободами людини, а також широкими можливостями її самореалізації. А втім Т. Гоббс одним із перших, застосовуючи наукові методи та ретельно зібрані факти, спираючись на філософські роздуми, створив оригінальну теоретичну модель держави, права та суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Булатов М. Головні етапи розвитку поняття свободи в історії Європейської філософії. *Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи*. Київ : Наукова думка, 2005. С. 5–49.
- Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва : Социально-экономическое издательство, 1936. 502 с.
- Дзьобань О. П. Аксиологічний вимір проблеми безпеки (звертаючись до Томаса Гоббса). *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 6. С. 3–13.
- Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім.; под. ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. 584 с.
- Клюй А. І. Категорія «природний стан» в історії політичної думки. *Вісник Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара. Політологія*. 2015. № 5. С. 100–108.
- Коваленко С. М. Формування теорії соціально-правової держави в філософії Томаса Гоббса: «Левиафан». *Наукові праці. Державне управління*. 2011. Т. 159, Вип. 147. С. 85–90.
- Ковалко Н. М. Правові погляди Томаса Гоббса на природу держави та суспільства: критичний аналіз. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 15–20.
- Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
- Подковенко Т. О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Серія ПРАВО. Т. 4, Вип. 24. С. 194–198.

Якоб М. М. Ідея соціально-правової держави у філософських концепціях Т. Гоббса і Дж. Локка : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ. 2003. 16 с.

REFERENCES

- Bulatov, M. (2005). Holovni etapy rozvytku poniattia svobody v istorii Yevropeiskoi filosofii [The main stages of development of freedom in the history of European philosophy]. *Liudyna v tsyvilizatsii XXI stolittia: problema svobody*. (pp. 5–49). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Dzoban, O. P. (2010). Aksiologichnij vimir problem bezpeki (zvertayuchis do Tomasa Gobbsa) [The axiological dimension of security issues (referring to Thomas Hobbes)]. *Visnik Nacionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 6, 3–13 [in Ukrainian].
- Gobbs, T. (1936). *Leviafan ili materiya, forma i vlast gosudarstva cerkovnogo i grazhdanskogo [Leviathan or matter, form and power of the state, ecclesiastical and civil]*. Moskva: Socialno-ekonomicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- Kliui, A. I. (2015). Kategoriiia “pryrodnui stan” v istorii politychnoi dumky [The category of “natural state” in the history of political thought]. *Visnyk Dnipropetrovskogo natsionalnogo universytetu imeni O. Honchra. Seria Politologia – Visnyk of Dnipropetrovsk university. Series Philosophy, Sociology, Political sciences*, 5, 100–108 [in Ukrainian].
- Kormych, A. I. (2009). *Istoriia vchen pro derzhavu i parvo [History of the doctrines of states and law]*. Kyiv: Pravova yednist [in Ukrainian].
- Kovalenko, S. M. (2011). Formuvannia teorii sotsialno-pravovoi derzhavy v filosofii Tomasa Hobbsa: “Leviafan” [Formation of the theory of the social and legal state in the philosophy of Thomas Hobbes: “Leviathan”]. *Naukovi pratsi. Derzhavne upravlinnia*, 159 (147), 85–90 [in Ukrainian].
- Kovalko, N. M. (2017). Pravovi pohliady Tomasa Hobbs na pryrody derzhavy ta suspilstva: krytychnyi analiz [Thomas Hobbes’ legal views on the nature of the state and society: a critical analysis]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 2, 15–20 [in Ukrainian].
- Podkovenko, T. O. (2014). Indyvid, suspilstvo i derzhava: spivvidnoshennia u kontseptsii Tomasa Hobbsa [Individual, support and power: relationship in the concept of Thomas Hobbs]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskogo natsionalnogo universytetu. Serii Pravo – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 4 (24), 194–198 [in Ukrainian].
- Prichepiya, Ye. (Ed.). (2002). *Klasiki politichnoyi dumki vid Platona do Maksa Vebera [Classics of political thought from Plato to Max Weber]*. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
- Yakob, M. M. (2003). Ideia sotsialno-pravovoi derzhavy u filosofskych kontseptsiiakh T. Hobbsa i Dzh. Lokka [Idea of social and legal state in the philosophical concepts of T. Hobbes and J. Locke]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Ніколенко Вадим

Доктор соціологічних наук, професор
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Email: vadnikolenko1983@gmail.com

Nikolenko Vadym

Doctor of Sociological Sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University

ORCID: 0000-0001-6730-0938

Цитування: Ніколенко, В. (2020). «Левіафан», або нарис учення про державу Т. Гоббса. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 26–36. doi: 10.15421/172072

Citation: Nikolenko, V. (2020). «Leviafan», abo narys uchennia pro derzhavu T. Hobbsa [“Leviathan”, or an essay on the doctrine of the state by T. Hobbes]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 26–36. doi: 10.15421/172072

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 05.10.2020

«Остання» хвиля декомунізації урбаноніміки в Україні та Польщі: порівняльний аналіз

Олександр Кучабський, Кшиштоф Копец, Гданський університет

У статті досліджуються особливості декомунізації на прикладі топонімічної політики України та Польщі. Об'єктом зацікавлення була обрана «остання» хвиля декомунізації урбаноніміки, яка розпочалася 2014 року і пік якої припав на 2015–2017 роки. Для аналізу політики здійснено вибірку з 14 міст України і Польщі. Дослідженням охоплено всі декомунізаційні правові акти урбанонімічного характеру у вибраних містах. Проаналізовано 451 урбанонім, переважна більшість з яких була декомунізована в Україні (89 %). На польські міста припало відповідно 11 % всієї сукупності досліджуваних перейменувань. Змістовно-статистичний аналіз дозволив визначити масштаб урбанонімічних змін, повторюваність старої і нової урбаноніміки в досліджуваній вибірці. Здійснено класифікацію старих і нових назв з точки зору осіб, подій чи інших об'єктів та явищ. Як наслідок отримано об'єктивну інформацію для оцінки масштабу, інтенсивності та територіальних особливостей урбанонімічних змін в обох державах. Встановлено, що хоча у цілому топонімічна декомунізація зустріла в обох державах підтримку та розуміння значної частини суспільства, проте спричинила певні ідейно-політичні та організаційно-компетенційні протиріччя. Декомунізаційна топонімічна політика в Україні та Польщі має не лише спільні, а й відмінні риси. Зокрема, перейменування в Україні виявилися в декілька разів масштабнішим, ніж польське. Поряд з ознаками декомунізації воно носило одночасно ознаки дерусифікації символічного простору. Декомунізовані назви в Україні виявилися назагал нейтральнішими, компромісними і отримали деідеологізований характер. Виявлено, що на відміну від української, польська судова система часто ставала на захист органів місцевого самоврядування від намагань центральної влади під виглядом декомунізації втручатися в місцеві урбанонімічні політики.

Ключові слова: декомунізація, урбаноніміка, топонімічна політика, історична пам'ять, Інститут національної пам'яті, місто, органи місцевого самоврядування, Україна, Польща

The "last" wave of decommunization of urbanonimics in Ukraine and Poland: a comparative analysis

Aleksander Kuczabski, Krzysztof Kopec, University of Gdansk

The features of decommunization on the example of the toponymic policy of Ukraine and Poland are explored in the article. The "last" wave of decommunization of the city toponymics, which began in 2014 and peaked in 2015–2017, was the object of interest. 14 Ukrainian and Polish cities were selected for comparative research. The study covered all decommunization legal acts in selected cities. 451 urbanonims were analyzed, the vast majority of which were decommunized in Ukraine (89%). Polish cities accounted for 11% of the total renamed amount, respectively.

The content-statistical analysis made it possible to determine the scale of urbanonymy changes, the recurrence of old and new urbanonymy in the sample under study. The classification of old and new names has been carried out in terms of persons, events, or other objects and phenomena. As a result, objective information was obtained to assess the scale, intensity, and territorial characteristics of urban changes in both states. It has been established that, although in general toponymic decommunization was supported and understood in both states by a significant part of society, it caused certain ideological, political, organizational, and competence contradictions. Decommunization toponymic policy in Ukraine and Poland has not only common but also distinctive features. In particular, the renaming in Ukraine turned out to be several times larger than the Polish one. Along with the signs of decommunization, it also bore signs of de-Russification of symbolic space. Decommunized names in Ukraine turned out to be, on the whole, more neutral, compromise and de-ideologized. It was revealed

that, unlike the Ukrainian one, the Polish judicial system often defended local self-government bodies from attempts by the central government under the guise of decommunization to interfere in local urbanonymy politics.

Keywords: *decommunization, urbanonymics, toponymic policy, historical memory, Institute of National Memory, city, local governments, Ukraine, Poland*

«Последняя» волна декоммунизации урбанонимики в Украине и Польше: сравнительный анализ

Александр Кучабский, Кшиштоф Копець, Гданский университет

В статье исследуются географические особенности декоммунизации на примере топонимической политики Украины и Польши. Объектом интереса была выбрана «последняя» волна декоммунизации урбанонимики, которая началась в 2014 году и пик которой пришелся на 2015–2017 годы. Для анализа политики осуществлено выборку из 14 городов Украины и Польши. Исследованием охвачено все декоммунизационные правовые акты урбанонимического характера в избранных городах. Проанализирован 451 урбаноним, подавляющее большинство из которых было декоммунизировано в Украине (89 %). На польские города пришлось соответственно 11 % всей совокупности исследуемых переименований. Содержательно-статистический анализ позволил определить масштаб урбанонимичних изменений, повторяемость старой и новой урбанонимики в исследуемой выборке. Осуществлена классификация старых и новых названий с точки зрения лиц, событий или иных объектов и явлений. В результате получено объективную информацию для оценки масштаба, интенсивности и территориальных особенностей урбанонимичних изменений в обоих государствах. Установлено, что хотя в целом топонимическая декоммунизация встретила в обоих государствах поддержку и понимание значительной части общества, однако вызвала определенные идейно-политические и организационно-компетенционные противоречия. Декоммунизационная топонимическая политика в Украине и Польше имеет не только общие, но и отличительные черты. В частности, переименование в Украине оказалось в несколько раз масштабнее, чем польское. Наряду с признаками декоммунизации оно носило одновременно признаки дерусификации символического пространства. Декоммунизированные названия в Украине оказались в целом более нейтральными, компромиссными и получили деидеологизированный характер. Выявлено, что в отличие от украинской, польская судебная система часто становилась на защиту органов местного самоуправления от попыток центральной власти под видом декоммунизации вмешиваться в местные урбанонимические политики.

Ключевые слова: *декоммунизация, урбанонимика, топонимическая политика, историческая память, Институт национальной памяти, город, органы местного самоуправления, Украина, Польша*

Вступ.

Топонімічна декомунізація є реакцією на зміни, які відбулися в ідеологічному ландшафті географічного простору багатьох європейських держав у період домінування та культивування там комуністичного світогляду. Для держав Центральної і Східної Європи проблема історичної пам'яті досі тісно перекликається з періодом комуністичної моделі комунізації публічного простору. Топонімічна політика останніх трьох десятиріч років для переважної більшості держав Центральної і Східної Європи може бути означена як декомунізаційна.

Декомунізація є тривалим процесом, який у різних посткомуністичних державах проходить з різною інтенсивністю, регіональною специфікою, нерідко з використанням специфічних методів та підходів. Ми у цьому дослідженні оперуємо поняттям «останньої» хвилі декомунізації, окреслюючи ним період суттєвого спалаху урбанонімічних змін, який спостерігався в Україні та Польщі у 2014–2017 роках. Слово «остання» взята нами в лапки, оскільки не можна виключати ймовірності наступних хвиль декомунізації – адже навіть жорстким законодавчим регулюванням досі не вдалося повністю очистити топографічний простір

від назв, які можуть асоціюватися з комуністичним періодом.

Дослідження проблематики декомунізації урбаноніміки в географічному аспекті дає змогу виявити закономірності цього процесу залежно від конкретного міста, регіону чи держави. Визначення спільних та відмінних рис урбанонімічної декомунізації дозволяє отримати об'єктивну інформацію про соціально-політичні наслідки відповідних змін, виокремити головні недоліки «останньої» хвилі декомунізації з точки зору методів втілення, підходів до вибору назв, а також прорахунків організаційного характеру тощо. Дослідження дає матеріал для оцінки масштабу, інтенсивності та географічних особливостей урбанонімічних змін в обох державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблематики дослідження. Особливості декомунізації загалом та декомунізаційної топонімічної політики, зокрема, знайшли широке висвітлення в наукових публікаціях. Певне зростання зацікавлення цим питанням було спричинене «останньою» хвилею декомунізації, яка мала місце, зокрема, в Україні і Польщі впродовж 2014–2017 років. Головний акцент у такого типу публікаціях переважно робиться на соціально-культурних проблемах декомунізації як явища, яке пронизує різні сфери життєдіяльності посткомуністичних спільнот, характеризуючи його в різних контекстах.

Низка досліджень спеціалізувалася на особливостях декомунізації власне урбаноніміки, часто ґрунтуючись на прикладах конкретних українських чи польських міст. Зокрема, польський досвід посткомуністичної зміни урбаноніміки відображено в публікаціях Е. Галас (Hałas, 2004), Б. Ружицького (Różycki, 2018; Różycki, 2019), М. Вагінської-Мажець (Wagińska-Marzec, 2017). Українська специфіка знайшла відображення у дослідженнях Г. Гримашевич (Гримашевич, 2016), Л. Малес (Малес, 2016), І. Старенького та Я. Зайшлока (Старенький, & Зайшлок, 2017), С. Водотики та Л. Савенка (Водотика, & Савенок, 2017) тощо.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. У наведених дослідженнях проблематики декомунізації урбаноніміки залишився невідображеним власне її порів-

няльно-географічний контекст. Йдеться про виявлення спільних і відмінних рис у здійсненні політики декомунізації не лише в локальному, а й у регіональному та міжнародному вимірах. Порівняльно-географічні дослідження загалом забезпечують владні та управлінські структури об'єктивним матеріалом для прийняття збалансованих рішень у питаннях формування і реалізації політики (зокрема в сфері урбаноніміки).

У цьому відношенні Україна і Польща є досконалим матеріалом для порівняння. Окрім схожих особливостей посткомуністичної трансформації, ці держави також є співмірними щодо площі та чисельності населення, схожими з точки зору спільного (значною мірою) історичного минулого, географічних умов і відповідно – характеру систем розселення. Окрім цього, можна констатувати, що на сьогодні фактично згасли політичні пристрасті щодо оцінки «останньої» хвилі декомунізації в обох державах, що відкриває перспективу більш об'єктивного дослідження цього явища.

Метою цієї статті було виявлення особливостей декомунізації урбаноніміки на прикладі України та Польщі. Об'єктом зацікавлення була обрана «остання» хвиля декомунізації урбаноніміки, яка розпочалася 2014 року і пік якої припав на 2015–2016 роки.

Методика дослідження.

Для порівняльного дослідження обрано 14 українських і польських міст, які репрезентують собою основні суспільно-культурні макрорегіони відповідних держав, а також є різними з точки зору чисельності населення і часу заснування. Початково вибірка мала охопити по 6 міст з кожної держави. У ході дослідження вирішено додати ще два польські міста: Гдиню (Gdynia) і Сопот (Sopot), які разом з Гданськом (Gdańsk) творять єдину агломерацію, яка в поточній мові отримала назву Триміста.

В Україні проаналізовано перейменування урбаноніміки на прикладі таких міст як Бердичів, Горішні Плавні (до 2016 року Комсомольськ), Ковель, Маріуполь, Ужгород і Харків. У Польщі об'єктами дослідження стали перейменування в Дембіці (Dębica), Домброві-Гурничій (Dąbrowa Górnicza), Зелений Гурі (Zielona Góra), Каліші (Kalisz), Легниці (Legnica) та Триміській агломерації: Гданськ, Гдиня і Сопот.

З метою забезпечення репрезентативності дослідження вибірка міст відповідала критерію рівномірності географічного розміщення, а також адекватного представлення основних історичних макрорегіонів обох держав. Зокрема, у центральному макрорегіоні України знаходяться Бердичів і Горішні Плавні, південно-східний макрорегіон представляють Харків і Маріуполь, а західний – Ужгород і Ковель. Історичну частину Польщі, яка до відновлення її незалежності у 1918 році входила до складу Російської імперії, представляють Каліш і Домброва-Гурнича; частину Польщі, яка до 1918 року належала Австрії, репрезентує Дембиця; регіон, який перейшов зі складу Німеччини до Польщі внаслідок Першої світової війни, – Гдиня, а після Другої світової війни – Гданськ, Сопот і Легниця.

До встановлення в 1917–1920 роках радянської влади на більшості української території (Харків, Маріуполь, Бердичів, Ковель та поселення, на місці, де значно пізніше виник Комсомольськ – тепер Горішні Плавні) належали до Російської імперії. У той же час Ужгород входив до складу Австро-Угорщини. У міжвоєнний період (1920–1939) Харків, Маріуполь, Бердичів та територія сучасних Горішніх Плавнів входили до складу української частини СРСР. Ковель у цей період належав до Польщі, а Ужгород – до Чехословаччини.

До відновлення у 1918 році польської незалежності Гданськ, Гдиня (тоді ще невелике рибальське селище), Сопот, Зелена Гура та Легниця входили до складу Німеччини, Дембиця входила до Австро-Угорщини, а Домброва-Гурнича та Каліш входили до т.зв. «Конгресівки» (під владою Російської імперії). У 1918–1939 роках Гданськ та Сопот входили до складу вільного міста Гданськ, натомість Гдиня (яка тоді розрослася до великого портового міста), Каліш, Домброва-Гурнича та Дембиця були в складі польської держави, а Зелена Гура та Легниця – залишалися у складі Німеччини.

В адміністративному відношенні по два міста з кожної держави є регіональними адміністративними центрами (Харків і Ужгород в Україні, Гданськ і Зелена Гура у Польщі). Два польські міста (Каліш і Легниця) в минулому були центрами воєводств (1975–1998). Усі міста (окрім Дембиці) мають регіональний статус (в Україні – міст обласного значення, а в Польщі – міст з правами повіту).

В Україні діапазон міст з точки зору чисельності населення коливався від 1 млн 446 тис. (Харків) до 51 тис. (Горішні Плавні). У Польщі найбільшою за чисельністю населення була Триміська агломерація (749 тис.), а найменшим містом – Дембиця з населенням 48 тис. осіб.

Серед інших особливостей, які вплинули на вибір міст, були й такі. Якщо населення Каліша майже не змінилося з часів перед Другою світовою війною, то населення Домброва-Гурничої стрімко зросло (з 62 тис. в 1970 р. до 152 тис. в 1982 році). У той час, як ядро агломерації Гданськ-Гдиня-Сопот, зокрема Гданськ, було сильно пов'язане з антикомуністичним рухом у комуністичні часи, Домброва-Гурнича була частиною прокомуністичного т. зв. «червоного басейну». Якщо Каліш, Легниця і Гданськ належать до найдавніших міст Польщі, Гдиня була заснована лише в 1920-х роках. Домброва-Гурнича і Дембиця є сильно індустріалізовані, на противагу Зеленій Гурі та Сопоту (останній до того ж є приморським курортом). Крім того, додатковою умовою вибору Легниці для аналізу було те, що в 1945–1993 роках у місті перебувало командування і казарми Північної групи військ Радянської Армії.

Дослідженням було охоплено всі правові акти про зміну урбаноніміки у вибраних містах, які в назві містили посилення на декомунізацію. Для української вибірки цей часовий діапазон починався 20 жовтня 2015 року зі зміни назв вулиць у Комсомольську (тепер – Горішні Плавні) і завершувався 24 листопада 2016 року останніми декомунізаційними змінами в Ковелі. Для польських міст процес почався 26 квітня 2017 року зі змін в Гдині, а завершився 15 червня 2018 року змінами в Домброві-Гурничій.

Загалом аналіз стосувався 451 урбаноніму, з яких 297 (66 %) становили вулиці. Окрім вулиць, перейменування торкнулося 83 провулків, 25 в'їздів, 12 проспектів, 8 районів, 6 проїздів, 5 майданів і площ, 3 скверів, по 2 бульвари, набережні, узвози, шосе, парки, а також спуск і тупик. Переважна більшість урбанонімів була декомунізована в Україні (401, або 89 %). На польські міста припало відповідно 50 перейменувань (11 % всієї сукупності).

Змістовно-статистичний аналіз дозволив визначити повторюваність старої і

нової урбаноніміки в досліджуваній вибірці. Увага приділялася також таким питанням, як класифікація старих і нових назв (з точки зору осіб, подій чи інших об'єктів та явищ, що були в них відображені). Наявність достатнього масиву даних дозволила також розглянути гендерний аспект старих та нових найменувань.

Порівняльний аналіз декомунізаційних змін. Одним з ключових питань оцінки «останньої» хвилі декомунізації урбаноніміки є визначення її масштабу, зокрема в регіональному зрізі. Як видно з

рис. 1, обсяги декомунізації урбаноніміки відзначалися суттєвою диспропорцією: в Україні таких змін відбулося на порядок більше, ніж у Польщі. Натомість слід зауважити, що декомунізаційні зміни української урбаноніміки стосувалися переважно міст Південно-Східного макрорегіону, якого найменш торкнулися перші хвилі декомунізації.

За прогнозами Інституту національної пам'яті України, з 2015 року під перейменування в Україні потрапляли в середньому

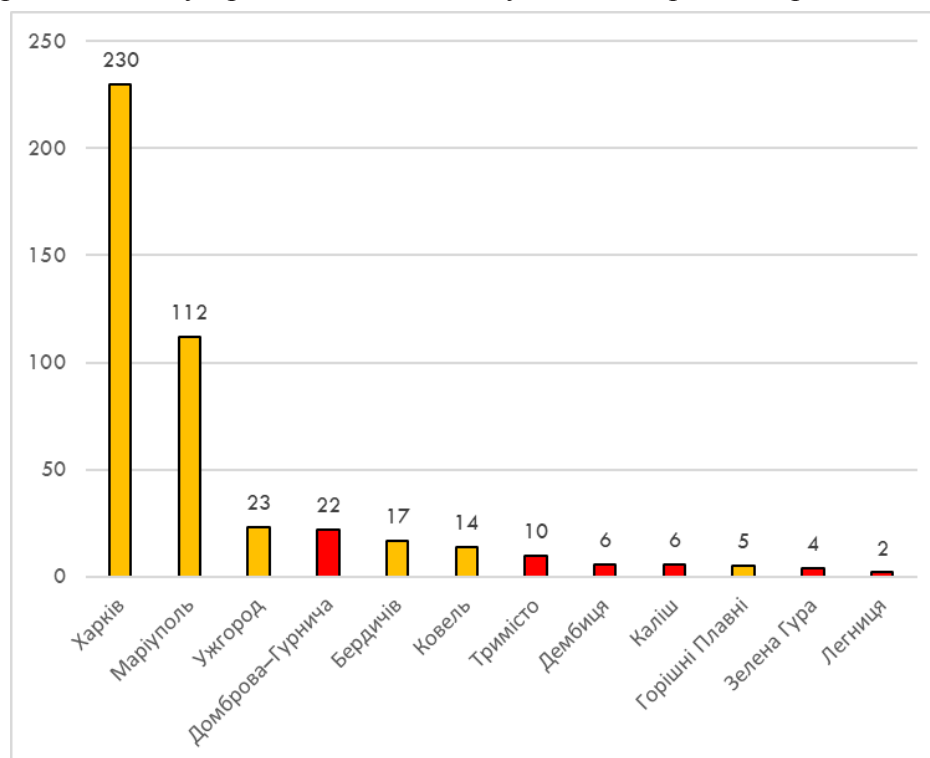

Рис. 1. Кількість урбанонімічних перейменувань у межах «останньої» хвилі декомунізації в обраних містах України і Польщі

від 3 % до 5 % назв вулиць міст, а на Сході — близько 10 % (як у Харкові) (В'ятрович, 2015, с. 29). У різних містах показники суттєво коливалися. Наприклад, з 680 вулиць у Слов'янську під дію закону підпадали майже 130 (19 %), у Вінниці з 840 вулиць треба було змінити назви близько 140 (16 %), у Харкові з 2700 назв вулиць, провулків, проспектів і майданів під дію декомунізаційного законодавства підпадали приблизно 285 назв (10 %) (В'ятрович, 2015, с. 24). За списком Інституту національної пам'яті у столиці необхідно було перейменувати 110 урбанонімів (Малес, 2016, с. 64).

Упродовж 2014–2015 років в Києві було 195 ситуацій зміни урбанонімії. Зокрема

у 102 випадках завершено найменування: 48 перейменувань (з них 27 пройшли громадське обговорення); 22 повернення історичних назв; 1 уточнена назва; надано 24 назви новим просторовим об'єктам. Із цих змін лише 39 відбулося на виконання декомунізаційного закону. При цьому проведено громадські обговорення щодо 126 пропозицій нових назв, за результатами яких 4 пропозиції нових назв було відхилено і для цих просторових об'єктів запропоновано інші назви (Малес, 2016, с. 63). Протягом 2016 року у Києві в межах декомунізації перейменовано 148 назв урбаноніміки (Декомунізація, 2016).

Загалом в Україні протягом тільки 2016 року було перейменовано 51493 топонімічні об'єкти. Найбільше в Харківській (4116), Полтавській (3815) та Черкаській (3646) областях. Найменше – у Львівській (9), Івано–Франківській (76) та Тернопільській (98) (Декомунізація, 2016). У Маріуполі в межах декомунізації мало місце подвійне перейменування того ж проспекту. Спочатку 28 січня 2016 року проспект Ілліча перейменовано на Бойка – місцевого політичного і господарського діяча, відомого своїм прокомуністичним світоглядом. Через це вже 3 березня проспект Бойка перейменовано на нейтральну назву – Нікопольський.

Зрозуміло, що навіть після такого масового перейменування, яке мало місце в Україні, процес залишається далеко незавершеним. Наприклад, на думку І. Старенького та Я. Зайшлюк у Кам'янці–Подільському окрім вже перейменованих вулиць та провулків під декомунізацію підпадає ще 38 урбанонімів (Старенький, & Зайшлюк, 2017, с. 116). В інших містах ситу-

ація часто є подібною, оскільки під декомунізацію в основному потрапили найбільш чіткі та одіозні урбаноніми. Скажімо з 74 об'єктів міської урбаноніміки Комсомольська (тепер – Горішні Плавні) у межах декомунізації міською радою в 2015 році перейменовано тільки 5 (Лист Виконавчого комітету..., 2016).

У межах нашого вибіркового змістовно–статистичного аналізу декомунізаційних змін урбаноніміки «останньої» хвилі отримано інформацію про найбільш типові явища, характерні для цього процесу в Україні та Польщі. Більшість старих назв – 292 (65 %) увічнювали пам'ять конкретних осіб, 95 (21 %) були названі на честь організацій чи інших груп людей, а 35 (8 %) стосувалися визначних подій (рис. 2). Тринадцять назв відтворювали інші топоніми (міста, пов'язані з «героїчними» подіями радянського минулого). Окрім цього, решта 16 назв відображали різні об'єкти і символи, пов'язані з комуністичною ідеологією.

Нові декомунізовані назви були значно менше заідеологізовані, ніж попередні (рис. 3).

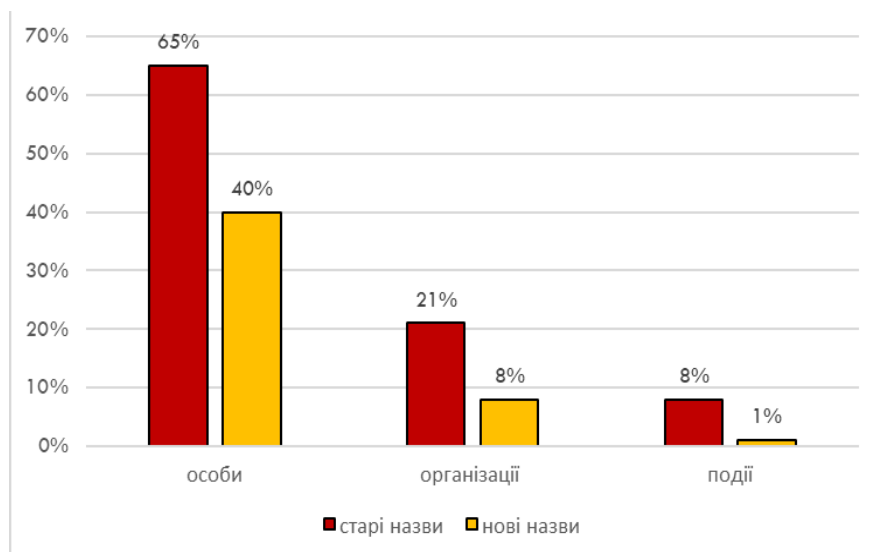

Рис. 2. Структура об'єктів вшанування нової і старої урбаноніміки вибраних міст

Суттєво меншою мірою урбаноніми присвячувалися конкретним людям – 182 (40 %). 36 (8 %) увічнювали різноманітні організації чи інші групи людей і тільки 4 (1 %) – річниця та події. Решті (229, або 51 %) притаманним є нейтральне ідеологічне забарвлення, значна частина нових назв просто відтворює попередні історичні назви.

Персональна прив'язка стосувалася 56 % польських і 66 % українських комуністичних урбанонімів. Відповідно 20 % українських

і 30 % польських урбанонімів носило назву певних організацій чи груп людей. Натомість визначним подіям відповідало 7 % українських і 14 % польських назв міських об'єктів. Усі імена, якими в Польщі та Україні в комуністичний період називали об'єкти урбаноніміки, можна віднести до категорії політичних, революційних чи військових діячів: 18 % з польських можна було одночасно визначити як діячів культури чи науки, натомість в Україні таких було тільки 5 %.

Після декомунізації ця структура суттєво змінилася (рис. 4). 27 % нових українських

урбанонімів отримали відношення до науки і культури, 11 % до військової справи, 9 %

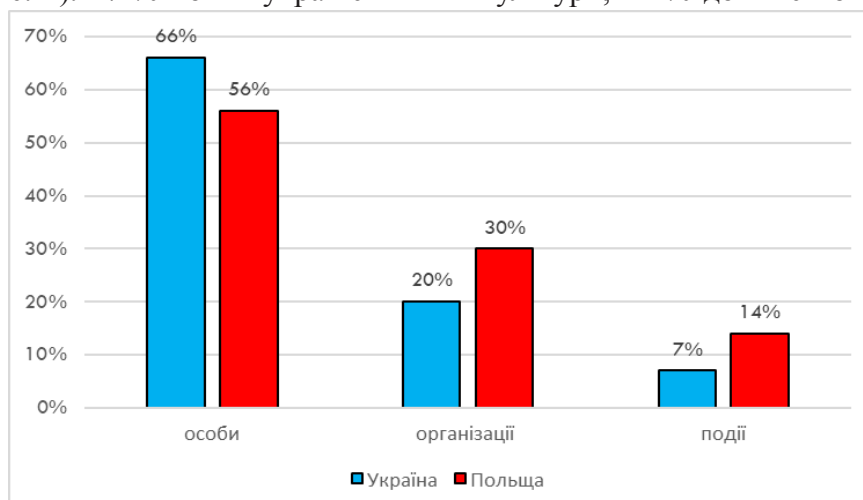

Рис. 3. Структура об'єктів вшанування старої урбаноніміки вибраних міст України і Польщі

набуло релігійного характеру і тільки 4 % має відношення до державних та політичних діячів. Інші отримали загалом нейтральний характер. Натомість 40 % нових польських урбанонімів отримало відношення до осіб і подій військово-політичного плану, 26 %

увічнило діячів науки і культури, а 10 % – релігії.

На основі суб'єктивного аналізу масиву даних нами була здійснена класифікація назв (осіб, організацій та подій), відображених у топоніміці щодо масштабу їх

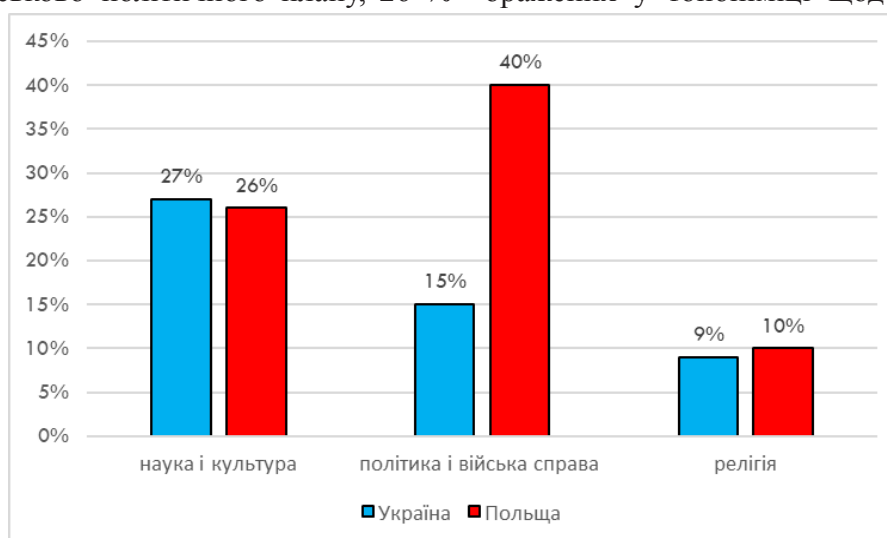

Рис. 4. Структура об'єктів вшанування нової урбаноніміки вибраних міст України і Польщі

значення (рис. 5). У випадку України старі назви поділено на глобальні та міжнародні (таких виявлено 12 %), всесоюзного (всеросійського – до 1922 року) значення – 60 %, республіканського та регіонального рівня (14 %) і локального характеру (10 %). У Польщі пропорції були кардинально відмінні – 86 % назв мало національний характер і тільки 14 % стосувалося міжнародних постатей, подій чи організацій.

Після декомунізації назви в обох державах набрали більш виразного локального звучання. За нашою суб'єктивною оцінкою до категорії локальних можна віднести 253 декомунізовані назви, що становить аж 56 % від усієї сукупності. У Польщі локальними виявилися 30 % нових назв, тоді як в Україні аж 59 %. 92 назви (20 %) кваліфікуються як загальнонаціональні (у Польщі – 54 %, в Україні – тільки 16 %), а

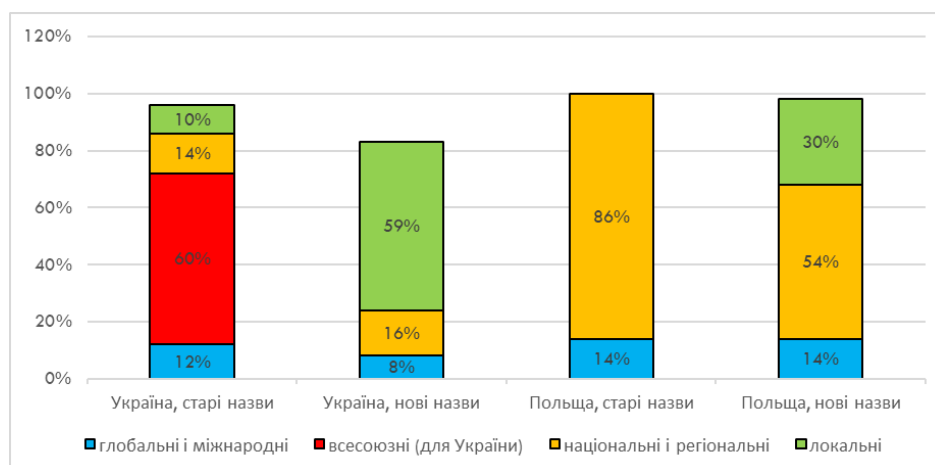

Рис. 5. Структура об'єктів старої та нової урбаноніміки вибраних міст України і Польщі за масштабом їх значення

39 назв (9 %) носить міжнародний характер (у Польщі – 14 %, а в Україні – 8 %). Значна частина нових назв (майже виключно українські) була настільки загальною за змістом, що їх неможливо було класифікувати за цим критерієм. Ця особливість (нехтування принципом історизму) була зафіксована І. Дрогушевською при аналізі перейменування населених пунктів (Дрогушевська, 2017, с. 26).

Г. Гримашевич на основі опрацювання матеріалів про перейменування урбанонімів в українських містах встановила, що значний відсоток становлять назви вулиць, названих на честь тих особистостей, які безпосередньо пов'язані з певною територією. Крім того, відбувається повернення давніх історичних назв вулиць (Гримашевич, 2016, с. 58–59).

Декомунізація вулиць у Польщі стосувалася лише повоєнних назв. Назви вулиць ідеологічного характеру найчастіше вшановували конкретних людей чи організації, а також події, дати та ювілеї та більш абстрактні загальні ідеї. Значний сегмент історичної пам'яті комуністичного періоду в Польщі присвячувався військовим формаціям комуністичного періоду: Народної армії та її підрозділам (Armia Ludowa) та Польського війська (Wojsko Polskie): вулиці в Легниці та Зеленій Гурі, Домброві-Гурничій, Гдині і Дембиці. Тричі поспіль зустрічалася вулиця Леона Кручковського (Leop Kruczkowski): у Гданську, Гдині та Домброві-Гурничій. Окрім цього повторен-

ня встановлено щодо назв Домбровщаків (Dąbrowszczacy) в Гданську та Домброві-Гурничій, Мар'яна Бучка (Marjan Buczko) в Гданську та Домброві-Гурничій, Ганки Савицької (Hanka Sawicka) в Каліші та Домброві-Гурничій, Луціана Шенвальда (Lucjan Szenwald) в Каліші та Домброві-Гурничій.

Аналізуючи міські урбаноніми комуністичної доби в українських містах, можна зробити низку узагальнень та висновків. По-перше, значною подібністю характеризувався змістовне наповнення урбаноніміки в Харкові та Маріуполі. Тільки у цих двох українських містах (на відміну від чотирьох інших) перейменування зачепило аж 14 урбанонімів, присвячених Жовтневій революції, 7 урбанонімів на честь комсомолу, 6 урбанонімів на честь Орджонікідзе (райони, проспект, вулиця, провулок, проїзд), 5 урбанонімів Артема (2 вулиці, провулок, спуск і парк), по 4 урбаноніми на честь партійної організації більшовиків, а також – Свердлова, Калініна, Володарського, по 3 урбаноніми Кірова, Куйбишева, Урицького, Фурманова, Енгельса, Луначарського та Баумана, по 2 урбаноніми Маркса, Бабушкіна, Менжинського, Шаумяна, Красіна, Лібкнехта, Воровського, а також район та вулиця імені Дзержинського.

По-друге, ще донедавна в Україні значна кількість урбаноніміки присвячувалася Леніну. З нашої вибірки перейменування торкнулося 7 урбанонімів «Ілліча» і 6 Леніна в Харкові та Маріуполі, а також 1 в Горішніх Плавнях.

По-третє, серед найбільш популярних діячів комуністичного періоду в українських містах були: Котовський (8 перейменувань в Харкові, Маріуполі, Горішніх Плавнях, Ужгороді), Чапаєв (7 перейменувань в Харкові, Маріуполі, Бердичеві та Ковелі), Руднев (7 перейменувань в Харкові, Маріуполі та Ковелі), Петровський (5 перейменувань в Харкові, Маріуполі та Горішніх Плавнях).

По-четверте, до часто повторюваних назв можна віднести урбаноніми, присвячені піонерській організації (4 урбаноніми в Харкові та Ковелі), Щорсу (4 урбаноніми в Харкові, Маріуполі та Ужгороді), Миколі Островському (4 урбаноніми в Харкові, Маріуполі та Бердичеві), Лазо (4 урбаноніми в Харкові, Маріуполі та Ужгороді), Тельману (3 урбаноніми в Харкові і Ужгороді), Олександр Пархоменку (3 урбаноніми в Харкові та Ужгороді), Дімітру Благоеву (3 урбаноніми в Харкові, Маріуполі та Ужгороді), Боженку (3 вулиці в Маріуполі, Ковелі та Ужгороді), Ватутіну (3 урбаноніми в Ковелі та Ужгороді), а також Галану (дві вулиці в Харкові та Ужгороді).

Нові назви вулиць були значно менш повторюваними та більш прив'язувалися до локального контексту. Л. Малес зауважує також, що за декомунізації різко зменшилася кількість назв, пов'язаних із неукраїнськими теренами, особливо з географією чи героїкою Росії (2016, с. 64).

Загалом 11 нових об'єктів урбаноніміки в містах української вибірки вшановувало пам'ять полеглих під час Революції Гідності і останньої російсько-української війни (найбільше в Ужгороді, а також Харкові, Ковелі та Маріуполі). Найчастіше об'єкти урбаноніміки зі спільною назвою у нашій вибірці з'явилися тричі – у Маріуполі, Горішніх Плавнях і Харкові (вулиці Соборні і провулок Соборний). Шість разів аналогічний урбанонім зустрічається тепер одночасно в Харкові і Маріуполі (один географічний макрорегіон України): Амосова, Грушевського, Козацькі, Ярослава Мудрого, Різдяні, Благівіщенська/Благівіщенський тощо. Соборні вулиці зафіксовано в Маріуполі та Горішніх Плавнях, а Соборний провулок – у Харкові.

У Польщі серед декомунізованих назв у нашій вибірці зафіксовано тільки одне співпадіння – вул. кардинада Вишинського (Stefan Wyszyński) в Каліші та Домброві-Гурничій.

Цікавою формою тихого протесту проти нав'язування центральною владою тотальної декомунізації були спроби деяких органів місцевого самоврядування здійснити імітацію перейменування. Ця хитрість полягала у тому, що нова назва повністю співпадала зі «старою», хоча містила обґрунтування, що належить до цілком іншої події чи особи, ніж раніше. Відомий факт, коли вулицю у Варшаві, названу на честь діяча комуністичної партії Польщі Александра Ковальського «перейменовали» на честь польського хокеїста, офіцера польської армії, розстріляного в Катині 1940 року, Александра Ковальського (Дрогушевська, 2017, с. 24). У межах нашого дослідження такі випадки виявлено по обидві сторони кордону: у Дембиці – вулиці 23 серпня (23 Sierpnia), Молодості (Młodości), Збройного братерства (Braterstwa Broni), Чвартаків (Czwartaków), Війська Польського (Wojska Polskiego), у Гдині – вулиця Піонерів (Pionierów), у Маріуполі (вулиці Грачова, Фурманова та Островського, вулиця і провулок Полетаєва), у Сопоті – вулиця 23 березня (23 Marca), у Харкові (вул. Іванова, вулиця і в'їзди Калініна, вулиця Спартак і провулок Спартаківський).

Були випадки, коли нова назва була співзвучною з декомунізованою. Зокрема, такі ситуації виявлено в Домброві-Гурничій, де вулицю Янка Красицького (Janka Krasickiego) перейменовано на Ігнація Красицького (Ignacego Krasickiego), вулицю Юзефа Скальського (Józefa Skalskiego) на Станіслава Скальського (Stanisława Skalskiego), а вулицю 40-річчя PPP (40-lecia PRL) на вулицю 40-річчя (40-lecia). У Каліші вулицю Стефана Дибовського (Stefana Dybowskiego) перейменовано на Бенедикта Дибовського (Benedykta Dybowskiego). У Зеленій Гурі вулицю Пшилеп 9 травня (Przylep-9 Maja) перейменовано на Пшилеп 8 травня (Przylep-8 Maja), вулицю 2 Армії (2 Armii) на воїнів 2 Армії (Żołnierzy 2 Armii). У Гдині вулицю Леона Кручковського (Leona Kruczkowskiego)

перейменовано на Казімежа Кручковського (Kazimierza Kruczkowskiego), вулицю 1 Армії Війська Польського (I Armii Wojska Polskiego) на вулицю воїнів 1 Армії Війська Польського (Żołnierzy I Armii Wojska Polskiego), а також Костюшківської дивізії (Dywizji Kościuszkowskiej) на воїнів Костюшківської дивізії (Żołnierzy Dywizji Kościuszkowskiej). У Легниці 2 Армії Війська Польського (II Armii Wojska Polskiego) перейменовано на воїнів 2 Армії Війська Польського (Żołnierzy II Armii Wojska Polskiego). У Маріуполі вулицю Благоева перейменували на Благовісну, вулицю і сквер Червоної Азовської флотилії на Азовської воєнної флотилії. У Харкові вулицю Зеленського перейменували на Михайла Зеленіна, Соколова на Соколовську, Червоного Козацтва на Козацьку, Радянську на Раднянську, а в'їзд Радянський на Раднянський тощо.

Звертає на себе увагу вражаюча гендерна нерівність, яка проявилася в урбанонімічній практиці як комуністичної доби, так і в період декомунізації. Серед персоналізованих назв об'єктів урбаноніміки недавнього минулого тільки 11 (4 %) присвячувалося жінкам. На сьогодні після масових перейменувань серед нових назв вшановано також всього 11 жінок. У загальному це дало трохи вищий відсоток (6 %), через те, що дещо зменшилася кількість персоналізованих назв з чоловічими іменами.

Висновки.

Починаючи з 2014 року, топонімічна політика спочатку в Україні, а згодом і в Польщі (з 2016 року) набула активного характеру і стала інструментом широкомасштабної декомунізації.

Загалом, наше дослідження виявило, що декомунізаційна топонімічна політика в Україні та Польщі має багато спільного. По-перше, проявилася намагання правлячої політичної більшості обох держав монополізувати право на тлумачення історії у вигляді готових зразків для топонімічного наслідування. По-друге, через декомунізацію здійснено спробу штучно сформувати і нав'язати суспільству нову «історичну пам'ять», стираючи з топоніміки цілий пласт історії. По-третє, жертвами декомунізації автоматично стали імена активних діячів та історичних постатей комуністичного періоду, які або не чинили злочинів, або формально не були визнані винними у судовому порядку. По-четверте, декомунізаційна топонімічна політика в гендерному плані практично віддзеркалила підходи комуністичної доби, коли жінки нечасто були представлені в найменуваннях.

Урбанонімічна декомунізація в обох державах відзначалася також низкою відмінних рис. По-перше, перейменування в Україні виявилися в декілька разів масштабнішим, ніж польське. По-друге, декомунізація в Україні була одночасно способом дерусифікації символічного простору. По-третє, декомунізація в Україні мала більш нейтральний, компромісний і деідеологізований характер, ніж у Польщі. Українським урбанонімам надавалися здебільшого назви локального характеру, а де це було можливе – поверталися історичні назви. По-четверте, більш дійовою виявилася польська судова система, яка надавала можливість для органів місцевого самоврядування протистояти найбільш брутальним намаганням центральної влади під виглядом декомунізації втручатися в місцеві урбанонімічні політики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Водотика С., Савенок Л. Міський простір, декомунізація і проблеми історичної пам'яті. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1. С. 119–133. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/miks2017112>. DOI: 10.15407/mics2017.02.119.

В'ятрович В. М. Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2015.

Гримашевич Г. І. Урбанонімія Житомира в контексті декомунізації. *Мова : класичне - модерне - постмодерне : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 2. С. 53–61. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11408/Hrymashevych_Urbanonimiia_Zhytomyra.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Декомунізація: підсумки 2016 року. Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті. 2016. URL: <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/decomun-2016.jpg>.

Дрогушевська, І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. *Проблеми безперервної географічної освіти та картографії*. 2017. Вип. 26. С. 22–27.

Лист Виконавчого комітету Горішньоплавнівської міської ради Полтавської області №10–05/107, 28 вересня 2016. URL: <https://www.slideshare.net/DmytroKarpiy/ss-66522963>.

Малес Л. В. Декомунізація столиці: зміни в урбанонімії (методи, перші результати). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2016. Вип. 36. С. 62–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2016_36_12.

Старенький І., Зайшлюк Я. Комунізація та Декомунізація топонімії Кам'янця–Подільського. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1. С. 112–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/miks_2017_1_11.

Hałas E. Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw ulic po komunizmie. Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czternastu latach transformacji. Warszawa : Scholar, 2004. S. 128–152.

Różycki B. Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016. Charakterystyka zagadnienia. W kręgu wyobrażeń zbiorowych. Polityka, władza, społeczeństwo. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019. S. 145–172.

Różycki B. Renaming urban toponomy as a mean of redefining local identity: the case of street decommunization in Poland. *Open Political Science*. 2018. N1. S. 20–31. <https://doi.org/10.1515/openps-2017-0004>.

Wagińska–Marzec M. Wokół zmian nazewnictwa ulic na Ziemiach Zachodnich i Północnych po 1945 r. *Rocznik Ziemi Zachodnich*. 2017. N1. S. 385–420. <https://doi.org/10.26774/rzz.178>.

REFERENCES

Vodotyka, S., & Savenok, L. (2017). Misjkyj prostir, dekomunizacija i problemy istorychnoji pam'jati [Urban space, decommunization and problems of historical memory]. *Misto: istorija, kuljtura, suspiljstvo – City: history, culture, socjety*, 1, 119–133 [in Ukrainian].

V'yatrovych, V. M. (2015). *Dekomunizacija: shho i chomu perejmenovuvaty j demontuvaty* [Decommunisation: what and why to rename and remove]. Kyjiv: Ukrajinsjkyj instytut nacionaljnoji pam'jati [in Ukrainian].

Ghrymashevych, Gh. I. (2016). Urbanonimija Zhytomyra v konteksti dekomunizaciji [Urbanonyms of Zhytomyr in the context of decommunization]. *Mova: klasychne - moderne - postmoderne : zbirnyk naukovykh pracj – Language: classical - modern – postmodern*, 2, 53–61 [in Ukrainian].

Dekomunizacija. (2016). Dekomunizacija: pidsumky 2016 roku [Decommunisation: Results 2016]. Oficijnyj sajт Ukrajinsjkojho instytutu nacionaljnoji pam'jati – Official site of the Ukrainian Institute of National Memory. <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/decomun-2016.jpg> [in Ukrainian].

Droghushevjska, I. (2017). Dekomunizacija toponimiji: koncepcija povernennja istorychnykh nazv na kartu Ukrajiny [Decommunization of toponymy: the concept of returning historical names to the map of Ukraine]. *Problemy bezperervnoji gheografichnoji osvity ta kartoghrafiji – Problems of continuous geographical education and cartography*, 26, 22–27 [in Ukrainian].

Lyst Vykonavchogho komitetu Ghorishnjoplavnivjskoji misjkoji rady Poltavjskoji oblasti №10–05/107 [Letter from the Executive Committee of the Gorishni Plavni City Council of Poltava region]. (2016, 28 September). Retrieved from <https://www.slideshare.net/DmytroKarpiy/ss-66522963> [in Ukrainian].

Males, L. V. (2016). Dekomunizacija stolyci: zminy v urbanonimiji (metody, pershi rezuljtaty) [Capital decommunization: changes in urbanonyms (methods, first results)]. *Visnyk Kharkivjskogho nacionaljnogho universytetu imeni V. N. Karazina. Serija : Sociologichni doslidzhennja suchasnogho suspiljstva: metodologhija, teorija, metody – Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University: Sociological studies of modern society: methodology, theory, methods*, 36, 62–67 [in Ukrainian].

Starenjkyj, I., & Zajshlyuk, Ya. (2017). Komunizacija ta Dekomunizacija toponimiji Kam'jancja–Podiljskogho [Communization and decommunization of Kamianets–Podilsky toponymy]. *Misto: istorija, kuljtura, suspiljstvo – City: history, culture, socjety*, 1, 112–118 [in Ukrainian].

Hałas, E. (2004). Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw ulic po komunizmie. [Symbolic politics and collective memory. Street name changes after communism]. *Zmiana czy stagnacja? Społeczeństwo polskie po czternastu latach transformacji*. (pp. 128–152). Warszawa: Scholar [in Polish].

Różycki, B. (2019). Przemianowywanie ulic w Polsce 1989–2016. Charakterystyka zagadnienia [Renaming streets in Poland 1989–2016. Characteristics of the issue]. W kręgu wyobrażeń zbiorowych. *Polityka, władza, społeczeństwo*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. (pp. 145–172) [in Polish].

Różycki, B. (2018). Renaming urban toponomy as a mean of redefining local identity: the case of street decommunization in Poland. *Open Political Science*, 1, 20–31.

Wagińska–Marzec, M. (2017). Wokół zmian nazewnictwa ulic na Ziemiach Zachodnich i Północnych po 1945 r. [Around the changes in street names in the Western and Northern Territories after 1945]. *Rocznik Ziemi Zachodnich*, 1, 385–420. [in Polish].

Кучабський Олександр

Доктор наук з державного управління, професор
Гданський університет (Польща)

Email: aleksander.kuczabski@ug.edu.pl

Копець Кшиштоф

Магістр, асистент кафедри
Гданський університет (Польща)

Email: krzysztof.kopiec@ug.edu.pl

Kuczabski Aleksander

Doctor of Public Administration, Full Prof.
University of Gdańsk (Poland)

ORCID: 0000-0003-1271-0782

Kopiec Krzysztof

Master Student, Assistant
University of Gdańsk (Poland)

ORCID: 0000-0001-5897-4121

Цитування: Кучабський, О. & Копець, К. (2020). «Остання» хвиля декомунізації урбаноніміки в Україні та Польщі: порівняльний аналіз. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 37–48. doi: 10.15421/172073

Citation: Kuczabski, A. & Kopiec, K. (2020). «Ostannia» khvyliia dekomunizatsii urbanonimiky v Ukraini ta Polshchi: porivnialnyi analiz [The "last" wave of decommunization of urbanonimics in Ukraine and Poland: a comparative analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 37–48. doi: 10.15421/172073

Стаття надійшла / Article arrived: 08.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 05.10.2020

Корупція, іллегітимність та зовнішній вплив: політичні чинники державної нестабільності

Едуард Гугнін, Національний університет «Запорізька політехніка»

У статті побудовано описово-аналітичну характеристику зв'язку корупції, делегітимізації та втрати суверенітету держави щодо суспільства як фонових чинників посилення зовнішнього впливу та руйнації політико-просторової когезії. У результаті проведеного дослідження сформульовано висновок, згідно якого повна або часткова втрата легітимності змістовно співпадає із поширенням корупції, що тягне за собою знецінення систем ціннісної та нормативної регуляції соціальної поведінки. Наголошено на тому, що корупційні практики сприяють знищенню засад моралі, права, ідеології, руйнівним чином впливають на структури влади, процедури її інституціалізації, унеможливають висунення еліт та лідерів на командні позиції в державному апараті, негативно відбиваються на владно-централізуючих можливостях держави та застосування нею легітимного фізичного насильства. Відзначено, що втраті легітимності передують втрата діалогу між владою та суспільством, габітуалізація корупції та її перетворення на ендемічну складову соціального життєустрою.

Констатовано, що корупція підвищує рівень проникності суспільства для зовнішніх акторів впливу, які користуються ситуацією розмивання кордонів політичного простору та спонукають громадян до стихійних протестів, що мають розхитати процедурні засади підтримання законності, домогтися розгортання відкритих конфліктів між державною владою та самоорганізованими спільнотами громадян та зруйнувати будь-які умови для діалогу. Зовнішні актори можуть домагатися активної дискредитації владних еліт за рахунок паралельного розгвинчування нестабільності та нарощування хвиль деструктивної критики, спрямованої на дезавування всіх різновидів легітимності: ідеологічної, етнічної, структурної, персоналістичної (харизматичної) та ін.

Зазначено, що остаточним руйнуванням держави є втрата монополії на публічне насильство в межах встановлених законом процедур. Актори зовнішнього впливу можуть вдаватися до різноманітних насильницьких дій з метою спонукати владні еліти до посилення безпеки з використанням спеціальних преторіанських угруповань (парамілітарних формувань).

Резюмовано, що поява парамілітарних формувань є індикатором крихкості держави та її неспроможності контролювати власні силові структури, про що свідчить порушення парамілітарними формуваннями звичних офіційних ієрархій та приватизація функцій легітимного насильства альтернативними щодо держави центрами сили. Наприкінці наголошено на тому, що деструктивним супроводом останніх стають зростання тіньових ринків зброї, криміналізація поведінки пересічних громадян, які перестають бачити в державі авторизованого захисника суверенітету та безпеки та перестають довіряти легітимним силовим структурам, а означені процеси передують колоніальним експансіям певних територій або їх перетворення на зони заморожених конфліктів із супутніми негативними наслідками для держави.

Ключові слова: *корупція, легітимність, політичний простір, держава, зовнішній вплив, парамілітарні формування*

Corruption, illegitimacy and external influence: political factors of state instability

Eduard Gugnin, Zaporizhzhia Polytechnic National University

The article constructs a descriptive and analytical description of the connection between corruption, delegitimization and loss of state sovereignty over society as background factors for increasing external influence and the destruction of political and spatial cohesion. As a result of the study, a conclusion was formulated, according to which the complete or partial loss of legitimacy coincides with the spread of corruption, which entails the devaluation of value and regulatory systems of social

behavior. It is emphasized that corrupt practices contribute to the destruction of morals, law, ideology, have a devastating effect on government structures, procedures for its institutionalization, prevent the nomination of elites and leaders to command positions in the state apparatus, negatively affect the power and centralizing capabilities of the state. legitimate physical violence. It is noted that the loss of legitimacy is preceded by the loss of dialogue between government and society, the habitualization of corruption and its transformation into an endemic component of social life.

It was stated that corruption increases the level of public permeability for external actors who take advantage of the situation of blurring the boundaries of political space and encourage citizens to spontaneous protests, which should shake the procedural principles of law and order, to achieve open conflicts between government and self-organized communities. what are the conditions for dialogue. External actors can seek to actively discredit the ruling elites by simultaneously unscrewing instability and escalating waves of destructive criticism aimed at disavowing all kinds of legitimacy: ideological, ethnic, structural, personalistic (charismatic), and others.

It is noted that the final destruction of the state is the loss of a monopoly on public violence within the procedures established by law. Actors of external influence can resort to various acts of violence in order to encourage the ruling elites to increase security with the use of special Praetorian groups (paramilitary formations).

It is summarized that the emergence of paramilitary formations is an indicator of the fragility of the state and its inability to control its own power structures, as evidenced by the violation of paramilitary formations of the usual official hierarchies and privatization of legitimate violence by alternative centers of power. Finally, it is emphasized that the destructive accompaniment of the latter is the growth of shadow arms markets, criminalization of the behavior of ordinary citizens who cease to see the state as an authorized defender of sovereignty and security and cease to trust legitimate law enforcement agencies, and these processes precede their colonial expansion. frozen conflicts with accompanying negative consequences for the state.

Keywords: *corruption, legitimacy, political space, state, external influence, paramilitary formations*

Коррупция, иллегитимность и внешнее влияние: политические факторы государственной нестабильности

Эдуард Гугнин, Национальный университет «Запорожская политехника»

В статье построено описательно-аналитическую характеристику связи коррупции, делегитимизации и потери суверенитета государства по отношению к обществу как фоновых факторов усиления внешнего воздействия и разрушения политико-пространственной когезии. В результате проведенного исследования сформулирован вывод, согласно которому полная или частичная потеря легитимности содержательно совпадает с распространением коррупции, что влечет за собой обесценивание систем ценностной и нормативной регуляции социального поведения. Отмечено, что коррупционные практики способствуют уничтожению основ морали, права, идеологии, разрушительным образом влияют на структуры власти, процедуры ее институционализации, делают невозможным выдвижение элит и лидеров на командные позиции в государственном аппарате, негативно отражаются на властно-централизующих возможностях государства и относительно применения легитимного физического насилия. Отмечено, что потере легитимности предшествует потеря диалога между властью и обществом, габитуализация коррупции и ее превращения в эндемическую составляющую социального жизнеустройства.

Констатируется, что коррупция повышает уровень проницаемости общества для внешних актеров влияния, которые пользуются ситуацией размывание границ политического пространства и побуждают граждан к стихийным протестам, которые должны расшатать процедурные основы поддержания законности, добиться развертывания открытых конфликтов между государственной властью и самоорганизованными сообществами граждан и разрушить любые условия для диалога. Внешние актеры могут добиваться активной дискредитации властных элит за счет параллельного развенчивания нестабильно-

сти и наращивания волн деструктивной критики, направленной на дезавуировании всех разновидностей легитимности: идеологической, этнической, структурной, персоналистической (харизматической) и др.

Отмечено, что окончательным разрушением государства является потеря монополии на публичное насилие в пределах установленных законом процедур. Актеры внешнего воздействия могут прибегать к различным насильственным действиям с целью побудить властные элиты к усилению безопасности с использованием специальных преторианских группировок (парамилитарных формирований).

Резюмировано, что появление парамилитарных формирований является индикатором хрупкости государства и его несостоятельности контролировать собственные силовые структуры, о чем свидетельствует нарушение парамилитарными формированиями привычных официальных иерархий и приватизация функций легитимного насилия альтернативными по отношению к государству центрами силы. В конце отмечено, что деструктивным сопровождением последних становятся рост теневых рынков оружия, криминализация поведения рядовых граждан, которые перестают видеть в государстве авторизованного защитника суверенитета и безопасности и перестают доверять легитимным силовым структурам, а указанные процессы предшествуют колониальной экспансии определенных территорий или их превращения в зоны замороженных конфликтов с сопутствующими негативными последствиями для государства.

Ключевые слова: коррупция, легитимность, политическое пространство, государство, внешнее воздействие, парамилитарные формирования

Вступ.

Крихкість або стабільність державної влади як соціальної інституції набуває значущості як теоретико-соціологічної, так і соціо-технологічної проблеми в епоху глобалістичних ризиків, поширення різноманітних загроз та нестабільностей. Саме від держави та її інституційних складників залежить потенціал суспільства у сфері владнання із ризиками та небезпеками. При цьому загрозою номер один будь-якого суспільства, яка створює передумови руйнації державного суверенітету та посилення зовнішнього впливу, стає корупція. Посилення корупції супроводжується неминучим послабленням легітимності, а послаблення легітимності, у свою чергу, є першим кроком в оскарженні монопольного права держави на публічне застосування насильства та примусу. Зазначеному послабленню відповідають поширення парамілітарних формувань, які стають силовими осередками альтернативних центрів влади. Зазначене актуалізує тематику дослідження в статті

Мета і завдання статті.

Метою статті є побудова описово-аналітичної характеристики зв'язку корупції, делегітимізації та втрати суверенітету держави щодо суспільства як фонових чинників посилення зовнішнього впливу та руйнації політико-просторової когезії. Завданнями статті є: а) побудова описово-аналітичної характеристики корупції, делегітимізації та втрати суверені-

ту держави щодо суспільства; б) визначення зв'язків між означеними чинниками та руйнацією політико-просторової когезії.

Аналіз попередніх досліджень з обраної теми.

Легітимність як соціально-політичний атрибут держави як соціального інституту є предметом дослідження в європейській політичній філософії, починаючи від класичної філософії Стародавньої Греції (рефлексії етико-нормативних засад політики, аналіз антиномій сили і насильства, співвідношення закону, права і моралі, концепції ідеальної держави та ідеального правління (Платон) та виховання громадянина (Аристотель); через дослідження антагонізмів влади кесаря та ієрократії (Ф. Аквінський) та становлення політичного позитивізму, матеріалізму та реалізму в Новий час, яким відповідає дослідження раціонально-правових засад легітимності (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк) (Аристотель, 1983, с. 375–644; Гоббс, 1991, с. 455–679; Лок, 2001; Макиавелли, 1996; Платон, 1971, с. 89–459).

У статті використано теоретичні ідеї концепції легітимності М. Вебера, в якій автором визначено 3 засадничі типи легітимності – традиційний, раціонально-легальний та харизматичний, та виокремлено закономірні засади реалізації влади та покори населення цій владі, а також концепції дискурсивної легітимності Ю. Габермаса та легітимації через

процедуру Н. Лумана (Алексеева, 1989, с. 110–133; Андрушкевич, 1999, с. 41–63; Вебер, 1990; Дибиров, 2002, с. 258–268; Хабермас, 1995; Luhmann, 1969).

Корупцію як соціальне явище та соціопатичний процес досліджували в межах структурного функціоналізму, постструктуралістського марксизму та неомарксизму, феноменологічній соціології (Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Н. Еліас, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Г. Беккер), що дало підстави сформулювати девіантологічну (корупція як різновид девіантної поведінки, спричиненої аномією, ціннісно-нормативною дезорієнтацією (Е. Дюркгейм) та інноваційну форму ціледосягнення через використання нелегітимних засобів досягнення мети (Р. Мертон)), конструкціоністсько-структуралістську (корупція як габітуси, диспозиції та латентні соціальні практики, фундовані на специфічному розумінні раціональності та нормативності (П. Бурдьє, П. Бергер, Т. Лукман) та акціоністську (корупція як різновид колективних дій, яка виникає в результаті їх наслідування та застосування відповідних оціночних фреймів авторизованими суб'єктами юридичних та морально-етичних санкцій – Г. Беккер)) парадигми (Андрушкевич, 1999; Беккер, 2018; Бергер та ін., 1995; Бурдьє, 2001; Дюркгейм, 1996; Дюркгейм, 2006; Дюркгейм, 2018).

Згаданий у статті третій блок досліджень стосується парамілітарних формувань – преторіанських угруповань, приватних армій та приватних військових кампаній, дослідженнями яких займалися К. Піч, Д. Сіллерс та Я. Дуглас, які аналізували історію походження преторіанських контингентів, їх статус у контексті міжнародного права, латентний вплив на військово-політичну ситуацію в державі та політичну нестабільність (Jakkie Cilliers, & Douglas, 1999; Pech, 1999).

Генералізованими індикаторами оцінки стану стабільності/крихкості держави стають можливості ключових державних інституцій, як-от політичного керівництва, армії, правоохоронної системи, судової системи і цивільних служб – у сфері гарантування державної та громадської безпеки. Вони є визначеними в дослідженнях Фонду миру в спеціальних тренінгових посібниках із визначення рівня нестабільності держав. Оцінювання здійснюється в річний термін шляхом підрахунків негативних і позитивних оцінок

за всіма індикаторами з відкритих джерел інформації. При цьому застосовується метод експертних оцінок. Експертна група обраховує підсумкові індекси стабільності/крихкості за 10-ти бальною шкалою, де 0 – полюс найвищої (ідеальної) стабільності, що відповідає низьким ризикам та загрозам, а 10 – полюс найнижчої стабільності і найвищої крихкості держави, який відповідає максимально високим ризикам і загрозам (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, с. 16–21).

Максимальна сума балів за всіма індикаторами складає 120 балів і стає визначальною при складанні рейтингу. Усі держави в рейтингу є розподіленими на чотири групи кольорів, від червоного (найвищий рівень нестабільності та критичний рівень ризиків) до зеленого (високий рівень стабільності та відсутність ризиків) за наявності двох проміжних ступенів оцінювання – помаранчевого (держави з рівнем стабільності нижче за середній за критичного рівня ризиків) та жовтого (держави з рівнем стабільності вище середнього за низького рівня ризиків). У першому виданні Індексу в 2005 році було оцінено 75 держав, з 2007 року Індекс було застосовано щодо 178 країн. У перспективі дослідження мало б охопити всі країни світу. При цьому індексуванню підлягають лише суверенні держави, перелік яких визначається на засадах членства в ООН (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, с. 16–21).

Результати дослідження.

Тисячолітня практика державотворення, яка базується на захисті прав і свобод людини, сформувала відповідну парадигму державного управління. Відповідно до неї відбувався розвиток людської цивілізації. Ця парадигма як і раніше використовується для формування значень стану. Суть її полягає у формуванні системи державного управління, що має суб'єктно-об'єктний характер. У цій системі держава виступає як суб'єкт, а суспільство – як об'єкт. Однак такі відносини навряд чи можна назвати ефективною взаємодією (Porovych, 2020, р. 320).

У цій частині статті автором буде розглянуто дві групи індикаторів нестабільності: соціально-політичних та державно-секьюритарних (тих, що стосуються чинників функціонування органів державної безпеки).

Перша група індикаторів стосується рівня делегітимізації і криміналізації державних

структур. Послаблення державної легітимності може відбуватися під впливом:

- масової та ендемічної корупції правлячих еліт;
- опору правлячих еліт щодо прозорості, підзвітності та політичного представництва, виявлений у результаті скандалів, журналістських розслідувань, кримінальних переслідувань або цивільних позовів;
- втрати довіри населення до державних установ та процесів (бойкот та фальсифікація виборів, масові публічні демонстрації, акції громадянської непокори, нездатність держави збирати податки, опір військовому призову в армію, збройні повстання тощо);
- зростання кримінальних синдикатів, пов'язаних із правлячими елітами (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, с. 11).

Ендемічною прийнято називати корупцію, яка є специфічною для певного етнокультурного, економічного та політичного життєстрою. Небезпечність ендемічної корупції для сталості та стійкості держави полягає в розхищенні соціальних інституцій та фактичному руйнуванні раціонально-правової легітимності. Оскільки раціонально-правова легітимність тримається на нормах формального права, систематизованого та кодифікованого у відповідних нормативних актах, то втрата довіри до формального права супроводжується зростанням значущості неформальних та тіньових регуляторів інституційного простору.

Стрімкими темпами зростають сектори тіньової політики, тіньової економіки, тіньової освіти. Прогресують злочинність та різні форми соціальних девіацій, яким відповідають зневіра, розпач, ендемічна депресія, суїцидальні настрої серед населення.

Корупція правлячих еліт спричиняє їх неспроможність контактувати із елітами інших суспільств без розхищення власного суспільства. За рахунок втрати легітимності відбувається наповнення політичного простору акторами зовнішнього впливу, які починають використовувати слабкість корумпованих еліт у своїх власних інтересах.

В органах державної влади стають поширеними іноземні лобістські угруповання, які опікуються просуванням інтересів іноземних держав та деструктуванням державної влади, її послабленням та розхищенням. Корупція в органах влади може спричиня-

ти реакції соціального ескапізму та бунту. Водночас корумпована система злякано відтворюється через посилення офіційного ритуалізму та намагання експлуатувати харизматичний ресурс окремих політиків.

Розхищення центрів влади та проникнення іноземних лобістських угруповань в органи державної влади продовжується в економічному та культурному інституційних секторах. Національні економіки корумпованих держав перетворюються на ігрові майданчики іноземних бізнес-корпорацій, які через лобістські угруповання все більше приватизують публічні інституції. При цьому використовуються як місцеві корупційні осередки, так і ті, що є насаджуваними ззовні.

Для посилення культурного впливу суспільства-інфлюєри створюють власні культурно-просвітницькі організації. Ефективність укорінення останніх залежить від міри відчуження населення від власної етнокультури та етнокультурної різноманітності суспільства – інфлюєнта (об'єкта впливу).

Домодерне становище правлячих еліт може вмотивовувати їх до опору процесам опрозорення, деофшоризації, транспарентизації. Індикаторами подібних явищ можуть ставати скандали в ЗМІ, пов'язані із можновладцями, та всіляке цензурне та/або політичне переслідування акторів медіа-простору. Оцінка практик опору еліт модернізації може визначатися за показниками консенсусу/диссенсусу між політичними елітами та ЗМІ.

Взаємодія між владними елітами та ЗМІ в аспекті проведення інформаційної політики згоди/викриття корупційних ситуацій може розгортатися за трьома логічними сценаріями:

а) сценарій повних розбіжностей та конфронтації, змістом якого є протиборство між політикумом та ЗМІ. При цьому має місце ситуація взаємного політичного та інформаційного полювання. Політики толерують корупцію, ЗМІ її викривають, що спричиняє репресії з боку поліції та служб безпеки і т.д.;

б) сценарій повної домовленості, коли ЗМІ виступають медіа-промоутерами різних соціальних корпорацій. У цьому випадку ЗМІ стають платними пропагандистськими інструментами тіньових структур, що стає додатковим джерелом делегітимації влади;

в) сценарій динамічного ситуаціонізму, коли відповідні медіа-ресурси зазнають

політичної передислокації залежно від інтересів тих чи інших політичних угруповань.

Делегітимізація влади означає втрату всіх різновидів її легітимності: традиційного, раціонально-легального, ідеологічного, структурного, персоналізованого (харизматичного), технократичного та потестарного. Втрата традиційної легітимності відбувається за рахунок втрати авторитетності традицій і звичаїв престолоспадкування, що означає зневіру щодо сакральності та фундаментальності монархічного або теократичного життєстрою.

Втрата харизматичної легітимності відбивається на зневірі в можливість вибору та панування в суспільстві осіб з лідерськими (елітними якостями), які є фундованими на надзвичайних здібностях окремих акторів державної влади. Разом із руйнацією харизматичної легітимності держава втрачає мобілізаційний потенціал, що стає початком її деконструкції та переведення в режим зовнішнього впливу.

Втрата раціонально-легальної легітимності відбувається в векторі руйнації переконаності громадян/підданих щодо законності (легальності) й доцільності (раціональності) правопорядку та інституційності існуючої влади. За умов втрати цього типу легітимності відбувається скасування або обмеження електорального поля, політична відповідальність мандатованих осіб обмежується або скасовується, зв'язок між громадянами та інституціями влади/її персоналізованими носіями втрачається.

Таким чином, електоральне право втрачає свою процедурність, перетворюючись на фікцію. В аспекті зовнішнього впливу це відбивається на переведенні органів влади та їхніх керівників в режим іноземної кооптації та доместикації іноземних управлінських кадрів. В управлінських елітах з'являється значний відсоток імпортованих фахівців, за рахунок яких в правовій системі виникають збої через спроби імплементувати ззовні-запозичені правові інституції.

Втрата ідеологічної легітимності означає знецінення цінностей та ідеологічну аномію в суспільстві, за обставин якої суспільство перестає бути зацікавленим у тих чи інших парадигмах власного розвитку. Втраті ідеологічної легітимності відповідає фрагментація політичного порядку та відцентрові тенденції в політичному просторі.

Втраті етнічної легітимності відповідає розрив політичних еліт із етнічною більшістю і переважна опора на етнічні меншини, що призводить до знецінення державного суверенітету та появи феномену «хибних етнакратій».

Феномен хибних етнакратій полягає в тому, що націоналістичний радикалізм як ідеологія стає поширеним не стільки в середовищі етнічної більшості, скільки в середовищі етнічних меншин. Останні здійснюють пропагандистське маніпулювання ідеологією національної держави, приховуючи за її фасадом інтереси тіньових акторів та груп, які доволі часто виражають зацікавленість зовнішніх центрів управління в інших державах. Хибна етнакратія не просто відображає втрату етнічної легітимності, але і стає наслідком дезавторизації державної влади, її значної персоналістичної корумпованості та слабкості автохтонних етносів та місцевих громад (Романенко та ін., 2016, с. 144–210).

За умов втрати структурної легітимності політична система втрачає свої структуро-утворюючі функції щодо соціуму. Останнє може відображатися в поширенні лобізму в органах представницької влади, переважанні тіньових альянсів над нормативними приписами та інститутами, залежності рішень владних інстанцій від зовнішніх центрів управління, поширенні імпортованих кадрів (імпорту політичних еліт), що спричиняє недовіру з боку суспільства. Адже населення перестає коритися владі та встановлюваним нею нормам за обставин їх фіктивності та ігнорування внутрішніх інтересів суспільства, а також за наявності сумнівів щодо законності в займанні відповідних посад.

Втрата персоналізованої (харизматичної) легітимності включає недовіру до осіб із видатними якостями і відсутність умов для відтворення таких осіб у політичній системі. За подібних обставин корупційні практики (фаворитизм, непотизм, кронізм) чинять негативний вплив на відтворення якісного людського капіталу, що сприяє продукуванню соціальних груп із низькими показниками розумового та морального розвитку.

На політичній системі це відбивається перш за все у вимірі кадрових криз та кадрових дефіцитів, управлінській недієздатності, зорієнтованості політикуму на ретроградних особистостей, колишніх скомпроментованих можновладців із

кримінальним бекграундом і т.п. Дефіцит харизматичної легітимності знижує шанси суспільства на збереження автономії та цілісності в кризові періоди, що саме по собі стає фактором його культурного, економічного та політичного узалежнення.

Криза легітимності є супутньою явищу «відпливу мізків» та міграції інтелектуальної робочої сили. Такі соціальні групи утворюють фундамент для технократії, яка через кризу легітимності держави втрачає внутрішній сенс. Зрозуміло, що супутніми цьому явищами є також руйнація науки та сектору вищої освіти, фактичний розпродаж фондів наукових та технічних досягнень, стимулювання ескапістських настроїв серед природознавчої та соціо-гуманітарної інтелігенції тощо.

Остаточна втрата легітимності відбувається внаслідок втрати державою монополії на реалізацію законотворчого фізичного насильства, або так званої потестарної легітимності. Втрата потестарної легітимності означає, з одного боку, повну втрату лояльної і покірливої більшості громадян, які залишаються відданими державі і є готовими виявляти зовнішню законслухняність.

За обставин втрати покірливої більшості держава втрачає також своїх оборонців, які є готовими бути змобілізованими на виконання функцій із її захисту. Таким чином, у результаті підсумовування першої та другої втрати ситуація складається таким чином, що державна влада в прямому сенсі «лежить під ногами», і її може перехопити будь-яка соціальна сила.

Разом з цим у соціології та політології існує емпірична закономірність, згідно якої силовий тиск перебуває в зворотно-пропорційній залежності від рівня легітимності влади. Себто, чим вищою є легітимність державної влади, тим менше насильства їй доводиться застосовувати, і навпаки: чим вищим є рівень застосовуваного насильства з боку держави, тим нижчою є її легітимність. Це є пов'язаним із тим, що легітимність держави залежить не лише від виконання правових (юридичних) норм, але і від дієвості інших систем соціо-нормативної регуляції, зокрема – моралі, ідеології, релігії і т.п.

Опір правлячих еліт щодо опрозорення їхньої діяльності залежить від рівня модернізованості суспільства та розвиненості

інституцій громадського контролю над елітами з боку самоорганізованих груп громадян. Відтворення в суспільстві практик придушення опозиції, олігархізація засобів масової інформації, патріархальний або підданський тип політичної культури не сприяють транспарентизації елітних угруповань, що робить державне панування крихким і створює приводи для масового невдоволення (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, с. 16–21).

Процеси дестабілізації держави можуть індукуватися також послабленням держави в її функційному репертуарі, який впливає із соціальних потреб в обороні території та підтриманні правопорядку, збирання податків, реалізовувати військову мобілізацію. Істотними чинниками послаблення можуть ставати також регіональний сепаратизм, варлордизм, вихід з-під контролю виконавчої влади збройних сил, органів державної безпеки.

Фондом миру розроблена окрема підгрупа індикаторів, які стосуються ознак крихкості держави в секторі апарату безпеки (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, с. 16–21). Зазначені індикатори можуть, зокрема, включати:

а) надмірне посилення особистих військових підрозділів глави держави (так званих елітних та преторіанських гвардійців), які не мають інституційних повноважень і перебувають у підпорядкуванні глави держави як його приватна армія. Це дозволяє цим підрозділам обходити субординаційні ланцюжки командування збройних сил держави;

б) другим пунктом є поява преторіанських військових підрозділів, які можуть виступати як у формі державних силових структур, так і приватних армій (приватних військових компаній), які використовуються для виконання незаконних доручень владної верхівки. Йдеться про політичні вбивства та терор влади проти політичної опозиції як в особі політичних лідерів, так і пересічних громадян (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, с. 16–21).

Преторіанські військові підрозділи, у більшості випадків, є найманими парамілітарними формуваннями, сама поява яких стає ознакою потужної кризи державності і соціального розламу, множинних громадянських конфліктів. Супутнім явищем

поширення преторіанських парамілітарних формувань стає тіньовий ринок зброї, споживачами на якому стають різні верстви населення, невдоволені владою. Розповсюдження зброї, у свою чергу, інтенсифікує процеси революціонізації та криміналізації в суспільстві, радикалізує опонентів та переводить громадян у режим відкритого протистояння (CAST Conflict Assessment Manual, 2014, с. 16–21).

Через зазначені обставини держава втрачає монополію на легітимний примус через органи безпеки, які все більше починають нагадувати особисту охорону з приватних агенцій. В Україні такі парамілітарні формування як приватні військові кампанії перебувають під заборобою, що, однак, не стає перепорою для функціонування різноманітних полігонів, баз тренувальних центрів з підготовки військовиків та охоронців.

Зазначене, незважаючи на проголошувани від імені офіційних органів держави заборони щодо подібних формувань, означає появу «армій поза арміями», які створюються колишніми офіцерами ЗСУ України та формують конкуруючі із державою тіньові інституції. Зрозуміло, що в наявності таких тіньових інституцій є зацікавленими, у першу чергу, клептократично-олігархічна верхівка.

Парамілітарні формування стають у руках означеної верхівки інструментами збройного опору легітимній владі, формують повстанські осередки та групи заколотників, сприяють поширенню «народних міліцій», дружин (загонів) самооборони чи інших напівкримінальних груп, які оскаржують право держави на монополію застосування суверенного насильства від імені соціальної цілісності.

Висновки.

Повна або часткова втрата легітимності змістовно співпадає із поширенням корупції, що тягне за собою знецінення систем ціннісної та нормативної регуляції соціальної поведінки. Корупційні практики сприяють знищенню засад моралі, права, ідеології, руйнівним чином впливають на структури влади, процедури її інституціалізації, унеможливають висунення еліт та лідерів на командні позиції в державному апараті, негативно відбиваються

на владно-централізуючих можливостях держави та застосування нею легітимного фізичного насильства. Втраті легітимності передують втрата діалогу між владою та суспільством, габітуалізація корупції та її перетворення на ендемічну складову соціального життєстрою.

Корупція підвищує рівень проникності суспільства для зовнішніх акторів впливу, які користуються ситуацією розмивання кордонів політичного простору та спонукають громадян до стихійних протестів, що мають розхитати процедурні засади підтримання законності, домогтися розгортання відкритих конфліктів між державною владою та самоорганізованими спільнотами громадян та зруйнувати будь-які умови для діалогу. Зовнішні актори можуть домагатися активної дискредитації владних еліт за рахунок паралельного розгвинчування нестабільності та наросування хвиль деструктивної критики, спрямованої на дезавування всіх різновидів легітимності: ідеологічної, етнічної, структурної, персоналістичної (харизматичної) та ін.

Остаточним руйнуванням держави є втрата монополії на публічне насильство в межах встановлених законом процедур. Актори зовнішнього впливу можуть вдаватися до різноманітних насильницьких дій з метою спонукати владні еліти до посилення безпеки з використанням спеціальних преторіанських угруповань (парамілітарних формувань).

Поява парамілітарних формувань є індикатором крихкості держави та її неспроможності контролювати власні силові структури, про що свідчить порушення парамілітарними формуваннями звичних офіційних ієрархій та приватизація функцій легітимного насильства альтернативними щодо держави центрами сили. Деструктивним супроводом останніх стають зростання тіньових ринків зброї, криміналізація поведінки пересічних громадян, які перестають бачити в державі авторизованого захисника суверенітету та безпеки та перестають довіряти легітимним силовим структурам. Означені процеси передують колоніальним експансіям певних територій або їх перетворення на зони заморожених конфліктів із супутніми негативними наслідками для держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Алексеева Т. А. Власть и легитимность (эволюция немарксистских подходов в современной английской политической философии). *Власть: философско-политологические аспекты*. Москва : ИФ РАН, 1989. С. 110–133.
- Андрушкевич И. Н. Легитимность, монархия, демократизация. *Полития*. 1999. № 3. С. 41–63.
- Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. Москва : Мысль, 1983. Т. 4: Политика. С. 375–644.
- Беккер Г. Аутсайдеры: исследования по социологии девиантности. Москва : Элементарные формы, 2018. 272 с.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : Медиум, 1995. 323 с.
- Бурдье П. Практический смысл. Санкт-Петербург : Алетея; Москва : Ин-т эксперимент. социологии, 2001. 562 с.
- Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
- Гоббс Т. Избранные произведения в 2-х томах. Москва : Мысль, 1991. Т. 2: Левиафан. С. 455–679.
- Дибиров А. Н. Устарела ли концепция легитимности М. Вебера?: О легитимации как акте согласия общества с государственной властью. *Социально-гуманитарные знания*. 2002. № 3. С. 258–268.
- Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва : Канон, 1996. 432 с.
- Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2006. 352 с.
- Дюркгейм Э. Самоубийство. Москва : АСТ, 2018. 448 с.
- Лок Дж. Два трактата про владения. Киев : Основы, 2001. 274 с.
- Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. Москва : Мысль, 1996. 639 с.
- Платон. Сочинения в трех томах. Москва : Мысль. 1971 Т. 3: Государство. С. 89–459.
- Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: *Московские лекции и интервью*. Москва : Academia, 1995. 245 с.
- Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики : монография / Я. В. Зоська и др.; за ред. Романенко Ю. В. Киев : Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.
- CAST Conflict Assessment Manual. The Fund for Peace. 2014. URL: <https://fragilestatesindex.org/indicators/> (дата звернення: 12.05.2020).
- Jakkie Cilliers, Ian Douglas. The military as business – Military Professional Resources, Incorporated. URL: http://www.privatemilitary.org/Peace_Profit_or_Plunder.html#.WZGgwFFn2Uk (дата звернення: 12.09.2020).
- Luhmann Niklas. Legitimation durch Verfahren. Neuwied-Berlin, 1969. 261 p.
- Khareen Pech. Executive Outcomes – A corporate conquest. URL: http://www.privatemilitary.org/Peace_Profit_or_Plunder.html#.WZGgwFFn2Uk (дата звернення 12.09.2020).
- Popovych V. Development of social and communicative paradigm of public administration in the field of social networks. *International Journal of Data and Network Science*. 2020. No. 4. pp. 319–328. DOI: 10.5267/j.ijdns.2020.6.001.

REFERENCES

- Alekseeva, T. A. (1989). Vlast' i legitimnost' (jevoljucija nemarksistskih podhodov v sovremennoj anglijskoj politicheskoj filosofii) [Power and legitimacy (evolution of non-Marxist approaches in contemporary English political philosophy)]. *Vlast': filosofsko-politologicheskie aspekty – Power: philosophical and political aspects*. (pp. 110–133). Moskva: IF RAN, 110-133 [in Russian].
- Andrushkevich, I. N. (1969). Legitimnost', monarhija, demokratizacija [Legitimacy, Monarchy, Democratization]. *Politija*, 3, 41–63 [in Russian].
- Aristotel'. (1983). *Sobranie sochinenij v 4-h tomah* [Collected works in 4 volumes]. (Vol. 4). Moskva: Mysl' [in Russian].
- Bekker, G. (2018). *Autsajdery: issledovanija po sociologii deviantnosti* [The Outsiders: Research on the Sociology of Deviance]. Moskva: Jelementarnye formy [in Russian].
- Berger, P., & Lukman, T. (1995) *Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniya* [Social construction of reality. Treatise on the Sociology of Knowledge]. Moskva: Medium [in Russian].
- Burd'e, P. (2001). *Prakticheskij smysl* [Practical meaning]. Sankt-Peterburg: Aleteja; Moskva: In-t jeksperiment. sociologii [in Russian].
- CAST Conflict Assessment Manual. The Fund for Peace. (2014). Retrieved from <https://fragilestatesindex.org/indicators/>
- Cilliers, J., & Douglas, I. (1999). *The military as business – Military Professional Resources, Incorporated*. Retrieved from http://www.privatemilitary.org/Peace_Profit_or_Plunder.html#.WZGgwFFn2Uk.
- Dibirov, A. N. (2002). Ustarela li koncepcija legitimnosti M. Vebera?: O legitimacii kak akte soglasija obshhestva s gosudarstvennoj vlast'ju [Is M. Weber's concept of legitimacy outdated?: On legitimization as an act of the consent of society with state power]. *Social'no-gumanitarnye znaniya*, 3, 258–268 [in Russian].
- Djurkgejm, Je. (1996). *O razdelenii obshhestvennogo truda* [On the division of social labor]. Moskva: Kanon [in Russian].
- Djurkgejm, Je. (2018). *Samoubijstvo* [Suicide]. Moskva: AST [in Russian].

- Djurkgejm, Je. (2006). *Sociologija. Ee predmet, metod, prednaznachenie* [Sociology. Its subject, method, purpose]. Moskva: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija» [in Russian].
- Gobbs, T. (1991). *Izbrannye proizvedenija v 2-h tomah* [Selected works in 2 volumes]. (Vol. 2). Moskva: Mysl' [in Russian].
- Habermas, Ju. (1995). *Demokratija. Razum. Nравstvennost': Moskovskie lekcii i interv'ju* [Democracy. Mind. Morality: Moscow lectures and interviews]. Moskva: Academia [in Russian].
- Lok, Dzh. (2001). *Dva traktaty pro vryaduvannja* [Two treatises on government]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Luhmann, N. (1969). *Legitimation durch Verfahren*. Neuwied-Berlin [in Russian].
- Makiavelli, N. (1996). *Gosudar'. Rassuzhdenija o pervoj dekadje Tita Livija. O voennom iskusstve* [Sovereign. Reasoning about the first decade of Titus Livy. About the art of war]. Moskva: Mysl' [in Russian].
- Pech, K. (1999). *Executive Outcomes – A corporate conquest*. Retrieved from http://www.privatemilitary.org/Peace_Profit_or_Plunder.html#.WZGgwFFn2Uk.
- Popovych, V. (2020). Development of social and communicative paradigm of public administration in the field of social networks. *International Journal of Data and Network Science*, 4, 319–328. DOI: 10.5267/j.ijdns.2020.6.001.
- Platon. (1971). *Sochinenija v treh tomah* [Works in three volumes]. (Vol. 3). Moskva: Mysl' [in Russian].
- Romanenko, Ju. V. (Ed.). (2016). *Jetnicheskaja identichnost': sociosistemologicheskoe izmerenie geopolitiki* [Ethnic Identity: Sociosystemological Dimension of Geopolitics]. Kyiv: Merk'juri-Podol'e [in Russian].
- Veber, M. (1990). *Izbrannye proizvedenija* [Selected works]. Moskva: Progress [in Russian].

Гугнін Едуард

Кандидат соціологічних наук, доцент
Національний університет «Запорізька політехніка»

Email: gugnined@gmail.com

Gugnin Eduard

Candidate of Sociological Sciences, Assos. Prof.
Zaporizhzhia Polytechnic National University

ORCID: 0000-0002-6390-3691

Цитування: Гугнін, Е. (2020). Корупція, іллегітимність та зовнішній вплив: політичні чинники державної нестабільності. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 49–58. doi: 10.15421/172074

Citation: Gugnin, E. (2020). Koruptsiia, illehitymnist ta zovnishnii vplyv: politychni chynnyky derzhavnoi nestabilnosti [Corruption, illegitimacy and external influence: political factors of state instability]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 49–58. doi: 10.15421/172074

Стаття надійшла / Article arrived: 10.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 07.10.2020

Стан розвитку та зміни культурної політики в об'єднаних територіальних громадах України

Богдана Гурій, Єзуїтський університет філософії і освіти Академія „Ignatianum”

У статті проаналізовано стан розвитку культурної політики в об'єднаних територіальних громадах України (ОТГ) та зміни, які відбулись у культурній сфері завдяки діяльності міжнародних грантових програм, фондів та законодавчих організацій. Представлено локальні ситуації в об'єднаних територіальних громадах України та виявлено їх основні проблеми в культурі. Охарактеризовано етапи формування сектору міжнародних грантових програм, фондів і донорів у сфері культури. Представлено найактивніші грантові програми, які діють в Україні. Визначено, що їхня діяльність сприяє дискусії про роль культури, впливає на процеси трансформації та модернізації культури, а також надає можливості активістам і фахівцям з публічного сектору прямо й прозоро впливати та адвокатувати культурні зміни. Представлено результати соціологічного дослідження «Підхід, заснований на правах людини (ППЛ), у змісті та реалізації культурних політик в Україні. Рівень ОТГ» з представниками програм «DOBRE», USAID, Українського Культурного Фонду, «U-LEAD з Європою», Міністерства культури та інформаційної політики України та з представниками чотирьох регіональних громадських організацій. Ми дійшли висновку, що грантові програми, донорські та законодавчі організації надають підтримку ОТГ в формуванні та розробці стратегій розвитку, стандартів надання послуг, прозорому веденні своєї діяльності та фінансової підзвітності, підтримці залученості спільноти в основні процеси та зміні стереотипних підходів до розуміння потреб різних категорій населення в ОТГ. За чотири роки їхньої діяльності відбувся помітний розвиток громад не тільки в інфраструктурному плані, а й у плані розвитку людського потенціалу і ресурсів громад. Зокрема, це дотримання принципів рівності та прав людини, залученість усіх суб'єктів громади до процесів, які відбуваються в громаді та постійний зворотній зв'язок з громадськістю.

Ключові слова: культурна політика, об'єднані територіальні громади, міжнародні програми, гранти, законодавчі органи, фонди, децентралізація

State of development and changes to cultural policies in the amalgamated territorial communities of Ukraine

Bohdana Huriy, Jesuit University Ignatianum

In the article, we analysed the state of development of cultural policies in Amalgamated Territorial Communities (ATC) of Ukraine as well as the changes that have taken place in the cultural area in Ukraine. This was due to the activities of international grant programs, foundations and legislative organizations. We described the local situation in the ATC and detected their main cultural policies' problems. We also described the main stages of forming the international grant programs' sector, foundations and donors in the aforementioned area. We have identified the most active grant programs which operate in Ukraine. We defined that their activity supports discussion about the role of the culture, influences the processes of transformation and modernization of culture, and provides the possibilities for activists and specialists from the public sector to directly and transparently influence and advocate the cultural changes. The article presented results of the sociological research "The human rights-based approach to the content and implementation of cultural policies in Ukraine at ATC level". It was conducted with representatives of the "DOBRE" program, USAID, the Ukrainian Cultural Foundation, «U-LEAD with Europe», the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, and four regional representatives' non-public organisations. We concluded that the international grant programs, foundations, and legislative organizations support the ATC in the forming and conducting development strategies and service delivery standards, transparently conducting their activities and financial accountability, supporting the community's involvement in the main processes and changing

stereotypical approaches to understanding the needs of different population categories in Ukraine's ATC. During the four years of their activity, there has been significant development of communities in terms of infrastructure and human development and community resources. In particular, it is connected with Equality and Human Rights principles, the involvement of all community actors in the processes taking place in society, and constant feedback from the public.

Keywords: *cultural policy, amalgamated territorial communities (ATC), international programs, grants, legislative bodies, foundations, decentralization*

Состояние развития и изменения культурной политики в объединенных территориальных общинах Украины

Богдана Гурий, Иезуитский университет философии и образования Академия "Ignatianum"

В статье проанализировано состояние развития культурной политики в объединенных территориальных общинах Украины (ОТГ) и изменения, которые произошли в культурной сфере благодаря деятельности международных грантовых программ, фондов и законодательных организаций. Представлены локальные ситуации в объединенных территориальных общинах Украины и выявлены их основные проблемы в культуре. Охарактеризованы этапы формирования сектора международных грантовых программ, фондов и доноров в сфере культуры. Представлены самые активные грантовые программы, которые действуют в Украине. Определено, что их деятельность способствует дискуссии о роли культуры, влияет на процессы трансформации и модернизации культуры, а также предоставляет возможности активистам и специалистам из публичного сектора прямо и прозрачно влиять и адвокатируют культурные изменения. Представлены результаты социологического исследования «Подход, основанный на правах человека (ППЛ), в содержании и реализации культурных политик в Украине. Уровень ОТГ» с представителями программ «DOBRE», USAID, Украинского Культурного Фонда, «U-LEAD с Европой», Министерства культуры и информационной политики Украины и с представителями четырех региональных общественных организаций. Мы пришли к выводу, что грантовые программы, донорские и законодательные организации оказывают поддержку ОТГ в формировании и разработке стратегий развития, стандартов предоставления услуг, прозрачном ведении своей деятельности и финансовой подотчетности, поддержанию вовлеченности сообщества в основные процессы и изменению стереотипных подходов к пониманию потребностей различных категорий населения в ОТГ. За четыре года их деятельности произошло заметное развитие общин не только в инфраструктурном плане, но и в плане развития человеческого потенциала и ресурсов общин. В частности, это соблюдение принципов равенства и прав человека, вовлеченность всех субъектов общины в процессы, которые происходят в общине и постоянная обратная связь с общественностью.

Ключевые слова: *культурная политика, объединенные территориальные общины, международные программы, гранты, законодательные органы, фонды, децентрализация*

Вступ.
Процес децентралізації, який розпочався в Україні у 2014 році, змінює перспективу виконання завдань у багатьох сферах суспільного життя, за які більшою чи меншою мірою несуть відповідальність держава та її урядові структури. Особливо це є актуальним для сфери культури.

З проголошенням Незалежності України в офіційних законодавчих документах культуру визначено як одну з важливих сфер діяльності держави. Починаючи з перших ухвалених

Верховною Радою України на початку 1992 року «Основ законодавства про культуру» остання розглядалась як один з головних чинників національного відродження, подолання соціально-екологічної і політичної кризи, збереження національної самобутності українців та національних меншин, що населяють Україну (Культурна політика України як одна з важливих сфер діяльності держави, 2010). З одного боку це сприяло відродженню української культури, з іншого боку, культура залишилась залежною від державного фінансування та бюджетних коштів, підпорядковувалась

вертикальному державному управлінню та перейшла в стан розробки та імплементації культурних політик за залишковим принципом. За таких умов культурна політика на довгий час залишалась позбавленою осмислення і розвитку та знаходилась у кризовому стані (Мазурик, 2013).

Зміни почали відбуватись з реалізацією реформи децентралізації. Саме в результаті реалізації реформи децентралізації пріоритетом культурної політики стало не створення умов для розвитку української культури, а уже її активізація розвитку та інтеграція у світовий культурний простір, створення належних умов для реалізації програм і проектів у сферах культури та мистецтв, зокрема інфраструктурних, впровадження інноваційних підходів у процесі фінансування таких проектів шляхом надання визначального значення рішенням експертного середовища під час їх відбору (Проект Закону про Український Культурний Фонд, 2016).

Тобто з початком децентралізації культура отримала шанс, а водночас великий виклик, формуватися одразу на двох рівнях: як державному, так і на територіальному. Показовим є те, що до цих процесів почали долучатися фонди, міжнародні грантові програми та організації. Завдяки їхній можливості більш прямого доступу до громад, вони забезпечили ширше поле діяльності щодо сприяння модернізації культурної політики в Україні та активізації участі громадськості у процесі розробки та реалізації культурних політик.

Тематика культури та культурної політики в Україні є актуальною, водночас на даний момент не надто активно досліджуваною. Напрацьована певна база наукових видань, аналітичних звітів та сформовано напрямки, у межах яких українські науковці досліджують культурну політику. Так, питання дискурсу та концептуалізації культури та культурної політики в Україні вивчають І. Дзюба, О. Кравченко, О. Победа, Ю. Сорока та ін.; дослідження напрямів культурної політики та культурних практик здійснюють В. Трощинський, В. Скуратівський, Н. Костенко, та ін.; питаннями впливу держави на культурну політику займаються Н. Фесенко, ціннісні складові культурної політики розкриті у працях Л. Скокової; на культурну політику як проблему сучасного соціокультурного процесу спрямовані до-

слідження С. Дрожиної; креативні сторони культурної політики досліджують С. Давимук, Л. Федулова та ін.; децентралізація в культурі вивчається О. Бутник та іншими. Стан та проблеми об'єднаних територіальних громад вивчають І. Абрамова, Г. Коваленко, М. Дяченко, Л. Клівіденко та інші.

Водночас серед українських науковців, зокрема і соціологів, зменшилась кількість наукових публікацій та видінь щодо культури та розвитку її культурних політик. Мало дослідженими є трансформації в культурі, чинники та оператори цих змін, результати їх діяльності. Зокрема, мало опрацьована наукова і аналітична база щодо впливу та змін, які здійснюють міжнародні донорські програми, фонди та грантові програми щодо розвитку культурної політики в ОТГ України.

Таким чином, наукова проблема зумовлена суперечністю між потребою емпіричної ідентифікації ролі донорських програм та міжнародних фондів щодо розвитку культурних політик в ОТГ, та недостатнім рівнем зацікавленості даною тематикою та розробки системи емпіричних показників для здійснення цієї ідентифікації.

Метою статті є здійснити аналіз розвитку культурних політик та зміни в об'єднаних територіальних громадах України в контексті діяльності міжнародних грантових програм, фондів та законодавчих органів та проаналізувати їх вплив на формування культурних політик в ОТГ.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих результатів. Процеси децентралізації дали поштовх органам місцевого самоврядування активізуватися в пошуку та залученню позабюджетних, альтернативних джерел фінансування.

Саме ця потреба зумовила налагодження співпраці з міжнародними фондами, програмами та грантами. Діяльність таких міжнародних грантових програм, фондів та організацій спрямована на те, щоб надавати не лише фінансову, технічну підтримку, а допомогти об'єднаним територіальним громадам зрозуміти, як краще управляти своїми ресурсами, підвищити якість надання різних послуг, зокрема і культурних, стимулювати місцеву економіку та підвищити залученість громадян.

Завдяки міжнародним програмам і підтримці, яка йде від них, об'єднані територіальні громади можуть обирати для

модернізації такі сфери як культура, на які не мають першочергових коштів, адже сфера культури фінансується по залишковому принципу і основними статтями витрат є в першу чергу захищені статті витрат, тобто кошти виділяються на такі витрати як зарплата, а також енергоносії і ремонти. З цього виникають такі проблеми, які мають ОТГ: недостатній рівень кваліфікації кадрів; небажання молоді працювати в культурі в малих містечках та селищах, незадовільний стан культурної інфраструктури, відсутність цільових стратегій щодо розвитку культурної політики та відсутність фінансування на сучасні модерні проекти в культурі.

Унікальність ОТГ в тому, що вони є конкурентоспроможними і мають ресурси, які можна монетизувати. Водночас, вони потребують як підтримки і навчання в цьому напрямку, так і, відповідно, залучення додаткового фінансування. Основними стратегіями залучення коштів на культуру є, у першу чергу, спонсорська підтримка, залучення нематеріальної допомоги, подання заявок на грантове фінансування та довготривала співпраця з міжнародними грантовими та донорськими програмами та установами.

Сектор міжнародних грантових програм, фондів і донорів в сфері культури в Україні почав розвиватись ще десь 30 років тому, коли у 1990 році було засновано один з найдавніших благодійних фондів України «Відродження», що входить до глобальної мережі Фундацій відкритого суспільства (Open Society Foundations). Ще одним, найбільшим донором в Україні, є Європейський союз, який через свої програми почав підтримувати розвиток культури в Україні у 1991 році. Наступним етапом, який розпочався орієнтовно 25 років тому, було формування сектору громадських неурядових організацій у сфері культури, представники яких активно займалися пошуком фінансування на свої культурні ідеї та заходи. На відміну від державного централізованого підходу держави до культури, тогочасне мислення громадських активістів про культурну вимагало створення ефективного механізму правової та фінансової безпеки для вільної, нестримної художньої діяльності творців. (Przastek, 2016).

Зважаючи на те, що українська культурна політика практично ніколи не перебувала серед основних пріоритетів держави і фінан-

сування цієї галузі завжди було обмеженим, входження таких програм відкрило значні як фінансові, так і організаційні можливості (Степанченко, 2019).

У 2010 році в Україні почалися певні нові віяння в культурній політиці, з'являються нові ініціативи та перспективи. Почала діяти перша грантова програма підтримки культури «і3», також для України відкрились можливості європейської мережевої співпраці та фінансування в межах Програми культури для Східного Партнерства ЄС. Як зазначають критики культури, можливості Програми «Культура для Східного Партнерства» не були використані повною мірою через відсутність діалогу та цільової підтримки з боку Міністерства культури. До 2016 року не було створено чіткої культурної політики, а український культурний продукт як і для українських чиновників, так і для Міністерства культури, вважався апіорі нецікавим, неконкурентоспроможним та не вартим уваги. Не допомогли врятувати ситуацію і громадські організації, що діють у сфері культури, та організації приватного/комерційного сектора, які на той момент не сформували сильного і незалежного центру впливу в культурі (Санделл, 2013). Незважаючи на нові партнерські і грантові можливості щодо підтримки реформ культурної політики в Україні, культура далі фінансувалась за принципом централізованої державної підтримки і підпорядковувалась загальнонаціональним стандартам (Боганова, 2019).

Водночас саме у 2013–2014 роках почався активний розвиток діяльності міжнародних грантових програм, донорів та організацій. У цей час розпочала свою діяльність значна кількість програм, які діють і на даний час. Серед цих програм варто виокремити:

- Грантові програми ЄС: «Креативна Європа», «Культура і креативність» (діяла до 2018 року), «Еразмус+» в Україні, eTwinning Plus, «Горизонт 2020», «Програма транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна 2014-2020», «Програма прикордонного співробітництва Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна», «U-LEAD з Європою».

- Грантові програми Євросоюзу: Чеський центр, Польський інститут в Україні, Британська рада, Гете-Інститут, Французький інститут, Вишеградський фонд.

- Міжнародні програми: Міжнародний фонд культурного різноманіття ЮНЕСКО, програми.

– Грантові програми Північної Америки: програми Посольства США в Україні, USAID, Програма DOBRE. (Програми підтримки культурних проектів, 2017).

У 2017 році відбувся переломний момент щодо відновлення та активізації культурної політики України. На рівні Міністерстві культури і профільного комітету Верховної Ради України та за ініціативи і підтримки культурної спільноти розпочинає свою діяльність Український Культурний Фонд (УКФ). Головним завданням УКФ є, на конкурсних засадах, підтримувати якісні культурно-мистецькі проекти. Паралельно починають засновувати та розвивають свою діяльність українські Грантові програми та фундації. Це такі: Фонд родини Богдана Гаврилишина, Фонд родини Загорій, Ініціатива заради майбутнього Harald Binder Cultural Enterprises, Український інститут та декілька інших державних інституцій.

Наявність усієї сукупності цих програм й надалі не є достатньою, щоб вивести культуру на такий рівень фінансування і розвитку, як інші сфери в Україні, які є пріоритетними. Водночас завдяки підтримці донорських організацій культура почала перетворюватись на цікаву і потрібну сферу не тільки на рівні країни, а й на рівні малих міст, селищ чи сіл. Адже культура – це сфера, де ініціативи мають походити радше «не зверху», а «знизу», коли й саме суспільство є зацікавленим у творенні матеріальних чи духовних культурних благ (Шевченко, 2019). Також паралельно з входженням у культурну сферу грантових програм, та відкриттям їх представництв, цілий прошарок активістів і фахівців із недержавного сектора отримали можливості прямого й прозорого впливу та адвокатування змін у культурній політиці. Виявилось, що досвід недержавного сектору попередніх років, мережування, самоорганізація, міжнародна співпраця — це теж було створення культурних політик, тобто нехай малих, але дієвих кроків на підтримку, захист, розвиток різних форм діяльності у царині культури (Ботанова, 2019).

Отже, вже починаючи від 2014-го, зокрема і завдяки процесам децентралізації, культура отримала можливості інтенсивно розвива-

тись на локальному рівні з урахуванням всіх особливостей територій, їхніх історичних та географічних особливостей та побажань громадськості. Децентралізація дала фінансову можливість для втілення культурних проектів та приймати рішення більш гнучко (Культура в умовах децентралізації, 2019) Це стосується і бюджетування, і пріоритетності тих чи інших питань, розуміння того, що відбувається у громадах, з отриманням підтримки як місцевого самоврядування та громадського сектору, так і за підтримки Міжнародних програм, фондів донорів.

Саме з метою дізнатись, який вплив мають грантові програми (міжнародні та українські), організації та законодавчі структури на розвиток культурних політик в об'єднаних територіальних громадах України, ми провели соціологічне дослідження «Підхід, заснований на правах людини (ППЛ), у змісті та реалізації культурних політик в Україні. Рівень ОТГ»¹. У межах нашого дослідження було проведено опитування з дев'ятьма представниками міжнародних фондів, донорських організацій, регіональних програм та організацій з місцевого розвитку, зокрема таких як програма «DOBRE», програма USAID, Український культурний Фонд, «U-LEAD з Європою», Міністерства культури та інформаційної політики України та з представниками чотирьох регіональних громадських організацій. Усі опитані респонденти займають керівні посади у відповідних програмах, структурах та організаціях. Дослідження проводилося за допомогою напівструктурованого інтерв'ю, яке містило наступні блоки: демографічні показники (соціальний портрет респондентів); діяльність у програмі чи організації (виконання посадових обов'язків та обов'язків щодо формування культурної політики в Україні, основна діяльність їхньої програми чи організації); стан культурної політики в Україні (зміни в культурній політиці, реалізовані проекти, програми розвитку); результати діяльності, досягнення та проблеми. Використання цих блоків дозволило нам проаналізувати як грантові програми, фонди, донори і законодавчі організації в сфері культури допомагають

¹ Дослідження проведене методом глибинного інтерв'ю, протягом липня – серпня 2020 року Львівським Благодійним Фондом «Резонанс» в рамках проекту «Підхід, заснований на правах людини, у змісті та реалізації культурних політик в Україні» («Громади в дії») за підтримки Українського Культурного Фонду.

об'єднаним територіальним громадам визначити потрібний вектор місцевого культурного розвитку, а водночас сприяти розвитку культурної політики в Україні.

Головним висновком проведеного соціологічного дослідження було визнання того, що за час діяльності міжнародних програм, фондів і донорів у сфері культури, особливо в процесі реалізації реформи децентралізації, опитані респонденти спостерігають тенденцію, в якій на культуру в громадах почали дивитись не як на інструмент покращення інфраструктури, а як на спосіб покращення якості життя в громаді. У цьому всі програми та Міністерство Культури вбачають свої особливі заслуги. З боку цих програм для громад була створена підтримка та консультування за всіма напрямками, в яких у них виникають потреби. Одним із перших досягнень, на якому акцентують увагу експерти з програмного середовища, це те, що про українські культурно-мистецькі проекти говорять у всіх куточках України.

Характерним для спільної роботи міжнародних донорських та грантових програм є її комплексність. Коли грантова програма починає свою діяльність у громаді, вона проводить ґрунтовну діагностику стану в громаді, соціологічні опитування громадян, визначає пріоритетні напрями для розвитку та здійснює стратегічне планування тощо. Хоча цю діяльність здійснюють експерти, але все відбувається за участі громади і для громади. Можна сказати, що вже на початку діяльності таких програм додатковою користю слугує об'єднання громади і влади, а також орієнтація саме на потреби громадськості.

Спільна робота грантових програм, культурних установ та Міністерства з громадами має однозначно як великі переваги, так і свої проблемні моменти. Окрім вже згаданої підтримки громад на початковому етапі роботи, можна виокремити такі основні досягнення грантових програм в роботі з об'єднаними територіальними громадами:

Повна допомога в розробці усієї документації щодо покращення послуг в громадах, у тому числі стратегій розвитку громади. Ті громади, яким допомагали донорські організації писати свої стратегії у них всі необхідні складові документації виписані якісно. Особливо це стосується сфери культури, якій завжди приділялось менше уваги. Ті громади, які писали свої стратегії соціально-економічного розвитку самотужки, у них культура не виділена як окремий блок, а лише абзац про необхідність розвитку національної ідентичності, розвитку національних традицій і збереження культурної інфраструктури. Такий план кожна громада отримує практично безкоштовно, але в ньому розписано всі варіанти стабільного надання послуг і вихід на самоокупність, що в подальшому може сприяти тому, що громада почне сама на себе заробляти.

«Ми їм розробили план покращення послуг для деяких громад, які це, скажемо так добровільно зголосилися. Розробили комунікаційні стратегії: ролики, відео зняли, промо ролики. А ми якраз їм пропонуємо, що ми вам це робимо фактично за дурно. От ви його беріть обов'язково в роботу, а вже коли ви будете стабільні, сталі, зможете виконувати і надавати всі послуги, ви зможете тоді заробляти на такі речі і собі купити: там сміттєвози, баки і тому подібне» (Керівник громадської організації).

Було проведено 30 глибинних інтерв'ю. Відбір учасників якісного дослідження базується на декількох складових (етапах):

перший етап – відбір областей в Україні, де будуть відбиратись ОТГ; другий етап – відбір ОТГ у вказаних областях; третій етап – відбір експертів у відповідних ОТГ, які є ініціаторами та учасниками процесу створення ОТГ; четвертий етап – відбір експертів, представників Міністерств і донорських структур у м. Києві, які є відповідальними за підготовку та впровадження культурних політик. Було обрано 4 областей, в яких для дослідження обрано 13 ОТГ:

• Львівська область – Гніздичівська селищна ОТГ; Кам'янка-Бузька міська ОТГ; Радохівська міська ОТГ; Жовтанецька сільська ОТГ. • Харківська область – Пісочинська селищна ОТГ; Роганська селищна ОТГ; Зачепилівська селищна ОТГ; Мереф'янська міська ОТГ; Ізюмська міська ОТГ. • Хмельницька область – Грицівська селищна ОТГ; Славутська міська ОТГ. • Закарпатська область – Перечинська міська ОТГ; Баранинська сільська ОТГ. Місто Київ включено до території проекту з огляду на те, що воно є локацією центральних органів влади та офісів більшості донорських інституцій і представництв міжнародних організацій.

Стратегічна робота в громаді і відкритість на реалізацію нових ідей. Громади, які беруться за розробку програм розвитку культури не багато. Але в тих громадах, де є реальний культурний ресурс, який можна монетизувати через туризм, екскурсії, гастрономію, більша увага звертається на проекти в напрямку культурно-туристичного спрямування: це культурні та гастрономічні фестивалі, це екскурсії музеями, це навіть реставрації пам'яток культурної спадщини тощо.

«Наприклад, коли в них є стратегічна ціль – розвиток туризму або впізнаваності, то там закладається в тому числі і підтримка культури. Або якщо в них є, наприклад, стратегічна ціль «громада комфортна для життя», то вони закладають в тому числі і культурні потреби. Про окрему культурну стратегію в громадах, то наразі її нема» (Представник програми «U-LEAD з Європою»).

Розвиток якісного культурного проекту на теренах громади. В деяких громадах добре розуміють, що культура несе додану вартість через залучення якісного українського продукту, там, де раніше це було недоступно.

«Їхні інтереси дуже занижені якісно, а ми хочемо її розвивати, наприклад, через “ТогольFest”. Ми хотіли показати, що сучасна українська культура є не тільки “шльопки ушльопки”, чи там Дзідзьо “Ялта”, а саме така креативна. Або, що Україна може сприйматися не тільки через вареники, шаровари, і ще там інші традиційні елементи. Вона може бути сучасна: ДахаБраха, вона є різна.. навіть з матюками може бути... І молодіжна, наприклад Альона Альона співала на фестивалі» (Представник проекту «Зміцнення громадської довіри», програма USAID).

Включення громад до великих всеукраїнських проектів і конкурсів. Так, за ініціати-ви уряду проводиться проект «Малі міста – великі враження». У першому етапі взяло участь 8 проектів, натомість у другому етапі 74 проекти від громад.

«Там були різні проекти: великі, малі, середні. В більшості випадків це були заходи. При чому заходи були в населених пунктах до 50 тисяч жителів, тобто в малих містах і об'єднаних територіальних громадах. Відповідно, що таке 8 заходів, і що таке понад 70 – це більший масштаб охоплення і вищий рівень залученості населення» (Представник Директорату стратегічного планування та єв-

ропейської інтеграції Міністерства культури та інформаційної політики України).

Ще одним конкурсом, який сприяє розвитку громад і підтримує розвиток інвестиції з місцевих бюджетів у культурну сферу міста, району, населеному пункту, є конкурс на «Великі і малі культурні столиці України».

«УКФ має окрему програму “Культурні столиці України”. Її переможці отримують статус «Велика культурна столиця» – для міст з населенням понад 100 000 людей, “Мала культурна столиця” – для міст з населенням менше ніж 100 000, для учасників конкурсу 2022 року додається ще й “Книжкова столиця”. Впровадивши цю програму, ми сподіваємось зосередити увагу місцевих органів влади, представників локальних творчих спільнот на розвитку саме культурно-ми-стецьких ініціатив, адже вони можуть стати поштовхом для позитивних змін і поступу. Сподіваємось, що цей статус здобуде якомога більша кількість міст» (Представник Українського культурного фонду).

Створення та розширення мереж. Деякі громади, будучи активними в своїй діяльності, залучаються до формування культурної політики, як на своєму локальному рівні так і на національному рівні. Вони вступають в Асоціації міст України, Асоціацію об'єднаних територіальних громад, які, у свою чергу, підписують асоційовані договори з Українським культурним Фондом. Таким чином громади безпосередньо долучаються до програм, в яких виділення коштів відбувається не лише з державного бюджету через УКФ, а й з місцевих бюджетів на розвиток культури, культурних політик у громадах.

Нагромадження історій успіху громад і створення каталогу кращих культурних практик у громадах. Як уже зазначалось, на початках створення об'єднаних громад, практично всі проекти були спрямовані на покращення інфраструктури. Досить важко було знайти ті громади, які самотужки приділили увагу культурі, виділили бюджет на культуру і почали розвивати культурну інфраструктуру.

«Ми, в період з листопада 2019 по червень 2020 років, за підтримки Швейцарської агенції співробітництва та розвитку реалізовували проєкт “Децентралізація та реформа культурних послуг”. В рамках цього проєкту було зроблено дві такі досить значні задачі. Був сформований посібник кращих практик

та шоу кейсів культури в ОТГ і було проведено всеукраїнське опитування громадської думки щодо культурних практик і культурної інфраструктури. Тому от, якщо порівнювати з 2018 роком, коли ми збирали кращі практики, скажемо так не шукали, а розшукували їх, і от цей варіант збірника кращих практик, що ми формували вже зараз весною 2020 року, то як би цього разу у нас навіть був конкурс» (Представник Директорату стратегічного планування та європейської інтеграції Міністерства культури та інформаційної політики України).

Зміна стереотипного бачення прав людей з вразливих категорій і застосування ППЛ. Ті принципи, що є основою для роботи донорських організацій, транслюються через вимоги програм підтримки та стають частиною навчання і просвітництва, що запроваджуються для громад. А на наступному етапі вже стають вимогами до роботи останніх.

«Ну в нас в усіх документах прописана заборона дискримінації. Тобто у всіх наших грантових договорах, чи контрактах написано – не можна дискримінувати за ніякими ознаками (наприклад статевою, етнічною), не можна хейтити (це закликання до насильства), не можна закликати чи сприяти тероризму, – це все прописано. Воно не прописано в нас, як забезпечення прав людини, але це стандартні пункти договору чи угоди (Представник проекту «Зміцнення громадської довіри», програма USAID).

Збільшення кількості заходів для конкретних категорій вразливих груп населення. Традиційно робота в громадах зосереджується на роботі з молоддю – реалізацію молодіжних проектів, програм, концертів та фестивалів для дітей та молоді тощо. Водночас, спостерігається і збільшення кількості заходів, які спрямовані на різні категорії людей. У першу чергу це спостерігається у віковому розрізі. Зокрема, збільшилась кількість заходів людей похилого віку.

«Я би сказала, що в тих культурних проєктах, навпаки, немає якихось дискримінаційних речей, суть в тому, щоб задовольняти культурні потреби людей різного віку. Тобто, не тільки дітей чи молоді, але й людей старшого віку» (Представник Директорату стратегічного планування та європейської інтеграції Міністерства культури та інформаційної політики України).

Розробка проєктів, програм та документації на основі гендерно орієнтованого підходу. В усіх грантових програмах є вимога дотримуватись гендерної рівності, що відображається і на сфері культурної політики в тій її частині, що реалізується за донорської підтримки. Відповідно в стратегіях та програмах з'являється гендерний аспект, впроваджуються окремі принципи гендерної рівності, проводиться планування з урахуванням різних зацікавлених груп. Усе частіше в громадах вимагають впроваджувати гендерно орієнтоване бюджетування, є приклади проведення аналізу місцевої політики на предмет наявності гендерної чутливості, створюються гендерні профілі ОТГ, реалізуються освітні програми з питань гендерної рівності, включно з правами жінок та правами представників ЛГБТК-спільноти.

«Так, вони це враховують, бо це є наша вимога. Тобто використовувати цей гендерно орієнтований підхід, щоб, умовно кажучи, в рамках їхніх ініціатив, їхні права не порушувалися і щоб всі мали рівний доступ до наступних речей: чи до подій, чи до об'єктів. І тому ми на цьому завжди наголошуємо». (Ю. Єсмуханова, заступниця керівника програми. Програма USAID «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність (DOBRE)»).

Натомість співпраця між грантовими програмами і територіальними громадами не позбавлена проблем. У першу чергу ідеться про нерозуміння формування стратегій розвитку громади та орієнтованість переважно на інфраструктурні проєкти. Серед інших сфер, які потребують подальшого вдосконалення експерти виділяють такі:

Відсутність розуміння побудови стратегій щодо розвитку громади. Вимогою таких програм є формування детальної і відповідної комунікації, розробки стратегій діяльності (комунікаційної стратегії, стратегії розвитку культури, освіти тощо).

«Ми якби тут завжди їм наголошуємо, що ми вам даємо м'які не матеріальні і матеріальні. Але пріоритет ми їм ставимо не матеріальний, бо вони повинні самі на себе заробити і купити собі там того сміттєвоза, умовно кажучи. Але це не матеріальне, вони не завжди свідомі, що їм це потрібно, а особливо депутати. Коли це

треба, наприклад, виділяти кошти на розробку стратегії ось» (Керівник громадської організації).

Низька активність подавання проектів на грантові конкурси та пропагування складних інфраструктурних проектів. Програми закликають інфраструктурні будівлі реалізовувати за рахунок самофінансування, натомість хочуть, щоб результатом їхньої спільної діяльності були біль «м'які» проекти, які матимуть подальше життя в громаді.

«А так то ми в принципі відмовляємося вже від таких проектів. Бо це лише картинка скажемо так дитячий майданчик, це вже громада сама, за власні чи спонсорські гроші, може зробити. Тому ми їм стараємося купляти такі речі, які б вони самі будуть або не готові, або не матимуть ресурсу придбати. Це якийсь там, наприклад, ми зараз коворкінги деякі облаштуємо, купляємо там прилади термо друку там якісь, там якісь верстати, тому громада, я думаю, буде тим якимось ефективніше користуватися» (Керівник громадської організації).

Мале поле поширення інформації про свою діяльність. Зазвичай, інформаційна робота з діяльності по культурних заходів ведеться на місцевому рівні через соціальні мережі. Ця інформація залишається не поміченою серед представників, як інших громад. Так і населення України в цілому.

«Єдина проблема, яку я бачу наразі, – це комунікація. Дуже часто громади комунікують про свої ініціативи максимум в межах області. Тому УКФ завжди наголошує: розповідайте більше про проекти, виходьте за межі регіону для того, щоб люди з різних куточків країни розуміли, що в культурі відбувається щось цікаве не лише у великих містах: Києві, Харкові, Одесі та Львові». (Представник Українського культурного фонду).

Сприйняття культури тільки через призму мистецтва та творчості. З розвитком громад не всі культурні установи мали запит на модернізацію і трансформацію культурної інфраструктури. Більшість громад обрали шлях продовжувати і розвивати народну і художню творчість, яка проводилась у них і раніше. Тобто це розвиток народних та сучасних танцювальних, вокальних колективів, творчих ремесел і художньої діяльності. Натомість молодь має запит на розширення як самого розуміння культури, так і сфер її поширення.

Натомість сучасна культура це і кіно, і театр, і новітні типи музики, творчість у вуличному просторі, комп'ютерні та Інтернет технології, це і дизайн та архітектура тощо. Тобто поєднання надзвичайно великого різноманіття напрямів і сфер, які ще зовсім не охоплюються культурними екосистемами громад.

«Ми розуміємо, що нині у широких верствах українського суспільства сприйняття культури йде тільки через мистецтво. Але культура – це щось ширше, це вся гуманітарна сфера держави. Тому не можна на розвиток культури і культурної політики дивитись окремо, без співпраці з Міністерством освіти і науки, Міністерством охорони здоров'я, Міністерством інфраструктури. На мою думку, екосистему культури в Україні потрібно ще створювати» (Представник Українського культурного фонду).

Неготовність окремих громад повністю працювати за правилами грантової програми. Є громади, які відмовляються від допомоги програми, відмовляються залучати громадян до діяльності органів місцевого самоврядування, не хочуть покращувати свої послуги, свою роботу. Так, орієнтовно в 3–4 громадах програма «DOBRE» припинила свою діяльність.

«Я б сказала, у нас є десь 3–4 громади з якими ми перестали співпрацювати. І я вважаю – це десь поразка для нас, десь для них і це був їх усвідомлений вибір. Тут ми нічого не можемо зробити, але дуже шкода, що в такій ситуації найчастіше страждають люди. Тому що люди можуть бути, але голова, наприклад, або хтось в керівництві чинить супротив тим партисипативним методом і тоді припиняється співпраця» (Представник програми USAID «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність (DOBRE)»).

Відсутність достатньої кількості проектів, які б максимально охопили всі вразливі групи населення. Хоча громади і розробляють нові проекти, подаються на конкурси і грантові програми, лише 10 % від цих програм становлять проекти спрямовані на забезпечення прав вразливих груп населення.

«Я б не сказала, що наразі відсоток настільки великий, як нам би хотілося. Але за підтримки УКФ реалізовувались проекти, присвячені реінтеграції, ресоціалізації воїнів АТО через засоби мистецтва. В нас були проекти, що порушували тему насилля в сім'ї, акцентували увагу на

проблемах незахищених верств населення. Скажімо, за концепцією одного з них, підлітки займалися спільною мистецькою діяльністю з людьми похилого віку з геріатричного центру. Разом вони спілкувались, обмінювались життєвим досвідом. У такий спосіб юна енергія наповнювала життєвими силами літніх людей, отримуючи у відповідь вдячність і мудрість» (Представник Українського культурного фонду).

Висновки.

Однозначно вплив діяльності грантових програм та донорських коштів, які надходять у громади, має велике значення для розвитку культури в ОТГ. Роль культури в питанні об'єднанні громади є однією з домінуючих і саме грантова підтримка і допомога, яка йде зі сторони міжнародних програм, фондів і донорських організацій, почала бути видимою. Зокрема, помітний розвиток людського потенціалу і ресурсу. Як зазначають експерти в соціологічному дослідженні, на початках їхньої діяльності з об'єднаними територіальними громадами, було доволі низьке розуміння ідей і спрямування діяльності грантових структур і програм. То в розрізі чотирьох років як громади, так і локальна влада вже мислять і говорять категоріями програм. Протягом 4-х років відбулась певна синергія, в якій грантові програми, фонди і організації, на початку спільної діяльності з громадами, впроваджували свої підходи в роботу. На даний момент, є громади, які не тільки почали розуміти і впроваджувати цінність цих під-

ходів, а й почали їх передавати і запалювати інші громади працювати в цьому напрямку.

У процесі дослідження було виявлено головні пріоритети, які ставлять програми перед об'єднаними громадами в сфері розвитку культурної політики. Зокрема, це не матеріальна спрямованість проєктів; дотримання принципів рівності та прав людини; повна прозорість та підзвітність своєї діяльності та фінансових витрат; залученість усіх суб'єктів громади до процесів, які відбуваються в громаді; постійний зворотній зв'язок з громадськістю. Враховуючи ці результати, важливо розуміти, що усі названі програми працюють в напрямку підтримки та розвитку сфери культури в Україні і щоденною працею трансформують. Грантове фінансування проєктної діяльності у сфері культури робить засади, на яких вона функціонує, ефективнішими та сучаснішими, дає розуміння, куди й навіщо рухатися, які для цього практики та фінанси потрібні, в інтересах цієї сфери загалом, а не якихось окремих її представників. Саме грантові програми, фонди, законодавчі організації, даючи фінансування сталять перед ОТГ більше викликів, на які раніше не вистачало ні фінансів, ні управлінських вмінь, навичок і стратегічного бачення. Водночас, саме грантові програми, фонди і організації допомагають громадам навчитися та креативно підходити до управління і забезпечення послуг у сфері культури.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Ботанова К. Культурна політика останньої декади: як жити з постійно відкритим вікном можливостей. *LB.ua*. 23.12.2019. URL: https://lb.ua/culture/2019/12/23/445542_kulturna_politika_ostannoi.html (дата звернення: 07.10.2020).

Культура в умовах децентралізації. *Місцеве самоврядування*. 2019. № 7. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2019/july/issue-7/article-45504.html> (дата звернення: 05.10.2020).

Культурна політика України як одна з важливих сфер діяльності держави. *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11333/> (дата звернення: 01.10.2020).

Мазурик З. Культурна політика в незалежній Україні: не сповнені надії і втрачені можливості. Що далі? *Репорт про стан культури і НУО в Україні*. 2013. С. 25–35. URL: http://www.polinst.kyiv.ua/storage/raport_pro_stan_kulturi_nuo_v_ukran.pdf (дата звернення: 03.10.2020).

Програми підтримки культурних проєктів: довідник / Український Культурний фонд. URL: <https://ucf.in.ua/> (дата звернення: 01.10.2020).

Проект Закону про Український культурний фонд. Пояснювальна записка 06.12.2016. *Верховна рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=5491&skl=9 (дата звернення: 01.10.2020).

Санделл Т. Україна і ЄС – Програма культури східного партнерства. *Репорт про стан культури і НУО в Україні*. 2013. С. 25–35. URL: http://www.polinst.kyiv.ua/storage/raport_pro_stan_kulturi_nuo_v_ukran.pdf (дата звернення: 03.10.2020).

Степанченко О. Прагматичний розрахунок. Як українська держава надає гранти на культурні проекти. *Pressreader*. 26.10.2019. URL: <https://www.pressreader.com/ukraine/ukrainskiy-tyzhden/20190726/282252372280904> (дата звернення: 03.10.2020).

Шевченко М. Культурна політика України в умовах євроінтеграції: дилеми та виклики. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. Вип. 3. С. 215–224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/irtpa_2019_3_21 (дата звернення: 04.10.2020).

Przastek D. Polityka kulturalna w Polsce (i na świecie). *Studia BAS*. 2016. No. 2(46). pp. 9–35. URL: [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/AD8F1FECF61C585CC1257FD300323848/\\$file/Studia_BAS_46.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/AD8F1FECF61C585CC1257FD300323848/$file/Studia_BAS_46.pdf) (дата звернення: 01.10.2020).

REFERENCES

Botanova, K. (2019). Kulturna polityka ostatnich dekad: jak żyć z постійно відкритим вікном можливостей. [The cultural policy of the last decade: how to live with a constantly open window of opportunities]. *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/culture/2019/12/23/445542_kulturna_polityka_ostanno.html [in Ukrainian].

Kul'tura v umovakh decentralizacii [Culture in the context of decentralization]. (2019). *Misceve samovrjaduvannja – Local government*, 7. Retrieved from <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2019/july/issue-7/article-45504.html> [in Ukrainian].

Kul'turna polityka Ukrainy jak odna z vazhlyvykh sfer dijalnosti derzhavy [The cultural policy of Ukraine as one of the most important spheres of state activity]. (2020). *Osvita.ua*. Retrieved from <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11333/> [in Ukrainian].

Mazuryk, Z. (2013). Kulturna polityka v nezalezhnii Ukraini: ne spovneni nadii i vtracheni mozhlivosti. Shcho dali? [The Cultural policy in independent Ukraine: not full of hope and missed opportunities. What's next?]. *Raport pro stan kultury i NUO v Ukraini [Report about the state of culture and NGOs in Ukraine]*. (pp. 25–35). Retrieved from http://www.polinst.kyiv.ua/storage/raport_pro_stan_kultury_nuo_v_ukran.pdf [in Ukrainian].

Projekt Zakonu pro Ukrajins'kyj Kul'turnyj Fond, pojasnjuvalna zapyska [Proposal of the law on the Ukrainian Cultural Foundation, Explanatory note]. (2016). *Verkhovna rada Ukrainy. Oficijnyj veb-portal – The Verkhovna Rada of Ukraine. Official web portal*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=5491&skl=9 [in Ukrainian].

Przastek, D. (2016). Polityka kulturalna w Polsce (i na świecie). *Studia BAS*, 2(46), 9–35. Retrieved from [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/AD8F1FECF61C585CC1257FD300323848/\\$file/Studia_BAS_46.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/AD8F1FECF61C585CC1257FD300323848/$file/Studia_BAS_46.pdf) Data vykorystannja 01.10.2020 [in Polish].

Sandell, T. (2013). Ukraina i YeS – Prohrama kultury skhidnoho partnerstva. [Ukraine and the EU – Eastern Partnership Culture Program]. *Raport pro stan kultury i NUO v Ukraini – Report about the state of culture and NGOs in Ukraine*. (pp. 25–35). Retrieved from http://www.polinst.kyiv.ua/storage/raport_pro_stan_kultury_nuo_v_ukran.pdf [in Ukrainian].

Shevchenko, M. (2019). Kulturna polityka Ukrainy v umovakh yevrointegratsii: dylemy ta vyklyky [The cultural policy of Ukraine in the context of European integration: dilemmas and challenges]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty – International relations: theoretical and practical aspects*, 3, 215–224. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/irtpa_2019_3_21 [in Ukrainian].

Stepanchenko, O. (2019). Pragmatychnyj rozrakhunok. Jak ukrajins'ka derzhava nadaje ghranty na kul'turni proekty [Pragmatic calculation. How the Ukrainian state provides grants for cultural projects]. *Pressreader*. Retrieved from <https://www.pressreader.com/ukraine/ukrainskiy-tyzhden/20190726/282252372280904> [in Ukrainian].

Ukrajins'kyj Kul'turnyj fond. (2020). *Prohramy pidtrymky kul'turnykh projektiv [Cultural project support programs]*. Retrieved from <https://ucf.in.ua/> [in Ukrainian].

Гурій Богдана

Кандидат соціологічних наук

Єзуїтський університет філософії і освіти Академія „Ignatianum”

Email: bohdana_huriy@yahoo.com

Huriy Bohdana

Candidate of Sociological Sciences

Jesuit University Ignatianum

ORCID: 0000-0002-0855-4556

Цитування: Гурій, Б. (2020). Стан розвитку та зміни культурної політики в об'єднаних територіальних громадах України *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 59–69. doi: 10.15421/172075

Citation: Huriy, B. (2020). Stan rozvytku ta zminy kulturnoi polityky v obiednanykh terytorialnykh hromadakh Ukrainy [State of development and changes to cultural policies in the amalgamated territorial communities of Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 59–69. doi: 10.15421/172075

Стаття надійшла / Article arrived: 10.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 13.10.2020

Features of informatization of sociological knowledge

Yuriy Kravtsov, Konstantin Bogomaz, Lyudmila Sorokina, Dniprovsk State Technical University

The article assumes an analysis of information as one of the most important socially significant resources of modern civilization. The authors stressed that main paradigm characteristic of modern social theory can be expressed by the thesis about the impossibility of direct access to social phenomena. In modern civilization, information is becoming one of the most important socially significant resources. The authors think that its role as a strategic resource increases with the development of network technologies that accelerate data transfer and facilitate the search for necessary information. The authors are confident that the role of higher education in this process is key. But it itself is faced with a huge number of problems, one of which is improving the quality of its functioning and guaranteeing the results of its activities. This problem is closely related to the implementation of innovations. The authors suggest that innovation in education should be understood as an innovation designed to resolve the current problem situation in order to optimize the educational process, improve its quality or organize favorable conditions for the assimilation of material by students. Based on a critical approach to reform the current system of higher education the paper touches upon the need to change the process informatization of humanities education.. The authors conclude that the development of humanities education in the information society is aimed at implementing an interdisciplinary approach, ie should ensure the effectiveness of the development and application of humanities knowledge and form a conscious responsible choice in a variety of cultural meanings, cultural self-determination.

Keywords: *transformation, informazation, social reality, communicative theory of society, the formation of an information society in Ukraine, infosociety, globalization, network*

Особливості інформатизації соціологічних знань

Юрій Кравцов, Костянтин Богомаз, Людмила Сорокіна, Дніпровський державний технічний університет

У статті передбачається аналіз інформації як одного з найважливіших соціально значущих ресурсів сучасної цивілізації. Автори підкреслили, що основна парадигма, характерна для сучасної соціальної теорії, може бути виражена тезою про неможливість прямого доступу до соціальних явищ. У сучасній цивілізації інформація стає одним із найважливіших соціально значущих ресурсів. Автори вважають, що його роль як стратегічного ресурсу зростає з розвитком мережевих технологій, які прискорюють передачу даних та полегшують пошук необхідної інформації. Автори впевнені, що роль вищої освіти в цьому процесі є ключовою. Але саме воно стикається з величезною кількістю проблем, одна з яких – підвищення якості його функціонування та гарантування результатів його діяльності. Ця проблема тісно пов'язана із впровадженням інновацій. Автори припускають, що інновації в освіті слід розуміти як інновації, покликані вирішити поточну проблемну ситуацію з метою оптимізації навчального процесу, поліпшення його якості або організації сприятливих умов для засвоєння матеріалу учнями. Ґрунтуючись на критичному підході до реформування нинішньої системи вищої освіти, у статті розглядається необхідність зміни процесу інформатизації гуманітарної освіти. Автори роблять висновок, що розвиток гуманітарної освіти в інформаційному суспільстві спрямований на впровадження міждисциплінарного підходу, тобто має забезпечувати ефективність розвитку та застосування гуманітарних знань та формувати свідомий відповідальний вибір у різноманітних культурних значеннях, культурному самовизначенні.

Ключові слова: *трансформація, інформатизація, соціальна реальність, комунікативна теорія суспільства, становлення інформаційного суспільства в Україні, інфосоціум, глобалізація, мережа*

Особенности информатизации социологических знаний

Юрий Кравцов, Константин Богомаз, Людмила Сорокина, Днепропетровский государственный технический университет

В статье предполагается анализ информации как одного из важнейших социально значимых ресурсов современной цивилизации. Авторы подчеркнули, что основная парадигмальная характеристика современной социальной теории может быть выражена тезисом о невозможности прямого доступа к социальным явлениям. В современной цивилизации информация становится одним из важнейших социально значимых ресурсов. Авторы считают, что его роль как стратегического ресурса возрастает с развитием сетевых технологий, ускоряющих передачу данных и облегчающих поиск необходимой информации. Авторы уверены, что роль высшего образования в этом процессе является ключевой. Но сам он сталкивается с огромным количеством проблем, одна из которых – повышение качества его функционирования и обеспечение результатов его деятельности. Эта проблема тесно связана с внедрением инноваций. Авторы предлагают понимать нововведение в образовании как нововведение, призванное разрешить сложившуюся проблемную ситуацию с целью оптимизации учебного процесса, повышения его качества или организации благоприятных условий для усвоения материала студентами. Основываясь на критическом подходе к реформированию действующей системы высшего образования, в статье затрагивается необходимость изменения процесса информатизации гуманитарного образования. Авторы приходят к выводу, что развитие гуманитарного образования в информационном обществе направлено на реализацию междисциплинарного подхода, т.е. должен обеспечивать эффективность развития и применения гуманитарных знаний и формировать осознанный ответственный выбор в разнообразии культурных смыслов, культурное самоопределение.

Ключевые слова: трансформация, информатизация, социальная реальность, коммуникативная теория общества, формирование информационного общества в Украине, инфосообщество, глобализация, сеть

Beginning in the second half of the twentieth century, we can talk about the formation of a new type of methodology, which some researchers suggest calling post-nonclassical. An attempt to build a model of social processes that claims to be "objective" in the sense of not being burdened by any point of view, by directly addressing social phenomena, as history shows, inevitably ends in ideology. On the other hand, every social phenomenon is usually considered in some aspect, understood within a limited set of preconditions, and any further interpretation is carried out according to private rules ("horizon of knowledge"). This means that in social life there is no situation that is not affected by interpretation, moreover, the social phenomenon is never fully disclosed. The thesis is marked by the rejection of the traditional social science orientation to "objectivism".

Today, the idea of communication as an essential characteristic of society itself is very relevant. The paper presents a theoretical generalization and a new solution to the scientific problem, which is to determine the phenomenon of social reality in the context of sociological

education, which finds its expression in the implementation of comprehensive understanding of the social through the prism of transformations in education. This allowed us to propose a complementary concept of social reality, within which society is presented as a special dimension of human existence.

The course of development of scientific knowledge and its methodology shows that gradually, from century to century, in the process of accumulation of knowledge and improvement of methodology, both the object and the subject of knowledge, as well as its methodological tools change. The need to move to a new social ontology is not limited to the spread of post-classical ideas. Prerequisites for such a transition were formed in previous periods of development of science and social knowledge. Understanding the conditions under which it became possible to move from understanding the external world as a set of things to the view of the world as a reality. This goal is due to the evolution of the meaning and significance of the concept of reality in philosophy and science of modern times, when reality changed from physical to multilayered, and then the

upper layer – social reality - thanks to modern assessment of the role of language in shaping the world. The inclusion of the individual in society became possible through the formation of the individual as a social entity. The individual, thus, was reduced to an individualized social. The turn to the individual became apparent with the emergence of phenomenology, which, focusing on the human life world, makes the transition to a subjective social ontology. The peculiarity of the current stage of development of the methodology of scientific knowledge is that social knowledge focuses on communication, dialogue of intersubjectivity, where identity and self-identity are achieved, because they are important not success but the search for understanding between different social actors.

The logic of the development of scientific knowledge is only one side of the process of spirit development. There is considerable interest of scientists in "post-classical metaphysics" (Halapsis), which is a project rather than a conceptualized and methodologically designed field of knowledge. In our opinion, it makes sense to further consider this project as what most corresponds to modern reality, and moreover, as something that is justified by the logic of historical and philosophical development of ideas about social reality. In social reality, it is not always possible to distinguish between what is and what is created by the subject himself, reality is not only some objective reality, but also the existential world of the social agent. An active approach to social reality determines the wide amplitude of interaction of a person, any other social subject with the given: development – appropriation – constitution and allows to remove the dichotomy of object and subject.

The specificity of modern communication involves the articulation of fundamentally different aspects of social theory. The complexity and ambiguity of modern communicative processes make it necessary to create a universal theory of communication. And this, in turn, requires the identification of the theoretical foundation of communication theory as the conceptual core of the authentic theory of society, as well as applied social disciplines.

In today's dynamic society, value-semantic variability is necessary and the influence of the advanced development of education on the formation of social innovations is recognized.

The dynamically changing conceptual field of modern educational practices, aspirations and attempts to humanize and humanize education, taking into account the realities of the information society are favorable factors for creating and implementing the concept of sociological education, which allows different ways of implementation.

It is well known that the phenomenon of information was first considered by K. Shannon and N. Wiener in the forties of the XX century. In our time, when the information society is becoming a reality, interest in the concepts of "information" and "information interaction" The question of the emergence of information and its value is of particular importance. For the first time the formula for calculating the amount of information was proposed by K. Shannon (Shannon, 1963, p. 43) The most important achievement of K. Shannon was the introduction by him of a quantitative (tropic) measure of information transmitted by the source. The scheme of information interaction in N. Wiener is already more complex than that of Shannon. During World War II, N. Wiener developed methods for extrapolating aircraft trajectories and was interested in information not in itself, but as a means used where there is a control process. Information in the process of control according to Wiener plays an auxiliary role (Wiener, 1968, p. 38)

The understanding of information by A. D. Ursul (information as transmitted reflected diversity), V. I. Kashperskiy and others undergoes certain changes in the interaction with the communicative approach. So, if earlier V. I. Kashperskiy defined information as a functional relation connecting external practical interactions in human activity and internal changes then later he came to a different definition: information is a concept related to "cognitive and communicative the sphere of human activity", "denoting" the totality of information about any events and facts" (Kashperskii, 2001, p. 59). Disputes about the essence of information continue to this day. It is significant in this respect that in our philosophical science for more than three decades there have been two opposing concepts of information – attributive and functional. "Attributeists" (Ursul, & Petrushenko et al.) qualify information as a property of all material objects, that is, as an attribute of matter ... "Functionalists" (Melik-Gaikazyan, & Chernavsky et al.).

"On the contrary, they associate information only with the functioning of self-organizing systems" (Abdeev, 1994, p. 162). Dm. Ivanov bases his understanding of information on the concept of "communication". He argues that in order to find out what information is and why its role is so great in modern society, it is necessary to distinguish between "message (or message), interpretation (or perception) and communication. A message is a thing, that is, a transmitted product of a person's intellectual activity; interpretation is "thought", that is, acquired knowledge; communication is just an operation of transmission, broadcasting" (Ivanov, 2004, p. 358).

The peculiarity of sociological knowledge is determined primarily and mainly by its object – by what constitutes the source of its (knowledge) formation – social reality. It is important to emphasize that social reality is a reality created by people themselves. This circumstance has far-reaching consequences that will affect the content, nature of knowledge about social phenomena, in their knowledge, in contrast to natural phenomena. Natural objects have properties given from nature, these properties are unchanged, characterize the object always and everywhere, retain their certainty when "colliding" with other phenomena, without them the object can neither exist nor be thought of.

Social phenomena, since they are a product of the joint life activity of people, will have properties depending on how this life activity will be organized. The quantitative and qualitative measure of concentration and manifestation of these properties in a phenomenon will depend on the actions of people. The traditional orientation of the social sciences towards "objectivism" in this case does not stand up to scrutiny. Social phenomena and processes appear not as a reality independent of a person, but in the form of the effect of consent / disagreement of subjects, the effect of their mutual influences. The communicative field of agents is determined by the rules, when the interaction of horizons makes conscious intentions and volitional decisions secondary. In this case, the possibility of a different look at the subject of consideration becomes mandatory, with the need for demand. The novelty of this approach is that "sociality" is not something that is predetermined (a kind of "meaning-in-itself"), but the effect of consent/disagreement

between subjects, the effect of their mutual influence. For the world-text, the author is not so important, his who created (artist, writer ...), the text itself is important and the one who perceives it, discovers new meanings in it. The author dies in the text. Thus, the "objectivity" of the analysis of the social sphere is always the possibility of a different look at the subject of consideration. The modern approach to sociality does not exclude objectivity as such, but the very understanding of objectivity is transformed.

The modern theory of communication forbade the "realism of social structure" (P. Bourdieu), forbade the material nature of the social world and suggests thinking of the latter as a mutual transition, a mutual transformation of the result and the mode of action, as a set of practices, among which the language is considered the main one. The importance of communications for human relations and social life is noted by N. Luman, defining society as a system of communications. At the same time, "no social system can arise without communication, therefore the emergence of social systems is governed by the improbabilities of the communication process, the ways of overcoming them and transforming them into probability" (Luman, 2000, p. 78).

Revealing his idea of information, N. Luhmann distinguishes it from knowledge and believes that one should speak not about an information society, but about a society based on knowledge. "Information is not a stable, portable and persistent entity. Rather, it is an event that, being actualized, loses the character of information. ... Interest in information is associated with the pursuit of the unexpected. Information is the distinction between what could be and what happens or is reported" (Luman, 2000, p. 40).

So, it should be noted that since the introduction of the quantitative measure of information by K. Shannon to the present day, the concept of "information" has undergone significant evolution. At the present stage of research, such properties of information as its communicative function, the ability to induce action, emergence and value characteristics of information come to the fore. ... Critics of the Internet, who call its content "information trash", imply precisely this difference between data and information. In the discussion between attributivists and functionalists, in our opinion,

the position of the functionalists looks more justified.

“Information technology was usually considered a 'soft product', but human psychology is even softer. Information is, first of all, a form that carries content, reflecting the essence of phenomena. It is "hard" in relation to human desire, pure consciousness ... There is no logical connection between hard and soft – between them ... a mythical abyss, where any rational constructions fail. Information technology creates the desired information bridge, turning a product into a service through the animation of things” (Kashperskii, 2001, p. 63). Despite the adequacy of the characteristics of information technologies, the above definition of information is incorrect, since it only formally compares the pair opposition of the categories of essence and phenomenon with a pair of form/content. In modern social theory, based on the theory of differentiation, a correct working definition of information is possible, which reveals not only its static formal-meaningful characteristics, but also reveals the specifics of the formation and development of information processes and communicative activity in modern society.

In this regard, the problem of operating the model is removed, but there remains a problem associated with the very process of modeling, because before creating any model – material, cybernetic – the researcher must build an imaginary model. At this stage, he should take into account the fundamental difference of natural sciences and socio-humanitarian models, namely – the difference in the purpose of constructing models. Conducting experimental research is the main purpose of constructing models in the natural sciences, whereas in the socio-humanitarian field knowledge is the ability to interpret complex phenomena or processes.

An educated person finds support of his existence in subjective experience: values, beliefs, knowledge, abilities, etc. She or he understands change, masters and controls them, designs them for the future through goal setting. Innovative education focuses primarily on the formation of creativity and, at the same time, critical thinking, coupled with tolerance. It is oriented towards human growth.

It should be noted that global information society, market economy and scientific and technological revolution require from the

person new social and individual qualities. In particular, the essential skill in postmodern society is the ability to give advice considering changes. The fact is that information society does not lack information, but it lacks wisdom, how to use it. Society demands every citizen to be intellectually independent, that is, he or she should not trust others to think instead of him or make a choice. As M. Lipman rightly points out, we must learn to think on our own. Nobody will teach us this, unless it will put us in the research community, where it is relatively easy to achieve this goal. M. Lipman notes that critical thinking is responsible for the democratic way of education, shapes the mentality of not only generations countries of consolidated democracies, but also democratizes the mentality of the citizens of the newly independent states (Lipman, 2005, p. 41).

The importance of critical thinking grows in times of social change that impede the success of action, require constant adaptation to new political, economic situations, and effective solution to problems that can not be foreseen in advance. In particular, the information society has greatly increased the possibility of choices and complexity of problems that need to be addressed. Conditioned by the informatization transformation is quite significant, because it includes “modeling of information processes, restructuring of organizational structures, document flows, legal norms as well as appropriate training and retraining of personnel. This is a programmed alteration of the social information environment, the creation of fundamentally new automated ways and conditions for the making, replenishment, processing, transfer and use of knowledge, an effective method of intellectual activity” (Lipman, 2005, p. 97).

The topicality of the issues of communication today is due to the fact that the modern high school was replenished with new educational directions, which with full rights can be called interdisciplinary (public relations, social work, and others). The specialties of the traditional philological cycle also include the applied aspect (linguistics and intercultural communication, linguistics and information science). Many Western universities also have departments and faculties of communication. Research programs are expanding, connected with the study of the peculiarities of communication in the industrial,

political, educational, medical and other social spheres. All these directions are connected with the providing of information flows in modern society both on the interpersonal and global level, both with the help of traditional (oral language, typing text) and modern (television, Internet) means.

The theoretical core, around which discipline of this profile are grouped, is again the theory of communication. The theory of communications in English-speaking science in the 90s was developed, first of all, on the issues of the mass media, as well as new communication realities of marketing and management that come as a result of the symbiosis of mass-media and market technologies (communicative management, advertising communication, corporate identity, marketing communications, etc.) Specialist-communicator of the sphere must have some knowledge of the basics of the communicative process and the skills of information and communication activities in different environments (economics, production, management, ecology, culture, health care, agricultural production, mass physical culture, recreation and sport, cultural and tourism exchanges, fuel and energy complex, small business, political, social, scientific, financial and banking spheres). A representative of new professions (spokeswoman, advertising and communications manager, expert, consultant, consultant in state, commercial and public institutions and organizations, structures) need to be familiar with the main theories and concepts that relate to the field of information, communication and the formation of public thoughts, to have the skills of information and communication, advertising, reference work, to be able to self-study and independent research.

Gregory Bateson and Niklas Luman propose a new approach to information understood as "a kind of difference that makes a difference in a later event" (Luman, 2000, p. 34–35), when information is viewed as a concept expressing the distinction by a social subject of new properties of some phenomena or processes, capable of making a distinction in subsequent social activities. In modern society, people master new social qualities of information, expressing new qualities of human (social) relations.

In understanding social communication from the point of view of social significance for the concept of information, the most valuable form is social information. The socially significant qualities of social information and social knowledge differ. Social knowledge is hypotheses and theoretical conclusions built on the basis of information analysis that reveal the inevitability of the system's transition to a new state and describe the mechanism of this transition and the sources of forces that condition it. The concept of social information and knowledge are relative: those information about various social spheres of social reality, which are information within one system, can act as knowledge in relation to the system of a lower level. However, social information and social knowledge should be distinguished by their functioning in cognition and management of social processes. In relation to knowledge, information acts not as a special kind, but as a result of its processing into a perverse form" (Kemerov, 2003, p. 24).

The formation of the information society in Ukraine leads to significant changes in the social qualities of information. These changes are to a certain extent associated with the formation of social and legal qualities of information. For example, on the basis of the principles of regulation of information relations set forth in Article 3 of the Law of Ukraine "On Information, Information Technologies and Information Protection" (2006), certain normative and legal characteristics of the social qualities of information are distinguished.

In modern society, people master new social qualities of information, expressing new qualities of human (social) relation. In modern society, people master new social qualities of information, expressing new qualities of human (social) relations.

In understanding social communication from the point of view of social significance for the concept of information, the most valuable form is social information. The socially significant qualities of social information and social knowledge differ. Social knowledge is hypotheses and theoretical conclusions built on the basis of information analysis that reveal the inevitability of the system's transition to a new state and describe the mechanism of this transition and the sources of forces that condition it.

The concept of social information and knowledge are relative: those information about various social spheres of social reality, which are information within one system, can act as knowledge in relation to the system of a lower level. However, social information and social knowledge should be distinguished by their functioning in cognition and management of social processes. In relation to knowledge, information acts not as a special kind, but as a result of its processing into a perverse form.

In accordance with this, the following socio-legal characteristics can be distinguished: the generally recognized need to ensure freedom of search, receipt, transfer, production and dissemination of information in any legal way; the importance of openness of information on the activities of state bodies and local self-government bodies and free access to such information, except for cases established by federal laws; the need for equality of languages of the peoples of Ukraine in the creation of information systems and their operation; demand for information security; the value of the reliability of information and the timeliness of its provision; the generally recognized importance of privacy, the inadmissibility of collecting, storing, using and disseminating information about a person's private life without his consent.

Along with the philosophical and legal aspects, one can also distinguish the philosophical and economic aspects of the social qualities of information. One of the most important social qualities of information is its cost. The market value of information on a certain material medium can be estimated as follows. It consists of the cost of the medium, the cost of creating (or searching and collecting) and preparing information, as well as a certain markup determined by the subject of ownership of this information based on certain subjective and objective conditions of the market of information products and services.

In fact, in this aspect, an analogy is drawn between the cost of information as its social quality and the cost of material objects of property. Nevertheless, despite the former heuristic and a certain efficiency, this analogy in modern conditions is not strict. Moreover, it is impossible to reveal the multidimensionality of information properties in the standard understanding of its material carriers. The

standard approach does not apply to spiritual property, expressed in certain information. The social qualities of such information are determined by the social qualities of the spiritual property expressed by it. In turn, the spiritual property of a social subject is associated with his own information (Uzvishin, 2000). We need a transition to understanding the development of creative abilities to develop new information products. The demand for this transition is recognized in connection with the recognition that the issue of a transition to a procedural interpretation of the multidimensionality of social qualities of both material carriers and information itself is ripe. The social quality of information is the ability to record the dynamics of creative abilities in social activities. Accordingly, the social qualities of information include the ability to record the results and opportunities for further development of innovations in social activities.

Conclusion

Thus, social qualities of information can be called innovative. Such social qualities of information express to a large extent the dynamics of the development of the creative abilities of social subjects to use the distinction of new properties of phenomena or processes in order to make distinctions in new types of subsequent activities. The innovative social qualities of information are closely related creative. They manifest themselves in the creative self-realization of the subjects of information activity and characterize the degree of novelty of the information used. The socializing qualities of information based on its effective use in modern conditions are expressed in new opportunities for the socialization of its subject and reaching a consensus with other subjects of social activity. The unifying (integrative) qualities of information realize new opportunities for the formation and development of the integrity, unity of social structures and new prospects for public dialogue in the context of an information civilization. Changes in the axiological social qualities of the concept under study in modern society are manifested in the fact that the most valuable is the information that, when used, provides the greatest opportunities for achieving success in social activities. Estimated and normative social qualities of information are associated with the fact that it can act as the basis for the formation of various normative

prescriptions and expectations, as well as assessments of information processes in public activities. Changes in the epistemological social qualities of information express the growing importance of its assimilation and processing for the knowledge of changes in new opportunities and threats to constructive social activity. Teleological social qualities characterize the possibilities of goal-setting in the process of information activity and the degree of its expediency.

Thus, the development of the social qualities of information in the modern world is determined by the processes of the development of social conditions of differentiation by social subjects of new properties of phenomena or processes, which creates the possibility of making differences in subsequent activities. Accordingly, it is necessary to create social conditions to limit the negative and all-round development of positive social qualities of information

REFERENCES

- Abdeev, R. F. (1994). *Filosofiya informacionnoj civilizacii [Philosophy of information civilization]*. Moscow: VLADOS [in Russian].
- Bell, D. (1986). *Social framework of the Information Society. New Technocratic Wave in the West*. (pp. 330–342) Moskva: Mysl [in Russian].
- Bart, R. (1994). *Selected works: semiotics, poetry*. Moscow [in Russian].
- Viner, N. (1968). *Cybernetics or control and communication with an animal and a machine*. (p. 38). Moskva [in Russian].
- Ivanov, Dm. (2004). Society as virtual reality. *Information society*. Sbornik. Moskva [in Russian].
- Kashperskii, V. I. (1998). Information. *Modern Philosophical Dictionary*. V. E. Kemerov (Ed.). Frankfurt na Maine [in German].
- Kashperskii, V. I. (2001). The role of reflection processes in the determination of developing systems: philosophical and methodological analysis. *Reflection and function*. Ekaterinburg [in Russian].
- Kemerov, V. E. (2003). Social qualities. *Social philosophy*. Vocabulary. Moskva [in Russian].
- Lipman, M. (2005). Critical is misunderstanding: what can we do? *Postmethodika*, 2 (60), 33–41. Moskva: Izd-vo MGU [in Russian].
- Luman, N. (2000). Communication improbability. *Problems of theoretical sociology: Collection of articles*. A.O. Bornoev (Ed.). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo SPbGU [in Russian].
- Shannon, K. M. (1963). *Works on information theory and cybernetics*. (p. 43). Moskva [in Russian].
- Stouner, G. M. (1986). Informational wealth: the profile of a post-industrial economy. *New Technocratic Wave in the West*. (pp. 392–409). Moskva: Progress [in Russian].
- Uzvisshin, M. I. (2000). *Basics of information science*. Moskva [in Russian].

Кравцов Юрій

Доктор соціологічних наук, професор
Дніпровський державний технічний університет
Email: kravtsovyuri0@gmail.com

Kravtsov Yuriy

Doctor of Sociological Sciences, Full Prof.
Dniprovsk State Technical University
ORCID: 0000-0003-4968-9112

Богомаз Костянтин

Доктор історичних наук, професор
Дніпровський державний технічний університет
Email: socis@i.ua

Bogomaz Konstantin

Doctor of History Sciences, Full Prof.
Dniprovsk State Technical University
ORCID: 0000-0002-3092-9457

Сорокіна Людмила

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський державний технічний університет
Email: socis@i.ua

Sorokina Lyudmila

Candidate of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Dniprovsk State Technical University
ORCID: 0000-0003-4875-2896

Цитування: Крацов, Ю., Богомаз, К., & Сорокіна, Л. (2020). Особливості інформатизації соціологічних знань. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 70–77. doi: 10.15421/172076

Citation: Kravtsov, Yu., Bogomaz, K., & Sorokina, L. (2020). Features of informatization of sociological knowledge. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 70–77. doi: 10.15421/172076

Стаття надійшла / Article arrived: 15.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 14.10.2020

Політологія

DOI: 10.15421/172077

УДК: 321.7

Comparative analysis of efficiency of democracy in Ukraine according to the indices of democracy The Economist Democracy Index, Freedom In the World and Polity IV

Kateryna Fedoryshyna, Kyiv National University of Trade and Economics

This article represents an analysis of efficiency of Ukrainian democracy within the framework of three popular indices of democracy – The Economist Democracy Index, Freedom In the World index and Polity IV. Comparative analysis shows the core factors which bring three different democratic concepts, used in the indices, to the integral unity. Finding correlation between factors of Ukrainian democracy, measured in the indices through a certain time period (2006-2018), helps getting integral look at the problem of non existent universal theoretic base for understanding democracy. The basic idea of the analysis, represented in this article, shows that different factors, used by indices in measuring democracy, do not evenly correlate in practice, though they represent holistic approach to the essence of democracy. Choosing specific theoretical approach of understanding democracy makes it hard for indices to fully measure real democracy. This analysis aims at searching correlation in different basic factors of democratic models, used by indices with different approaches. As the result of the analysis the article ranks a number of basic factors, used in three popular indices of democracy, according to the strength of correlation of these factors with other factors of the index they represent and with the final score of the index. Integral choice of the basic factors, which correlate with the change of Ukraine's democratic trends according to the three indices, covers several dimensions of democratic model. Ukrainian democratic trends in the specific time period (2006-2018), as the analysis shows, from integral point of view correlates the most with the changes in electoral process and pluralism, civil liberties and legal restrictions of the executive power. Political culture, political participation and individual rights show weak correlation with Ukrainian democratic trends within the period of time, chosen for the analysis.

Keywords: *democracy, democratization, political regime, political system, Ukraine, indices, index of democracy*

Порівняльний аналіз ефективності демократії в Україні за індексами демократії The Economist Democracy Index, Freedom In the World та Polity IV

Катерина Федоришина, Київський національний торговельно-економічний університет

Стаття представляє аналіз ефективності української демократії в межах трьох популярних індексів демократії – The Economist Democracy Index, Freedom In the World та Polity IV. Порівняльний аналіз демонструє основні фактори, що включають три різні демократичні концепції, які використовуються в індексах як єдине ціле. Визначення кореляції між факторами української демократії, що вимірювались за допомогою індексів за певний період часу (2006–2018 рр.), дозволяє комплексно вивчити проблему відсутності універсальної теоретичної бази для розуміння конкретних особливостей демократії. Основна ідея аналізу, представленого в цій статті, визначає, що різні фактори індексів для вимірювання демократії на практиці не корелюють рівномірно, хоча і представляють собою цілісний підхід до сутності демократії. Фокус на конкретному теоретичному підході до розуміння демократії ускладнює повноцінне вимірювання реальної демократії за допомогою індексів. Даний аналіз спрямований на пошук кореляції в різних базових факторах демократичних моделей, що використовуються індексами з різними підходами. У результаті аналізу в статті визначається низка основних факторів, що використовуються в трьох популярних індексах демократії, залежно від сили кореляцій цих факторів з іншими факторами індексів, які вони представляють, і з фінальною оцінкою індексів. Інтегральний вибір

основних факторів, які корелюють зі зміною демократичних тенденцій в Україні за трьома індексами, охоплює кілька вимірів демократичної моделі. Українські демократичні тенденції в конкретний період часу (2006–2018 рр.), як свідчить аналіз, із інтегральної точки зору найсильніше корелюють зі змінами характеристик виборчого процесу та плюралізму, громадянських свобод та правових обмежень виконавчої влади. Політична культура, участь у політичному житті та індивідуальні права демонструють слабку кореляцію з українськими демократичними трендами протягом періоду часу, вибраного для аналізу.

Ключові слова: демократія, демократизація, політичний режим, політична система, Україна, індекси, індекс демократії

Сравнительный анализ эффективности демократии в Украине по индексам демократии The Economist Democracy Index, Freedom In the World и Polity IV

Екатерина Федоришина, Киевский национальный торгово-экономический университет

Статья представляет собой анализ эффективности украинской демократии в рамках трех популярных индексов демократии – The Economist Democracy Index, Freedom In the World и Polity IV. Сравнительный анализ показывает основные факторы, которые сводят три различные демократические концепции, используемые в индексах, в единое целое. Определение корреляции между факторами украинской демократии, измеряемыми с помощью индексов за определенный период времени (2006–2018 гг.), позволяет комплексно взглянуть на проблему отсутствия универсальной теоретической базы для понимания отличительных особенностей демократии. Основная идея анализа, представленного в данной статье, заключается в том, что различные факторы, используемые индексами при измерении демократии, на практике не коррелируют равномерно, хотя и представляют собой целостный подход к сути демократии. Фокус на конкретном теоретическом подходе к пониманию демократии затрудняет полноценное измерение реальной демократии с помощью индексов. Данный анализ направлен на поиск корреляции в различных базовых факторах демократических моделей, используемых индексами с разными подходами. В результате анализа в статье ранжируется ряд основных факторов, используемых в трех популярных индексах демократии, в зависимости от силы корреляции этих факторов с другими факторами индекса, который они представляют, и с окончательной оценкой индекса. Интегральный выбор основных факторов, которые коррелируют с изменением демократических тенденций в Украине по трем индексам, охватывает несколько измерений демократической модели. Украинские демократические тенденции в конкретный период времени (2006–2018 гг.), как свидетельствует анализ, с интегральной точки зрения больше всего коррелируют с изменениями характеристик избирательного процесса и плюрализма, гражданскими свободами и правовыми ограничениями исполнительной власти. Политическая культура, участие в политической жизни и права личности показывают слабую корреляцию с украинскими демократическими тенденциями в течение периода времени, выбранного для анализа.

Ключевые слова: демократия, демократизация, политический режим, политическая система, Украина, индексы, индекс демократии

Political changes in Ukraine and specific transformations of the Ukrainian political regime show in practice what are the main characteristics of the phenomenon of the political regime. Accordingly, the analysis of transformation processes in Ukraine allows researchers to reveal the relationship between institutional and sociological approaches in

determining the foundations of the phenomenon of political regime. Thus, Yuriy Matsievsky considers the formation of a hybrid regime in Ukraine through transformation processes with a bias towards the institutional approach. For the researcher, the hybridization of the political regime in Ukraine, in fact, is a reflection of the slide to institutional imbalance, i.e. inefficient

institutionality. Although for the researcher of the institutional approach there are certain limitations that do not allow to fully explain the transformational political processes in Ukraine (Matsievsky, 2016). But such approaches show the very essence of the problem, which basically explains the inability of political scientists to properly measure political regimes, democracy in particular.

The problem of unification of the concept of "political regime" is closely related to the complexity of the typology of political regimes. Different approaches to determining the essence of the phenomenon of political regime bring to the fore different characteristics of the phenomenon, respectively. If the attention of researchers is focused on the institutional dimension, avoiding attempts to add to them informal relations of the political system, the typology will be based on the very functioning of the system, leaving behind the political culture and political behavior. Conversely, the focus on social interaction, which bypasses the importance of the constitutional and legal dimension, leads to an imbalance in the characteristics that determine a particular political regime.

The problem of dividing political regimes into democratic and undemocratic is also complicated: what characteristics should be taken as a basis to define a political regime as democratic, which characteristics, among others, automatically classify a political regime as undemocratic.

But societies differ not only in the way they organize political life, but also in the specifics of their ties with political power in areas that have nothing to do with politics. Juan Linz writes about this, returning the discussion around the typology of political regimes to the source of the problem, which is rooted in determining the very specifics of the political regime. Thus, Linz notes that political systems themselves are diverse, and this poses a separate problem in the modern definition of "undemocracies." That is, in modern conditions it is difficult to clearly

define what is not democracy. According to the researcher, a political system can be defined as democratic if it makes it possible to determine political advantages through freedom of assembly, information and communication, free competition between leaders, which at regular intervals nonviolently confirms leaders' claims to power (Linz, 2000).

Some other foreign researchers also point at the inability to unambiguously classify political regimes. From their point of view, the classification of regimes depends on the question to be answered by a study that uses one or another classification (Croissant et al., 2015).

However, the problem of the lack of a common theoretical approach to the definition of political regime, democracy, undemocratic political regime, as well as the problem of determining the types of political regimes leads to difficulties in measuring the efficiency of democracy. Thus, in political science, there are different approaches to measuring democracy using quantitative methods. The difference in approaches depends both on the chosen theoretical view of the essence of the political regime and democracy in particular, and on a more applied choice of the necessary characteristics of democracy that determine its efficiency.

Regarding the main approaches to measuring democracy, A. McCulloch points to the existence of two groups of tools for quantitative research of democratic political regimes (McCulloch, 2014). The first group uses an instrumental approach to create indices that measure individual characteristics of democratic regimes and, as a result, measure a political regime. The specificity of this approach shows that researchers choose a wide range of variables that describe the democratic regime. The second group, on the other hand, uses tools to identify the narrow set of characteristics inherent in democracy that form the basis of a democratic political regime, such as the electoral process and civil liberties. In other words, these two approaches directly reflect two approaches

to the conceptual consideration of the peculiarities of a democratic political regime: the extended approach defines democracies through a large number of diverse factors, and the narrow approach seeks to reduce democracy to a minimum universal set of characteristics.

In general, if you choose between two approaches to quantitative analysis of the efficiency of democracy, minimalistic approach allows more accurate measurement through a limited number of variables, but it is less reliable in terms of a holistic concept of democracy, which in one way or another includes more characteristics than the electoral process and civil liberties.

In this regard, M. Coppedge and J. Herring point to the impossibility of reaching a consensus on a common concept and methods of measuring political regimes. The problem points at the difficulty of comparing quantitative indicators by country and time interval. Without such comparisons, it is impossible to determine the progress or regression of the development of political regimes, draw conclusions and understand future trends, not to mention the patterns of transitions to democracy (Coppedge and Gerring, 2011).

In the discussion of measuring political regimes, in particular democracy, it is not possible to reach a universal concept of the mandatory characteristics of a particular type of political regime. Therefore, it is impossible to find a common method of measurement. The minimalist approach to describing the characteristics of democratic regimes has its drawbacks, but the extended approach, which includes too many variables, also has its drawbacks. The correlation of variables in both approaches remains a separate problem. Some variables in both the minimalist and the expanded approach to measuring democracies essentially conflict with the basic characteristics of democracy or reinforce other democratic variables (Coppedge and Gerring, 2011). In practice, this problem leads to the fact that the quantitative analysis of the efficiency of

democracy in a particular country in a particular geopolitical environment should include several indices, different in approach. Comparing the measurement results on several indices makes it possible to obtain a more valid result.

By choosing indices with different rating scales, different basic concepts of democracy and, consequently, different sets of factors for analysis, one can get an expanded picture. This picture shows trends of on a wide range of factors, and the coincidence or divergence of indicators and their dynamics over time in several indices provides a tool for a deeper analysis of the development of political regimes.

Measuring democracy according to the indices The Economist Democracy Index, Freedom In the World and Polity IV

Among the most commonly used indices measuring political regimes in general and democracy in particular are the following: The Economist Democracy Index, Freedom In the World and Polity IV.

Each of the identified indices methodology is based on a separate concept of democracy, respectively, differing measurement factors, measurement scales and the final assessment of the efficiency of democracy.

The Economist Democracy Index measures political regimes on a scale of 0 to 10 (max), so countries fall into one of four groups that define a democratic or undemocratic regime – full democracies (8 to 10 points), flawed democracies (6 up to 7.9 points), hybrid regimes (from 4 to 5.9) and authoritarian regimes (below 4 points).

The Economist Democracy Index uses five categories to measure the efficiency of the political regime: electoral process and pluralism, civil liberties, functioning of government, political participation, and political culture. At their core, these categories are linked into a single concept that defines the efficiency of a democratic political regime and, consequently, helps to measure undemocratic political regimes through indicators of the inefficiency of democratic factors.

The Freedom In the World Index uses several different scales to measure the efficiency of political regimes. As a result, country measurements belong to one of three groups, according to the level of freedom within the country: free, partially free, not free. The efficiency of the political regime is assessed with an emphasis on civil rights and freedoms by two common groups of factors: political rights and civil liberties. Each group of factors is estimated from 1 (max) to 7 (min). Both common groups of factors can be divided into subgroups: the electoral process, political pluralism and political participation, functioning of government, freedom of expression and belief, associational and organizational rights, rule of law, personal autonomy and individual rights.

Among the three most commonly used indices, the Polity IV project is the most concise, using a narrow concept of democracy, focusing on political competition and government rotation. Thus, Polity IV uses a concept that divides political regimes into three groups: democracies, autocracies, and anocracies (a mixed form with elements of democracies and autocracies, similar to a hybrid regime).

All three groups of political regimes are rated on a scale of 21 points, from -10 to +10. Autocracies are in the group in terms of -10 to -6, anocracies - in the range from -5 to +5, democracies - from +6 to +10.

The described indices use the method

of expert evaluation, which introduces an element of subjectivity into the analysis process. However, the problem of validity in measuring democracy remains open to political science, as does the problem of the mismatch between measurement methods and the basic concepts of political regimes used by certain indices. Nevertheless, comparing the results of the analysis of the efficiency of democracy in Ukraine according to the three indices, it is possible to get a multidimensional picture that allows to assess the trends of democratic development in the country.

The efficiency of Ukraine's democracy in 2006–2018 according to The Economist Democracy Index

To analyze the efficiency of Ukraine's democracy, it is possible to use the three indices described above. However, when choosing the time period for analysis, we must rely on the specifics of the indices themselves. For example, The Economist Democracy Index began presenting the results of measuring the efficiency of democracies only in 2006, and Polity IV ends the project data with 2018, developing new methods and new approaches for future analysis. Therefore, the common time interval for the selected indices should be the period from 2006 to 2018.

Within the framework of The Economist Democracy Index, the indicators of the efficiency of democracy in Ukraine for 2006–2018 are as follows (Tab. 1):

Table 1

Source of the data – The Economist Democracy Index White Papers

The Economist Democracy Index 2006-2018	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ukraine	6.94	6.94	6.3	5.94	5.91	5.84	5.42	5.7	5.7	5.69	5.69

According to the index methodology, until 2011 Ukraine was part of the group of flawed democracies; from 2011 to 2018 Ukraine

belonged in the group of hybrid regimes.

In general, from 2006 to 2018, Ukraine is experiencing several radical changes in the

efficiency of democracy. Thus, in 2014 the country received the lowest (for the analyzed time period) indicator of 5.42 points, in 2006 and 2008 the indicators were the highest - 6.94 points. From 2011 to 2014, we can see a gradual decline in the efficiency of democracy, and from 2014 to 2018 the indicators are stable, although they do not show a return to pre-crisis conditions (until 2011).

Thus, the dynamics of changes in the efficiency of democracy in Ukraine as a whole

for a certain period of time according to The Economist Democracy Index has the following main points of change: year 2010, 2014 and 2015. The three time points correspond to key changes in the country's political system. For a detailed analysis of changes in the efficiency of democracy in Ukraine in the specified time period for the selected index, let's look at the distribution of scores on individual factors of the index (Tab.2):

Table 2

Source of the data – The Economist Democracy Index White Papers

Ukraine's democracy represented through the separate factors of The Economist Democracy Index	Electoral process and pluralism	Government functioning	Political participation	Political culture	Civil liberties
2006	9.58	5.71	5.56	5.63	8.24
2008	9.58	5.36	5.56	6.25	7.94
2010	9.17	5	5	4.38	7.94
2011	8.33	4.64	5	4.38	7.35
2012	7.92	4.64	5.56	4.38	7.06
2013	7.92	4.29	5.56	4.38	7.06
2014	5.83	3.93	5.56	5	6.76
2015	5.83	3.93	6.67	5	7.06
2016	5.83	3.93	6.67	5	7.06
2017	6.17	3.21	6.67	6.25	6.18
2018	6.17	3.21	6.67	6.25	6.18

The general annual score of the index shows the weakening of the efficiency of democracy in Ukraine from 2006 to 2014, from 2015 to 2018 there is a gradual increase in indicators without returning to pre-crisis levels.

According to some indicators, these changes can be seen as follows. Indicators of "electoral process and pluralism" are the highest in 2006 and 2008 and the lowest – from 2014 to 2016. Since 2010, these indicators have been steadily declining, which is in line with the general trend in the country. Thus, it can be concluded that changes in the efficiency of the electoral

process and political pluralism are associated with changes in the efficiency of democracy in the country in general.

The factor "functioning of the government" demonstrates similar changes - the highest score from the described time period Ukraine attains in 2006 and observes a steady decline in the indicator, as well as a sharp decline since 2014. This factor also shows a decline after 2010, which is in line with the general trend in the country. Thus, it can be concluded that changes in the efficiency of government are also related to changes in the efficiency of democracy in Ukraine in the specified period of time.

The civil liberties factor is more stable, but in general is also gradually declining, including a sharp jump in 2014. Thus, changes in civil liberties are partly related to changes in the general trend of democracy efficiency in Ukraine in 2006–2018.

The factors "political participation" and "political culture" have a different situation with indicators, which does not correspond to the general trend of changes of Ukrainian democracy in 2006–2018.

The indicator of "political participation" is mostly stable, we can see a slight decrease in 2010, since 2015 we see its improvement and a

stable trend. The indicator of "political culture" in general does not correspond to changes in the general trend of the country, shows the highest score in 2008, a sharp decline – in 2010 and a gradual improvement - since 2014. Thus, changes in political participation and political culture are more autonomous, they are weakly related to general changes in Ukraine's democracy performance over time.

The method of correlation analysis confirms the uneven correlation of certain factors with changes in the efficiency of democracy in Ukraine for 2006–2018. The correlation of some factors of the index with the general index

Table 3

Source of the data – personal calculation

Electoral process and pluralism factor of The Economist Democracy Index correlation with the general index for Ukraine	Government functioning factor of The Economist Democracy Index correlation with the general index for Ukraine	Political participation factor of The Economist Democracy Index correlation with the general index for Ukraine	Political culture factor of The Economist Democracy Index correlation with the general index for Ukraine	Civil freedoms factor of The Economist Democracy Index correlation with the general index for Ukraine
0.885308	0.867005	-0.43855	0.243696	0.842271

for Ukraine in 2006–2018 is as follows (Tab 3):

Thus, the factors "electoral process and pluralism", "functioning of government" and "civil liberties" are strongly related to changes of the efficiency of democracy in Ukraine in 2006–2018, the factor "political participation" has a weak correlation with changes of the efficiency of democracy in the country, and the factor of "political culture" shows a very weak correlation as well.

Thus, according to The Economist Democracy Index in the period 2006–2018, the weakening or strengthening of democracy in

Ukraine is strongly associated with institutional changes – the efficiency of the electoral process, the specifics of political pluralism, the functioning of government and civil liberties. However, the strengthening or weakening of political participation and political culture in the country has very little to do with the strengthening and weakening of democratic processes in Ukraine? According to the index measurement.

The efficiency of Ukraine's democracy in 2006–2018 according to the Freedom In the World index.

The Freedom In the World Index uses a general scale for measuring the efficiency of democracy from 1 (max) to 7 (min) points and a more detailed scale for measuring individual factors by two groups. Indicator 1 corresponds to a liberal democracy that is completely free (1 to 2.5); a score of 3 to 5 corresponds to partially free countries, which may also include electoral but not liberal democracies; the figure from 5.5 to 7 does not correspond to free countries or non-democracies. Indicator 1 corresponds quantitatively to the total score of 100, which in turn consists of assessments

of 2 groups of factors – political rights (3 factors, estimated at 40 points maximum) and civil liberties (4 factors, estimated at 60 points maximum).

Accordingly, the analysis of the index provides an opportunity to look at the general assessment of the state of democracy in the country, and individual, more detailed variables that form the basis of the concept of liberal democracy.

The following table shows the dynamics of Ukraine's democracy efficiency indicators from 2006 to 2018 according to the Freedom In the World index (Tab 4).

Table 4

Source of the data – The Economist Democracy Index White Papers

Freedom In the World index 2006-2018 for Ukraine	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
General score	72	73	73	73	73	67	60	57	55	62	61	61	62
Freedom score	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	3	3,5	3,5	3,5	3	3	3	3

The Freedom In the World index uses the concept of liberal democracy as the theoretical reference to analyze political regimes, so the category of freedom corresponds to the category of "full democracy" or "free country". Thus, the indicator that measures the degree of freedom according to this index is an indicator that measures the efficiency of democracy as such.

The efficiency of Ukraine's democracy from 2006 to 2018 in the indicators of the Freedom In the World index has several turning points. 2014 within the index corresponds to the lowest freedom indicator for the country for the specified period (55 points), from 2007 to 2010 the index shows a stable indicator, the highest of the entire analyzed period. Since 2011, there is a sharp decline (from 73 to 67 points), Ukraine becomes part of a group of partially free states, out of the category of liberal, and therefore

completely free democracies. After 2014, Ukraine shows improvement in the efficiency of democracy, but does not return to the category of liberal, completely free democracies.

The following table shows the indicators for Ukraine on the selected factors of the index (Tab. 5):

Comparing the dynamics of changes in individual indicators of the index and the overall score for Ukraine in a certain period of time, there are differences that indicate the heterogeneous strength of various factors with the trend of changing the efficiency of democracy.

Indicators of freedom have been declining in both groups of factors since 2011, the group of factors "civil liberties" is losing the level of indicators of freedom significantly (from 45 to 40 points), and the group of factors "political rights" –

Table 5

Source of the data – the Freedom In the World Index White Papers

Factors of the Freedom In the World index for Ukraine 2006-2018	Political rights	Civil liberties	Political rights – electoral process	Political rights – pluralism and participation	Political rights – government functioning	Civil liberties – freedom of expression and belief	Civil liberties – associational and organisational rights	Civil liberties – rule of law	Civil liberties – personal autonomy and individual rights
2006	27	45	8	12	7	13	10	11	11
2007	28	45	9	13	6	13	10	11	11
2008	29	44	10	13	6	13	10	10	11
2009	28	45	10	13	5	13	11	10	11
2010	28	45	10	13	5	13	11	10	11
2011	27	40	9	13	5	11	9	9	11
2012	23	37	9	10	4	10	8	8	11
2013	21	36	8	9	4	10	8	7	11
2014	20	35	8	8	4	9	8	7	11
2015	25	37	9	10	6	11	9	6	11
2016	25	36	9	10	6	11	9	6	10
2017	25	36	9	10	6	11	9	6	10
2018	26	36	9	11	6	11	9	6	10

insignificant (from 28 to 27 points). Considering the individual factors and their number in the selected time period, there is a significant decrease in the indicators of "freedom of expression and belief" of the group "civil liberties" and "associational and organizational rights" of the group "civil liberties". The factors "pluralism and participation" of the group "political rights", "functioning of the government" of the group "political rights" and "personal autonomy and individual rights" of the group "civil liberties" remain stable. Thus, the decline in Ukraine's democracy performance in 2011, as a result of which Ukraine left the group of liberal or completely free democracies, is largely due to the deterioration of freedom of expression and the situation with freedom of assembly.

Correlation analysis makes it possible to calculate the strength of the links of both groups of factors with the general indicator of the efficiency of democracy in Ukraine in the specified period (Tab.6):

Despite the difference between the fluctuations of individual factors of the represented groups in comparison with the general trend of changing the efficiency of democracy in Ukraine in 2006–2018, both groups of factors have strong connection with the trend. But to check the balance of the factors selected for analysis, it is worth looking at the correlation of factors with each other, how their changes and fluctuation trends are related. It is also necessary to determine the links between individual factors and the overall performance

Table 6

Source of the data – personal calculation

Correlation of the factors of «political rights» group and the general score for Ukraine in the Freedom In the World index 2006-2018	-0.93067
Correlation of the factors of «civil liberties» group and the general score for Ukraine in the Freedom In the World index 2006-2018	-0.88172

Table 7

Source of the data – personal calculation

Correlation of the separate factors of the Freedom in The World index for Ukraine 2006-2018	Political rights – electoral process	Political rights – pluralism and participation	Political rights – government functioning	Civil liberties – freedom of expression and belief	Civil liberties – associational and organisational rights	Civil liberties – rule of law	General score
Political rights – electoral process	0,664964	0,122663	0,592912518	0,685477584	0,293688021	0	0,611069
Political rights – pluralism and participation		0,402814	0,881248086	0,83800347	0,78597481	0,263932	0,950029
Political rights – government functioning			0,604207105	0,459222394	0,166268101	-0,36515	0,481364
Civil liberties – freedom of expression and belief				0,937911324	0,764646914	0,189107	0,968512
Civil liberties – associational and organisational rights					0,687573466	0,170046	0,918761
Civil liberties – rule of law						0,633839	0,861899
Civil liberties - personal autonomy and individual rights							0,335658

of Ukraine's democracy over a period of time (Tab. 7):

First of all, we see that in both groups of factors there are factors whose correlation shows weak connection with the overall score of freedom (efficiency of democracy). In the case of a weak link, we can say that the calculation

of this factor does not affect the final verdict on the situation with democracy in the country, or the effect is weak. Such are the factors: "the functioning of the government" and the factor "personal autonomy and individual rights". Even if the "functioning of the government" factor shows episodic fluctuations that sharply coincide

with the fluctuations of the overall rating and determines the change in the trend (as in the case of the change from 2014 to 2015), in the general period this factor is weakly consistent with the whole trend. Considering the fluctuations of the indicators of the factor "personal autonomy and individual rights", even weak fluctuations in accordance with the general trend of the country are absent.

The largest number of factors with the highest correlation coefficient with the overall rating of the index belongs to the group of "civil liberties". And the highest correlation coefficient in the group of "political rights" refers to a factor that combines not only a purely functional dimension (such as the electoral process or the functioning of government), but includes a focus on the individual dimension. As a result, we see that the focus of the chosen concept of democracy, even if it includes additional basic factors, mainly determines the final result of the assessment of freedom (efficiency of democracy).

As in the case of The Economist Democracy Index, which included the measurement of culture and political behavior in the list of factors, the focus on functionality is specifically highlighted in factors related to the overall outcome of democracy performance. In the situation with Freedom In the World, the focus on the liberal concept through the prism of individual rights and freedoms, even taking into account the institutional and functional approach, determines the asymmetric correlation of various factors. It also brings us back to the already mentioned problem of choosing the most complete concept, which would include a sufficient number of factors to assess the political regime from all the necessary dimensions, provided the factors are symmetrical on the result and there is no conflict between factors.

The results of the correlation analysis in the Freedom In the World index for Ukraine indicate that the factors with a weak correlation with an overall score are those factors that have the lowest correlation coefficients with other factors. Thus, the "functioning of the

government" of the group "political rights" and "personal autonomy and individual rights" of the group "civil liberties" almost do not correlate with other factors. Interestingly, there is a medium correlation between the "functioning of government" factor and the "freedom of expression and belief" factor, as well as between the "personal autonomy and individual rights" factor and the "rule of law". These selected factors do not correlate with other factors. Thus, we can conclude that "the functioning of government" and "personal autonomy and individual rights", firstly, are not related, secondly, have almost no effect on the overall rating, and thirdly, represent their own dynamics, which does not coincide with the chosen concept of assessing the freedom (efficiency of democracy) within this index for Ukraine in the chosen time period.

In general, the trend of changing the efficiency of Ukraine's democracy according to the Freedom In the World index corresponds to the trend of changing the efficiency of Ukraine's democracy according to The Economist Democracy Index in a certain period of time.

The efficiency of Ukraine's democracy in 2006-2017 according to the Polity IV index

Unlike The Economist Democracy Index and Freedom In the World, the Polity IV project represents the most minimalist approach to measuring political regimes.

To analyze the peculiarities of political regimes, the Polity IV project identifies factors that determine the specifics of political competition, rotation and recruiting for key government positions.

The following indicators characterize the specifics of the political regime of Ukraine in the selected period of time according to the Polity IV index (Tab. 8):

Looking at the trends of democratic changes in Ukraine for the selected period of time in the Polity IV index, we see a more stable picture, showing significant changes (downfalls) in 2010 and 2014 and generally consistent with trends described by two other indices – The

Table 8

Source of the data – personal calculation

Polity IV Index for Ukraine 2006-2017	Factor EXREC	Factor EXCONST	Factor POLC OMP	Index DEM	Index AUTOC	General score POLITY2
2006	8	6	7	7	0	7
2007	8	6	7	7	0	7
2008	8	6	7	7	0	7
2009	8	6	7	7	0	7
2010	8	5	7	6	0	6
2011	8	5	7	6	0	6
2012	8	5	7	6	0	6
2013	8	5	7	6	0	6
2014	7	5	6	5	1	4
2015	7	5	6	5	1	4
2016	7	5	6	5	1	4
2017	7	5	6	5	1	4

Economist Democracy Index and Freedom In the World.

In the Polity IV index for Ukraine, 2010 is determined by the decrease of the factor "institutional constraints of the executive power". For comparison, the Freedom In the World index for this period of time (2011) has a sharp deterioration in the performance of the group of "civil liberties" in Ukraine, which led to the country's exit from the group of "free countries" and the transition to the group of "partially free". The deterioration of civil liberties during this period according to the Freedom In the World index also implies a decrease in the indicators of the factor "freedom of expression and belief" and "associational and organizational rights".

Considering the factor "institutional constraints of the executive branch"

(exconst) in the Polity IV index, there are the instruments of limiting the power of the key representatives of the executive branch, equality or inequality of branches of government and their subordination included in this broader factor. The indicators of this factor of the Polity IV index correspond in practice to the indicators of the factors of the index The Economist Democracy Index. The Economist Democracy Index 2010-2011 in Ukraine is also marked by a sharp decline in the indicators of the factors "electoral process and pluralism" and "functioning of government".

Thus, considering the minimalist concept of measuring the efficiency of democracy in the Polity IV project in Ukraine for 2006–2017, we can see the following picture of the correlation of factors with the overall rating of the index (Tab.9):

Table 9

Source of the data – personal calculation

Factors of the Polity IV index for Ukraine in 2006-2017	Correlation of the index factor with the general score of the Polity IV for Ukraine 2006-2017
Factors exrec	0,944911
Factors exconst	0,755929
Factors polcomp	0,944911

All three generalized factors show strong and very strong correlation with the overall performance of democracy in Ukraine in the Polity IV index for 2006–2017.

It is necessary to also calculate the correlations of generalized factors of the Polity IV index for Ukraine for 2006–2017 among themselves (Tab.10):

Table 10

Source of the data – personal calculation

Correlation within the index factor of the Polity IV for Ukraine 2006-2017	Factors exconst	Factors polcomp
Factors exrec	0,5	1
Factors exconst		0,5

As a result of the analysis presented above, it should be emphasized that even a minimalist approach to determining the nature of political regimes and their specific types does not completely coincide with the practical results of the analysis of the efficiency of democracy.

Conclusions

In general, both indices - The Economist Democracy Index and Freedom In the World - show a coincidence of the trends that determine the change in the efficiency of Ukraine's democracy in certain time periods for 2006–2018.

Analyzing the efficiency of Ukraine's democracy according to the Polity IV index, which represents the theoretical pole of the minimalist approach to measuring democracy, the author of the study identifies a similar picture shown by The Economist Democracy Index and Freedom In the World, however, with some features.

Based on the indicators of the Polity IV index for Ukraine for 2006-2017, the factor "institutional constraints of the executive power" (exconst) shows weaker correlation coefficient with two other factors. The difference is significant, because the factors "rotation of executive power" (exrec) and "political competition" (polcomp) show a complete correlation, their correlation coefficient = 1. In terms of time periods critical for the efficiency of Ukraine's democracy in 2006-2017, the Polity IV index shows a relative coincidence with The Economist Democracy Index and Freedom In the World.

Using the abovementioned calculations and analysis it is possible to rank the factors according to the degree of influence on democratic trend in Ukraine for 2006-2018 according to all analyzed indices together. When comparing factors, it is necessary to pay attention not only at the comparison of the

actual factors, it is more important to compare the dimensions of the efficiency of democracy, which are represented by a certain set of factors.

Comparing the rankings of factors by the

represented indices demonstrates the conflicts and universal points in the theoretical basis used by the indices to measure political regimes, in particular democracies (Tab.11):

Table 11

Source of the data – personal calculation

The factor rank	Factors of The economist Democracy Index (ranked according to the correlation with other factors and the general score of the index for Ukraine)	Factors of the Freedom In the World (ranked according to the correlation with other factors and the general score of the index for Ukraine)	Factors of the Polity IV (ranked according to the correlation with other factors and the general score of the index for Ukraine)
1	Electoral process and pluralism	Freedom of expression and believe	Executive rotation
2	Functioning of government	Pluralism and participation	Political competition
3	Civil liberties	Associational and organizational rights	Constraints of the executive power
4	Political participation	Rule of law	
5	Political culture	Electoral process	
6		Functioning of government	
7		Personal autonomy and individual rights	

Reducing all three groups of factors of the considered indices for Ukraine in 2006-2018 to one ranking, having allocated coincidences or the positions closest on a rank, there is the following list of factors which are equally strongly connected with measurement of efficiency of democracy of the country in the chosen period of time:

1. Electoral process and pluralism.

2. Civil liberties, including associational and organizational rights, freedom of expression and belief, and political participation.

3. Institutional and legal restrictions on the executive power.

This result shows the abovementioned factors recommended as the core factors for an integral approach to measuring democracy in case of Ukraine and its democratic efficiency.

REFERENCES

- Burnell, P. (2010). Promoting Democracy and Promoting Autocracy: Towards a Comparative Evaluation. *Journal of Politics and Law*, 3 (2), 3–14.
- Cavatorta, F. (2001). Geopolitical Challenges to the Success of Democracy in North Africa: Algeria, Tunisia and Morocco. *Democratization*, 8(4), 175–194.
- Coppedge, M., & Gerring, J. (2011). Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach. *Perspectives on Politics*, 9(2), 247–267.
- Croissant, A., Kailitz, S., Koellner, P., & Wurster, S. (2015). Comparing autocracies in the early Twenty-first Century: Volume 1: Unpacking Autocracies – Explaining Similarity and Difference. Routledge, New York, USA.
- D'Anieri, Paul. (2015). Democracy and Geopolitics: Understanding Ukraine's Threat to Russia. Ukraine and Russia. People, Politics, *Propaganda and Perspectives*. (pp. 221–228). E-International Relations Publishing, Bristol.
- Fisun, O. A. (2008). Politychnyi rezhym Ukrainy u porivnialnii perspektyvi [The political regime of Ukraine in a comparative perspective]. *Stratehichni priorityty – Strategic Priorities*, 1(6), 5–12 [in Ukrainian].
- Freedom In the World, Final Report. (2016). Retrieved from <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016>.
- Freedom In the World, Final Report. (2017). Retrieved from https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FIW_2017_Report_Final.pdf
- Linz, Juan J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Lynne Rienner Publishers Inc, London, UK.
- Matsiievskiy, Yu. (2016). U pasttsi hibrydnosti: zhyzhahy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991-2014) [Trapped in Hybridity: Zigzags of Political Regime Transformations in Ukraine (1991-2014)]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv.
- McCulloch, A. (2014). How To Measure Democracy. Significance Magazine. Retrieved from <https://www.significancemagazine.com/science/392-how-to-measure-democracy>.
- The Economist Democracy Index. (2007). Retrieved from https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy_Index_2007.pdf.
- The Economist Democracy Index. (2010). Retrieved from https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy_Index_2010.pdf.
- The Economist Democracy Index. (2016). Retrieved from <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2016.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex2016>.
- The Polity IV Index Reports. (2006–2017). Retrieved from <http://www.systemicpeace.org/inscr/>.

Федоришина Катерина

Аспірант

Київський національний торговельно-економічний
університет**Fedoryshyna Kateryna**

Ph.D. Student

Kyiv National University of Trade and Economics

Email: ekafedorishina@gmail.com

Цитування: Федоришина, К. (2020). Порівняльний аналіз ефективності демократії в Україні за індексами демократії The Economist Democracy Index, Freedom In the World та Polity IV. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 78–92. doi: 10.15421/172077

Citation: Fedoryshyna, K. (2020). Comparative analysis of efficiency of democracy in Ukraine according to the indices of democracy The Economist Democracy Index, Freedom In the World and Polity IV. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 78–92. doi: 10.15421/172077

Стаття надійшла / Article arrived: 16.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 14.10.2020

Політичний конфлікт гібридного типу: глобальний та регіональний виміри

Олена Березовська-Чміль, Юлія Кобець, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Авторками в статті досліджено природу, форми, причини, рушійні сили, специфіку політичних конфліктів гібридного типу. Проаналізовано зміст поняття «політичний конфлікт гібридного типу», його відмінність від концепту гібридних війн та сучасних збройних конфліктів; підкреслено, що політичний конфлікт гібридного типу найчастіше виявляє себе як комбінація військових та невійськових методів ведення зовнішньої політики деяких сучасних держав.

Виявлено, що політичний конфлікт гібридного типу має особливість використання супротивниками спектру невійськових засобів впливу – політичних, економічних, соціальних, екологічних та інших. У випадку військового протистояння до характеристик засобів ведення такого типу конфлікту додаються й різні види озброєння.

Висловлено гіпотезу про доцільність інтерпретації терміну «політичний конфлікт гібридного типу» не тільки як загальної назви новітньої форми військово-політичного конфлікту, але й як назви одиначної (унікальної) історичної події. У цьому новому ракурсі гібридна війна як вищий тип конфлікту постає як співвідносна з холодною війною та відомими в історії війнами зі своїми власними назвами. Доведено, що гібридні конфлікти, гібридні загрози і гібридні війни сьогодні розглядаються як важлива характеристика міжнародного безпекового середовища, що перебуває у стані системної кризи. Водночас у військовій та аналітичній спільноті бракує єдності у розумінні феномену гібридної війни.

У дослідженні з'ясовано та систематизовано провідні сучасні концепції та теорії стосовно визначення особливостей та характеру феномену «гібридної війни». У ході роботи розглянуто погляди на проблему провідних українських та зарубіжних вчених. З позиції синтезованого підходу встановлено особливості глобальних та регіональних військово-політичних конфліктів гібридного типу. Оцінено взаємний вплив таких конфліктів на світові політичні процеси та світову спільноту, геополітичних гравців на формування гібридних загроз.

Ключові слова: асиметрична війна, безпека, війна, гібридна війна, гібридна загроза, глобалізація, глобальний конфлікт, політичний конфлікт, регіональний конфлікт, тотальна війна

Political conflict hybrid type: global and regional measurement

Olena Berezovska-Chmil, Yuliia Kobets, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

The authors of the article have studied the nature, forms, causes, driving forces, specifics of political conflicts of the hybrid type. The content of the concept of "political conflict of the hybrid type", its difference from the concept of hybrid wars and modern armed conflicts are analyzed; it is emphasized that the political conflict of the hybrid type often manifests itself as a combination of military and non-military methods of conducting foreign policy by some modern states.

It is detected that opponents in the political conflict of the hybrid type use a spectrum of non-military facilities of influence such as political, economic, social, environmental, and other means. In the case of military confrontation, various types of weapons are added to the features of this type of conflict. The hypothesis about the expediency of interpretation of the term "hybrid-type political conflict" is expressed not only as a general name for the latest form of military-political conflict, but also as the name of a single (unique) historical event. In this new perspective, hybrid warfare appears as the highest type of conflict to be correlated with the Cold War and the well-known wars with their own names. It has been proven that hybrid conflicts, hybrid threats and hybrid wars are considered as important feature of the international security environment in a state of systemic crisis today. At the same time, the military and analytical communities lack unity in understanding the phenomenon of hybrid warfare. The study clarifies and systematizes the

leading modern concepts and theories regarding the definition of the features and nature of the phenomenon of "hybrid warfare".

The views of the problem of leading Ukrainian and foreign scientists are considered in the course of the work. From the standpoint of the synthesized approach, the features of global and regional military-political conflicts of the hybrid type are established. The mutual influence of such conflicts on world political processes and the world community, geopolitical players of the formation of hybrid threats is rated.

Keywords: *asymmetric war, security, war, hybrid war, hybrid threat, globalization, global conflict, political conflict, regional conflict, total war*

Политический конфликт гибридного типа: глобальное и региональное измерения

Елена Березовская-Чмилъ, Юлия Кобец, Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника

В статье исследованы природа, формы, причины, движущие силы, специфика политических конфликтов гибридного типа. Проанализировано суть понятия «политический конфликт гибридного типа», его отличие от концепта гибридных войн и современных вооруженных конфликтов; подчеркнуто, что политический конфликт гибридного типа чаще проявляет себя как комбинация военных и невоенных методов ведения внешней политики некоторых современных государств.

Обнаружено, что политический конфликт гибридного типа имеет особенность использования противниками спектра невоенных средств воздействия – политических, экономических, социальных, экологических и других. В случае военного противостояния к характеристикам средств ведения такого типа конфликта добавляются и различные виды вооружения.

Сформулировано гипотезу о целесообразности интерпретации термина политический конфликт гибридного типа не только как общего названия новейшей формы военно-политического конфликта, но и как названия уникального исторического события. В этом новом ракурсе гибридная война, как высший тип конфликта, выступает как сопоставимая с холодной войной и известными в истории войнами со своими собственными названиями. Доказано, что гибридные конфликты, гибридные угрозы и гибридные войны сегодня рассматриваются как важная характеристика сферы международной безопасности, что находится в состоянии системного кризиса. В то же время в военном и аналитическом сообществах не хватает единства в понимании феномена гибридной войны.

В исследовании выяснены и систематизированы ведущие современные концепции и теории относительно определения особенностей и характера феномена «гибридной войны». В ходе работы рассмотрены взгляды на проблему ведущих украинских и зарубежных ученых. С позиции синтезированного подхода установлены особенности глобальных и региональных военно-политических конфликтов гибридного типа. Оценено взаимное влияние таких конфликтов на мировые политические процессы и мировое сообщество, геополитических игроков на формирование гибридных угроз.

Ключевые слова: *асимметричная война, безопасность, война, гибридная война, гибридная угроза, глобализация, глобальный конфликт, политический конфликт, региональный конфликт, тотальная война*

Постановка проблеми.

На сучасному етапі в умовах посилення глобалізації можемо спостерігати тенденцію перетворення регіональних конфліктів на глобальні, що здійснюють значний вплив на розстановку сил та перерозподіл сфер впливу на міжнародній арені. Використання новітніх технологій та інформаційних стратегій дає можливість швидких атак, дезінформації

та ослаблення супротивників. Відтак дедалі більшого поширення набувають військово-політичні конфлікти гібридного типу, жертвами яких стають не лише військові, а й представники цивільного населення. З огляду на це постає потреба у дослідженні природи, причин, рушійних сил, особливостей перебігу та ролі міжнародних політичних акторів у процесах ескалації та розв'язання таких конфліктів.

Аналіз досліджень та публікацій.

Теоретичну основу осмислення природи політичних конфліктів заклали такі зарубіжні вчені, як А. Здравомислов, М. Пірен, Л. Козер, К. Боулдінг, Р. Дарендорф, Р. Терстон, Г. Штракс. Саме вони виокремили антагоністичний, ситуативний та інтеракційний підходи трактування конфліктів.

Значним внеском у розробку проблематики військово-політичних конфліктів на глобальному та регіональному рівнях є праці українських науковців О. Батрименка, О. Гоймана, В. Горбуліна, Є. Магди, Ю. Климчука, Г. Ситника, Г. Перепелиці, В. Смолянюка, І. Храбана, А. Слюсаренка, Л. Смоли, Г. Луцишиної, М. Требіна, С. Сірого та інших.

Новітньою формою військово-політичних конфліктів у глобальному та регіональному масштабі є так звані конфлікти «гібридного типу» або «гібридні війни». У сучасному науковому дискурсі немає однозначного тлумачення даного поняття. Різні дослідники для позначення гібридної війни також використовують терміни «неконвенційна», «змішана», «нелінійна», «іррегулярна», «дистанційна», «асиметрична» війна. Проте варто зазначити, що дані дефініції не імплементовані в офіційних міжнародних документах.

Вперше поняття «гібридної війна» використали у своїх доробках американські дослідники Р. Гленн, Б. Неметт, Ф. Хоффман, Дж. МакКуен. Вони розглядали війну гібридного типу як модерну форму партизанського спротиву, що органічно сполучає й використовує сучасні технології та оманні методи мобілізації. Проте, на нашу думку, недостатньо вивченими є ознаки та специфічні прояви гібридних війн, їх вплив на політичні процеси в різних регіонах та перерозподіл сфер впливу в світі.

Метою статті є дослідження природи, специфіки та особливостей перебігу політичних конфліктів гібридного типу в глобальному та регіональному вимірах.

Виклад основного матеріалу.

У науковому дискурсі існує низка підходів до визначення сутності гібридних війн. Зокрема, американський військовий дослідник Дж. МакКуен вбачав у «гібридній війні» поєднання традиційних та асиметричних форм насилля з одночасним залученням у конфлікт населення, яке проживає

на вказаній території, та введення в оману міжнародної спільноти з метою нівелювання її впливу на зазначений конфлікт. Також дослідник підтвердив, що «гібридна війна» є одним із сучасних проявів асиметричної війни, яка розгортається у трьох площинах: серед громадян, які мешкають у зоні конфлікту; серед громадян агресора; серед міжнародної спільноти (Ван Пуйвелде, 2015).

Є. Магда (2014) трактує гібридну війну як прагнення однієї держави нав'язати іншій (іншим) свою політичну волю шляхом комплексу дій політичного, економічного, інформаційного характеру та без оголошення війни відповідно до норм міжнародного права.

І. Поліщук (2015) вважає гібридною війну із поєднанням різних типів і способів ведення війни, які «скоординовано застосовуються задля досягнення спільних цілей» (с. 242).

О. Батрименко (2006) зазначає, що основними причинами виникнення сучасних воєнно-політичних конфліктів є: боротьба за володіння світовими ресурсами й територіями; розпад поліетнічних держав, соціальних структур і, як наслідок, зростання соціально-політичної напруженості; втрата цілими народами національної ідентичності, що породжує й загострює етнонаціональні й релігійні протиріччя; боротьба за домінування певних духовних і культурних цінностей, що виливається у прагнення певних політичних сил до зміни суспільно-політичного ладу, зміни правлячої верхівки. Світова практика показує, що зазначені причини конфлікту зазвичай мають змішаний характер.

Починаючи з другої половини 90-х років минулого століття елементи та технології концепції «гібридних війн» використовувалися в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Нагорному Карабасі, Іраці, Югославії, Лівії, Сирії (Жарков, 2015, с. 88). Сам термін «гібридна війна» з'явився ще в 2015 році та застосовувався для опису стратегій Хезболли в Ліванській війні 2006 року (Ван Пуйвелде, 2015). З того часу термін «гібридна» є домінуючим при обговоренні сучасних та майбутніх воєнних дій до такого ступеня, що вище керівництво взяло його на озброєння і використовує як основу сучасних воєнних стратегій.

Г. М. Маклюен (2003), який в своїх наукових працях детально аналізував роль інформації в

сучасному світі та запропонував новаторську тезу: «істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації» (с. 202).

Нідерландський генерал-майор у відставці Ф. ван Каппен в інтерв'ю радіо «Свобода» стверджує, що на сьогодні здійснено заміну парадигми війни в сенсі залучення до неї невійськових структур – «гібридна війна» – це змішування класичного типу війни з використанням нерегулярних військових формувань (Корнієнко, 2014). Держава, яка веде «гібридну війну», реалізує угоду з недержавним виконавцем – бойовиками, місцевим населенням, організаціями, з якими заперечується зв'язок. Існує ще бачення, що «гібридна війна» – це комбінація традиційних та нетрадиційних методів ведення війни, які включають використання сил спеціального призначення, нерегулярних збройних формувань, підтримку внутрішніх заворушень та сепаратистських рухів, інформаційну війну та пропаганду, дипломатичні заходи, кібератаки та економічний тиск (Котенко, 2017).

На даний момент у військовій та політичній науці відсутнє загальноприйняте визначення «гібридної війни». Офіційно ухвалити цей термін не поспішає і Міністерство оборони США, яке в офіційних документах обмежується терміном «гібридна загроза». На думку дослідника з питань безпеки д-ра Дем'єна ван Пуйвелде (Інститут національної безпеки при Техаському університеті), суть дискусії полягає в тому, що сучасні супротивники використовують звичайні/незвичайні, регулярні/нерегулярні, відкриті/приховані засоби та застосовують усі виміри війни для подолання переваги в звичайній війні. «Гібридні загрози» власне передбачають застосування всього спектра сучасної війни, не обмежуючись лише звичайними засобами (Ван Пуйвелде, 2015).

В. Ліпкан (2006) зазначає, що «загроза – 1) це розмаїття внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних та суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку в середовищі функціонування об'єкта, які ускладнюють або унеможливають створення сприятливих для реалізації його інтересів і створюють небезпеку для його системи безпеки, життєзабезпечення їх системоутворюючих елементів; 2) це складовий елемент системи безпекогенних чинників, який складається з декількох стадій» (с. 71). Отже, загроза є результатом суперечностей, які

формується в суспільстві, міждержавних відносинах і без їх виявлення жодна безпека не може бути гарантована.

На практиці будь-яка загроза може бути гібридною, якщо вона не обмежена однією формою та виміром ведення бойових дій. Коли будь-яка загроза або застосування сили визначається як гібридна, цей термін втрачає своє значення та створює плутанину замість пояснення «реалій» війни в сучасному світі.

Деякі дослідники, зокрема в Російській Федерації, також ставлять під сумнів обґрунтованість терміну «гібридна війна». Наприклад, професор МДІМВ А. Поберезкін віддає перевагу терміну «сецентрична війна», яка за його словами, «укладається у використання будь-яких складових – політичних, економічних, інформаційних, військових та інших для досягнення кінцевої й глобальної геополітичної мети» (Котенко, 2017).

Можемо стверджувати, що «гібридна війна» – це «холодна війна» в інформаційно відкритому та глобалізованому світі та в своєму арсеналі мають старі прийоми, які активно використовують у світових війнах, зокрема, політична та інформаційна війна.

Досвід сучасних локальних війн та збройних конфліктів свідчить про зростання в них ролі інформаційної боротьби, яка набуває активного стратегічного характеру, ведеться як в мирний час, так і задовго до розгортання бойових дій та після їх завершення, без обмежень у просторі та часі та характеризується економічною доцільністю та високою воєнно-політичною ефективністю.

Виходячи з наведеного розуміння війни, можна стверджувати, що чим вищий рівень розвитку інформаційної культури суспільства, що протистоїть агресії, тим менше шансів у ворога перемогти у «гібридній війні». Це пов'язано з тим, що агресор намагається вплинути на культурні, правові, політичні, ціннісні основи життєдіяльності суспільства та особистості, його завданням є змінити, деформувати світогляд людини на свою користь за допомогою засобів масової комунікації (Мануйлов, & Прудникова, 2017, с. 27).

Щодо регіонального виміру гібридних конфліктів, то варто зауважити багатоаспектність поняття «регіональний конфлікт», що включає предметний (форма міжнародних відносин), базисний (основою регіонального конфлікту є суперечність),

процесуальний (відкрита боротьба та протистояння в конкретному регіоні), суб'єктний (держави й міждержавні об'єднання), причинний (несумісні, взаємовиключні інтереси, цінності, потреби та позиції), наслідковий (перешкоджання задоволенню мети, нейтралізація, зміна поглядів однієї зі сторін, а також позитивні варіанти: інтеграція суб'єктів конфлікту або компроміс) (Пилипенко, 2017, с. 25–26).

Для розуміння природи глобальних конфліктів важливо окреслити відмінності між поняттями «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «війна», спираючись на інтенсивність їх перебігу й умови виникнення. Збройний конфлікт є більш обмеженим, для нього характерна менша інтенсивність; коли вона зростає, а межі перебігу розширюються, тоді конфлікт перетворюється на воєнний, а з подальшим розширенням і підвищенням інтенсивності – на війну. Отже, інтенсивність конфлікту може зростати й спадати, унаслідок чого змінюватиметься його вид.

Активна участь недержавних акторів у сучасних регіональних війнах і воєнних конфліктах породжує ще одну їх особливість. Вони досить складно піддаються врегулюванню традиційними засобами дипломатії, до яких належать офіційні переговори і посередницькі процедури. Пояснюється це широким колом проблем, що впливають на перебіг цього зазвичай досить тривалого процесу. Велика кількість нерегулярних військових формувань, які беруть участь у збройному протистоянні, породжують питання, пов'язані з виявленням лідера та його легітимністю репрезентувати інтереси зацікавлених політичних рухів, а також спроможністю здійснювати ефективний контроль за виконанням досягнутих домовленостей.

Іншою тенденцією, яка нині є потенційним джерелом регіональних війн і гібридних конфліктів, є пряма чи прихована боротьба за ресурси та шляхи доступу до них. Виснаження природних ресурсів, екологічні проблеми, зубожіння та зростання чисельності населення в багатьох країнах вимагають скоординованих дій міжнародної спільноти через відповідні інститути, які наразі не демонструють ефективної діяльності. Відтак, боротьба між країнами за захист від можливої економічної та екологічної катастрофи стає пріоритетною в глобальному вимірі. І в

цій боротьбі в умовах формування нової системи політичних відносин та нівелювання норм міжнародного права провідні країни світу за браком балансу сил все частіше стають прямими або опосередкованими учасниками локальних війн та гібридних військово-політичних конфліктів.

Українські дослідники, описуючи сучасні гібридні конфлікти, зійшлися на думці, що метою таких конфліктів є не фізичне знищення противника (його збройних сил), а досягнення його внутрішнього колапсу та руйнування усієї державної системи шляхом атаки на соціум та політикум, примушення його до відмови від подальшого опору різними способами (більшою мірою не військовими), зокрема, руйнування культурного середовища і інфраструктури, порушення управління, втрата довіри до національних та військово-політичних лідерів, придушення волі до боротьби, виведення з ладу енергетичної й промислової бази тощо (Антонов, Бзот, & Жилін, 2014). Можемо погодитись, що необов'язковою стає відкрита воєнна агресія проти ворога, натомість можна використовувати протиріччя противника з його сусідами для розв'язування між ними конфлікту, результати якого будуть вигідні організатору, зокрема внутрішньополітичних протиріч та нестабільності для формування руху опору та громадянського конфлікту (наприклад, події так званої «арабської весни» на Близькому Сході та на півночі Африки).

Ще одним негативним проявом гібридної війни є сприйняття всього суспільства, як ворога, внаслідок чого страждає цивільне населення, владна верхівка, інфраструктурні об'єкти, енергетичні, транспортні центри тощо.

Аналізуючи специфіку політичних конфліктів гібридного типу, варто також акцентувати увагу на широкому використанні засобів масової інформації як засобу тиску та ослаблення країни-опонента для досягнення власних цілей, маніпулювання свідомістю, дестабілізації суспільства, загострення внутрішньодержавних протиріч. Для цього також часто використовуються терористичні та сепаратистські методи боротьби. Крім того, сучасне технологічне озброєння з механізмами стеження, виведенням з ладу енергетичних мереж із застосуванням штучного інтелекту відкриває фактично необмежені

можливості для ведення непрямих бойових дій та перемоги над супротивником.

Одним з найгірших наслідків гібридної війни є своєрідний інформаційний вакуум, деморалізація населення, відчуття масового страху та незахищеності, зростання кількості біженців, загроза зубожіння, голоду, екологічних катастроф, застосування біологічної зброї, ядерна загроза тощо.

Питання війни та миру, посилення імовірності ескалації воєнно-політичних конфліктів в умовах сучасних глобалізаційних процесів постійно перебувають під увагою широкого кола світових науковців та дослідників. У більшості досліджень відмічається, що сучасний світ невпинно занурюється у хаос війн та конфліктів, дезінтеграційних процесів, а діюча система міжнародної безпеки знаходиться у критичному стані, що ставить під загрозу не тільки фундаментальні основи світобудови, але й породжує загрози фізичному існуванню народів та людства в цілому. На початку XXI ст. кількість воєнно-політичних конфліктів не зменшується. Згідно з даними інститутів, що досліджують проблеми миру, за період після закінчення «холодної війни» на планеті виникло понад 60 значних воєнно-політичних конфліктів. Серед них лише декілька були міждержавними (Індія – Пакистан, Ефіопія – Еритрея, Ізраїль – Палестина, США – Ірак, Росія – Грузія), решта – внутрішньодержавними. Така тенденція внутрішньосупільних криз безпосередньо вплинула на всі держави світу (Лещенко, 2016, с. 61).

Війна на Сході України вкотре підтвердила тезу про очевидну зміну парадигми сучасної війни, продемонструвала необхідність ґрунтовного дослідження цього феномену та розробки цілком нових підходів до реалізації політичних і воєнних цілей. Зміни механізмів світосприйняття особою, групою та суспільством загалом і зумовлюють т.зв. «ментальну еволюцію», що потребує переосмислення категорії «інформаційно-політична безпека країни/суспільства/держави». Такий вплив на інформаційний ресурс держави є одним із джерел загроз для національної безпеки будь-якої країни, незалежно від рівня її розвитку та впливовості (Смола, 2016, с. 70).

Національна безпека України у новому геополітичному середовищі все більше залежить від гостроти інформаційно-психологічного протистояння, здатності держави

виявляти та нейтралізувати нові виклики та загрози у інформаційній сфері. В основі змісту інформаційно-психологічного протистояння сьогодні знаходиться намагання суперника підмінити історичну спадщину, переформатувати ідеологічні установки та цінності в суспільстві.

У даному контексті можемо зробити висновки, що інформаційно-культурне протистояння України в період «гібридної війни» має характер ціннісно-цивілізаційного протистояння. У процесі такої боротьби об'єктивно трансформується сутність та характеристики політичної культури, вона стає активістською, громадянською, критичною, а її носії частіше вступають у публічні дискусії, беруть участь у громадських акціях. Відтак, рівень інформаційної, політичної культури в період «гібридної війни» обумовлює соціальну активність людини та її громадсько-політичну позицію, формується своєрідний інформаційний імунітет проти інформаційної зброї. Вочевидь, що під час «гібридної війни» вкрай важливими стають такі характеристики суб'єктів політичної культури, як здатність до критичного мислення, навички селекції та зіставлення інформації, пошук адекватних джерел новин тощо.

На думку О. Литвиненка (2016), для зменшення та знешкодження негативного впливу інформаційних викликів і загроз на суспільну свідомість як українського, так й інших народів світу у межах «гібридної війни» за суверенітет та територіальну цілісність України згуртування громадян є вкрай важливим і актуальним завданням. Оскільки засоби масової комунікації мають потужний вплив на суспільно-політичну думку, просування такої ідеї згуртованості та консолідації здебільшого залежатиме від специфіки її подання мас-медійними органами (с. 173).

Про посилення імовірності ескалації воєнно-політичних конфліктів в умовах сучасних глобалізаційних процесів йдеться у доповіді розвідки США під назвою «Глобальні тенденції: Парадокс прогресу». Зокрема у ній зазначається, що ризик виникнення воєнно-політичних конфліктів у світі зростатиме та протягом п'яти років (тобто до 2025 року) досягне рівня часів «холодної війни». Факторами, що формують «темне і

важке найближче майбутнє», у доповіді називаються «все більш самовпевнені» дії Росії і Китаю, регіональні конфлікти, тероризм, зростання нерівності доходів, зміна клімату і повільне економічне зростання (Лещенко, 2016).

Загалом, більшість аналітиків упродовж останнього десятиріччя спостерігають стійку тенденцію зменшення кількості міждержавних конфліктів. Проте кількість внутрішньодержавних та інтернаціоналізованих конфліктів, загальний рівень насильства у світі із застосуванням збройної сили, за участі як державних, так і недержавних суб'єктів залишаються досить високими. Сучасний світ не став і в середньостроковій перспективі не стане стабільнішим і безпечнішим. Більшість наявних загроз мають глобальний (забруднення довкілля, кліматичні зміни, виснаження ресурсів), мережевий (тероризм, кіберзлочинність, контрабанда наркотиків і зброї тощо) характер. Поява нових загроз, зміни в їх характері та масштабах відбуваються швидше, ніж набуття урядами та міжнародними інститутами спроможностей ефективно їм протидіяти. Усе це вимагає адекватних спільних підходів до боротьби із загрозами та забезпечення безпеки.

Висновки

Докорінні зміни у світі призводять до болісних процесів пошуку або перегляду державами внутрішньо- та зовнішньополітичної ідентичності, доцільності участі та свого місця в міжнародних інтеграційних об'єднаннях. У деяких регіонах, зокрема в Євразійському, спостерігається змагання інтеграційних проєктів, у центрі якого опинилася Україна. Ці процеси зумовлюють складні зміни в міжнародних об'єднаннях: ослаблення або розпад ста-

рих альянсів, намагання посилити наявні або створити нові.

На наш погляд, сутність політичного конфлікту гібридного типу полягає у широкому застосуванні інформаційних, політичних, економічних, гуманітарних засобів, що поєднуються з військовими заходами таємного характеру.

Підсумовуючи, зауважимо, що «гібридна війна» поєднує в собі методи інформаційної, психологічної, економічної воєн та культурної експансії. Якщо в класичних війнах боротьба велася за ресурси та територію, то у неklasичних «гібридних війнах» ворог ставить за мету підкорити суспільну свідомість громадян певної країни, перекодувати ціннісно-культурні основи населення, спотворити його історичну пам'ять.

Суперечності на міжнародній арені розгортаються сьогодні в фізичному, інформаційному, кібернетичному, культурному, когнітивному вимірі при неухильному зростанні ролі невійськових способів досягнення політичних та стратегічних цілей, які за ефективністю часто переважають традиційні військові засоби (що не виключає активного застосування останніх).

Більшість експертів мають спільне бачення, що в межах цього концепту знайшов місце особливий новий феномен світової та регіональної політики: поняття гібридних політичних конфліктів на рефлексивному рівні дає якісно новий погляд на сучасну реальність і є унікальним явищем.

Здійснений аналіз перебігу та специфіки сучасних політичних конфліктів гібридного типу дає підстави стверджувати, що питання захисту цивільного населення в таких умовах та забезпечення його виживання залишається актуальним і може стати перспективою подальших наукових розвідок та досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Антонов А. В., Бзот В. Б., Жилін Є. І. Україно-російський воєнний конфлікт: сутність, передумови та зміст агресії. Частина 1. URL: <https://informnapalm.org/wp-content/uploads/2014/11/Voyenni-konflikty-novogo-tipu-4GW-SHastyna-I> (дата звернення: 15.08.2020).

Батрименко О. В. Особливості сучасних збройно-політичних конфліктів: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Нац. ун. ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 238 с.

Ван Пуйвелде Д. Гібридна війна – чи вона взагалі існує? *НАТО ревью*. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2015/Also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/UK/index.htm> (дата звернення: 15.08.2020).

Жарков Я. М., Онищук М. І. Інформаційна боротьба як фактор національної безпеки України. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. Вип. 50. С. 87–92.

Корнієнко С. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен (інтерв'ю для Радіо Свобода 28.04.2014). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html> (дата звернення: 15.08.2020)

Котенко А. О. Гібридна війна як форма сучасного міжнародного конфлікту. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2017. № 13. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3070/2758 (дата звернення: 15.08.2020).

Лещенко О. Гібридна війна як науковий конструкт: проблеми пошуку термінологічної та концептуальної сутності. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 6. С. 60–71.

Литвиненко О. Інформаційна складова у сучасній гібридній війні проти України: виклики й загрози. *Українознавчий альманах*. 2016. Вип. 19. С. 171–174.

Ліпкан В. А., Максименко Ю. Є., Желіховський В. М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : навч. посіб. Київ : КНТ, 2006. 280 с.

Магда Є. Гібридна війна: сутність та структура феномену. *Міжнародні відносини Серія «Політичні науки»*. 2014. № 4. URL: <http://journals.iir.kiev.ua> (дата звернення: 15.08.2020).

Маклюен Г. М. Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева ; закл. ст. М. Вавилова. Москва ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц, Куликово поле, 2003. 464 с.

Мануйлов Є. М., Прудникова О. В. Інформаційно-культурна безпека України в умовах «гібридної війни». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 1(32). С. 26–37.

Пилипенко Я. Об'єктивістський та інтерпретативний підходи до вивчення структури глобального конфлікту. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2017. Вип. 73. С. 23–33.

Поліщук І. Інформаційний аспект гібридної війни в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. 2015. Вип. 3 (26). С. 242–243.

Смола Л. Інформаційно-психологічний складник «гібридної війни». *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9–10. С. 68–71.

REFERENCES

Antonov, A. V., Bzot, V. B., & Zhylin, Ye. I. (2014). *Ukraino-rosiiskyi voennyi konflikt: sutnist, peredumovy ta zmist ahresii [Ukrainian-Russian military conflict: essence, preconditions and the content of aggression]*. Part 1. Retrieved from <https://informnapalm.org/wp-content/uploads/2014/11/Voyenni-konflikty-novogo-typu-4GW-CHastyna-I> [in Ukrainian].

Batrymenko, O. V. (2006). *Osoblyvosti suchasnykh zbroino-politychnykh konfliktiv [Features of modern armed and political conflicts]*. *Candidates thesis*. Nats. un. im. T. Shevchenka [in Ukrainian].

Korniienko, S. (2014). Putin vede v Ukraini hibrydnu viinu – heneral Kappen [Putin is waging a hybrid war in Ukraine – General Kappen]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html> [in Ukrainian].

Kotenko, A. O. (2017). Hibrydna viina yak forma suchasnoho mizhnarodnoho konfliktu [Hybrid war as a form of modern international conflict]. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriya "Politychni nauky" – International relations. Political Science Series*, 13. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3070/2758 [in Ukrainian].

Leshchenko, O. (2016). Hibrydna viina yak naukovyi konstrukt: problemy poshuku terminologichnoi ta kontseptualnoi sutnosti [Hybrid warfare as a scientific construct: problems of searching for terminological and conceptual essence]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu – The Bulletin of Dnipropetrovsk University*, 6, 60–71 [in Ukrainian].

Lipkan, V. A., Maksymenko, Yu. Ie., & Zhelikhovskyi, V. M. (2006). *Informatsiina bezpeka Ukrainy v umovakh yevrointehratsii [Information security of Ukraine in the conditions of European integration]*. Kyiv, KNT [in Ukrainian].

Lytvyenko, O. (2016). Informatsiina skladova u suchasni hibrydni viini proty Ukrainy: vyklyky y zahrozy [Information component in the modern hybrid war against Ukraine: challenges and threats]. *Ukrainoznavchyi almanakh - Ukrainian Studies Almanac*, 19, 171–174 [in Ukrainian].

Mahda, Ye. (2014). Hibrydna viina: sutnist ta struktura fenomenu [Hybrid war: the essence and structure of the phenomenon]. *Mizhnarodni vidnosyny Seriya "Politychni nauky" – International relations. Political Science Series*, 4. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220 [in Ukrainian].

Makliuen, H. M. (2003). *Vneshnye rasshyreniya cheloveka [External extensions of the person]*. (V. Nykolaev, Trans.). Moskva; Zhukovskiy: KANON-press-Ts, Kulykovo pole [in Russian].

Manuilov, Ye. M., & Prudnykova, O. V. (2017). Informatsiino-kulturna bezpeka Ukrainy v umovakh «hibrydnoi viiny» [Information and cultural security of Ukraine in the conditions of "hybrid war"]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho» – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 1, 26–37 [in Ukrainian].

Polishchuk, I. (2015). Informatsiinyi aspekt hibrydnoi viiny v Ukraini [Information aspect of hybrid war in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho» – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 3 (26), 242–243 [in Ukrainian].

Pylypenko, Ya. (2017). Obiektivistskyi ta interpretativnyi pidkhody do vyvchennia struktury hlobalnoho konfliktu [Objectivist and interpretive approaches to studying the structure of global conflict]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky – Social technologies: current issues of theory and practice*, 73, 23–33. Zaporizhzhia: Kласич. pryvat. un-t [in Ukrainian].

Smola, L. (2016). Informatsiino-psykholohichni skladnyk «hibrydnoi viiny» [Information and psychological component of the "hybrid war"]. *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense* , 9–10, 68–71 [in Ukrainian].

Van Puivelde, D. (2015). Hibrydna viina – chy vona vzhali isnuie? [Hybrid war - does it even exist?]. *NATO reviu – Nato review*. Retrieved from <https://www.nato.int/docu/review/2015/Also-in-2015/hybrid-modern-future-warfare-russia-ukraine/UK/index.htm> [in Ukrainian].

Zharkov, Ya. M., & Onyshchuk, M. I. (2015). Informatsiina borotba yak faktor natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Information struggle as a factor of national security of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Viiskovoho instytutu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Collection of scientific works of the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 50, 87–92 [in Ukrainian].

Березовська-Чміль Олена Борисівна
Кандидат політичних наук
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Email: lenkab@ukr.net

Кобець Юлія Василівна
Кандидат політичних наук
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Email: kobec.yu@ukr.net

Цитування: Березовська-Чміль, О., & Кобець, Ю. (2020). Політичний конфлікт гібридного типу: глобальний та регіональний виміри. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 93–101. doi: 10.15421/172078

Citation: Berezovska-Chmil, O., & Kobets, Yu. (2020). Politychnyi konflikt hibrydnoho typu: hlobalnyi ta rehionalnyi vymiry [Political conflict hybrid type: global and regional measurement]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 93–101. doi: 10.15421/172078

Стаття надійшла / Article arrived: 25.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 20.10.2020

Berezovska-Chmil Olena
Candidate of Political Sciences
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: 0000-0002-3395-9141

Kobets Yuliia
Candidate of Political Sciences
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: 0000-0001-9492-6119

Political, Social and Religious Aspects of Georgian-Persian Diplomacy

Khatuna Baindurashvili, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

Article was prepared within the scopes of grant funded by Shota Rustaveli National Scientific Fund of Georgia (FR 17-554 Documentary Sources (Deeds, Epigraphic Inscriptions, Colophons) in the First half of 17th c. (1600-1662) about the Kings of Kartli and Kakheti (research and publication of sources).

For thorough study of Iran-Georgian relationships in 16th – 17th centuries research of Georgian-Persian historical documents is of particular interest. These historical documents provide valuable data about social, administrative and state institutes in Georgia.

Georgian-Persian historical documents describe dynamically the political, social and religious processes that have taken place in Eastern Georgia due to intervention of Safavid Iran in 16th-17th centuries. Studying of the separate segments of diplomatic monuments – interrelations between Georgian and Persian texts provide precise illustration of Georgian reality and specific nature of political, social and religious relations between Iran and Georgia.

Research of Georgian-Persian bilingual deeds clearly shows attempts of Iran to intervene into Georgian landholding system and its substitution with Iranian-Moslem one; Invocation of Georgian kings and the legends on their Persian seals clearly demonstrate the political and religious influence to which they were subjected as a result of Safavid censorship. Based on all these, we can imagine specific nature of operation of Georgian secretariat-chancellery, see the movement of the documents from their composition to their entry into legal force and the term of their effectiveness.

Studying of the seals on Persian and Georgian texts of diplomatic monuments allowed identification of important chancellery officials participating in issuance of Georgian-Persian documents, as well as in their consideration and approval.

Georgian texts of bilingual documents, with their contents and structure, were entirely based on Georgian traditions of paperwork while the Persian texts complied with Iranian requirements. Iranian diplomatic formulas were adapted to Georgian reality.

Georgian-Persian historical deeds provide unbiased description of severe reality resulting from religious and political power of Iran in Eastern Georgia; and Georgians had to fight for maintaining their state, national and religious identity.

Keywords: Georgia, Iran, diplomacy, Islam, politic, landholding, documents

Політичні, соціальні та релігійні аспекти грузино-перської дипломатики

Хатуна Баїндурашвілі, Національний центр рукописів Грузії імені К. Кекелідзе

Дослідження проводилося за фінансової підтримки Грузинського національного наукового фонду імені Шота Руставелі. У межах проекту (Ф №17_554) «Документальні джерела (грамоти, епіграфічні пам'ятки, колофони рукописів) про царів Картлі і Кахеті першої половини XVII століття (1600–1662) (публікація і дослідження джерел)».

Для ретельного вивчення грузино-перських відносин XVI–XVII ст. особливий інтерес представляє дослідження історичних документів цього періоду. Ці історичні документи містять важливу інформацію про грузинські соціальні, адміністративні і державні інститути.

Грузино-перські історичні документи в динаміці відображають ті політичні, соціальні та релігійні процеси, які мали місце в XVI–XVII ст. у Східній Грузії при втручанні Сефевідської Ірану. Вивчення окремих сегментів дипломатичних пам'ятників – взаємозв'язок грузинських і перських текстів наочно представляє грузинські реалії та особливості політичних, соціальних і релігійних відносин Ірану і Грузії.

Дослідження грузино-перських двомовних документів дозволяє нам побачити спробу Ірану втрутитися в систему землеволодіння в Грузії і замінити її ірано-мусульманською.

Інвокації грузинських царів і наявні легенди на їх перських печатках ясно вказують на ті політичні та релігійні впливи, які вони відчували внаслідок цензури Сефевідів. У світлі всього сказаного, ми можемо уявити собі специфіку роботи царської канцелярії (самдівансгіннобро) рузії, рух документа

від його розробки до вступу в законну силу і термін дії документа.

Спостереження за печатками на перських і грузинських текстах дипломатичних пам'ятників виявило тих важливих канцелярських чиновників, які брали участь у складанні, обговоренні та затвердженні грузино-перських документів.

Грузинський текст двомовних документів за своїм змістом і структурою повністю ґрунтувався на традиції складання грузинського документа, а перський текст – іранських канцелярських вимогах. Іранські дипломатичні формули адаптовані під грузинські реалії.

Грузино-перські історичні документи з великою об'єктивністю відображають складну ситуацію, що склалася в Східній Грузії в результаті релігійної та політичної влади Ірану; і в яких важких реаліях доводилося грузинам боротися за збереження своєї національної та релігійної ідентичності.

Ключові слова: Грузія, Іран, дипломатики, Іслам, політика, землеволодіння, документи

Политические, социальные и религиозные аспекты грузино-персидской дипломатики

Хатуна Баиндурашвили, Национальный центр рукописей Грузии им. К. Кекелидзе

Исследование проводилось при финансовой поддержке Грузинского национального научного фонда имени Шота Руставели. В рамках проекта (Ф №17_554) «Документальные источники (грамоты, эпиграфические памятники, колофоны рукописей) о царях Картли и Кахети первой половины XVII века (1600–1662) (публикация и исследование источников)».

Для тщательного изучения грузино-персидских отношений XVI–XVII вв. особенный интерес представляет исследование исторических документов этого периода. Эти исторические документы содержат важную информацию о грузинских социальных, административных и государственных институтах.

Грузино-персидские исторические документы в динамике отражают те политические, социальные и религиозные процессы, которые имели место в XVI–XVII в. в Восточной Грузии при вмешательстве Сефевидского Ирана. Изучение отдельных сегментов дипломатических памятников – взаимосвязь грузинских и персидских текстов наглядно представляет грузинские реалии и особенности политических, социальных и религиозных отношений Ирана и Грузии.

Исследование грузино-персидских двуязычных документов позволяет нам увидеть попытку Ирана вмешаться в систему землевладения в Грузии и заменить ее ирано-мусульманской.

Инвокацию грузинских царей и существующие легенды на их персидских печатях ясно указывают на те политические и религиозные влияния, которые они испытывали вследствие цензуры Сефевидов. В свете всего сказанного, мы можем представить себе специфику работы царской канцелярии (самдиванмсигнобро) Грузии, движение документа от его разработки до вступления в законную силу и срок действия документа.

Наблюдение за печатями на персидских и грузинских текстах дипломатических памятников выявило тех важных канцелярских чиновников, которые принимали участие в составлении, обсуждении и утверждении грузино-персидских документов.

Грузинский текст двуязычных документов по своему содержанию и структуре полностью основывался на традиции составления грузинского документа, а персидский текст – иранских канцелярских требованиях. Иранские дипломатические формулы адаптированы под грузинские реалии.

Грузино-персидские исторические документы с большой объективностью отражают сложную ситуацию, сложившуюся в Восточной Грузии в результате религиозной и политической власти Ирана; и в каких тяжелых реалиях приходилось грузинам бороться за сохранение своей национальной и религиозной идентичности.

Ключевые слова: Грузия, Иран, дипломатика, Ислам, политика, землевладение, документы

Studying of relations between Iran and Georgia in 16th – 17th centuries is of particular interest. Research of Georgian-Persian historical documents of the above period allows thorough studying of diverse relationships between Eastern Georgia and Safavid Iran. These historical documents provide information about social, administrative and state institutes. Georgian diplomatic monuments describe domestic and international situation of the country.

Goal of our research is studying of social, political, religious and legal aspects of Georgian-Persian diplomatic monuments of 16th - 17th centuries: relation of Persian texts of the documents with Georgian national system – characteristics of substance of “Georgian Tiul”, categories of Tiuldar and their rights and obligations, specific characteristics of the secretariat-chancellery, movement of the document before its entry into legal force and term of effectiveness of the documents; clarification and analysis of the specific nature of Georgian-Iranian political and social relationships against the background of observation and study of the diplomatic clauses in Persian texts of bilingual Georgian-Persian documents.

Research of bilingual documents is based on formulary, textological, comparative and critical analysis methods.

Numerous researches of bilingual Georgian-Persian documents were conducted to elucidate sociopolitical, diplomatic and linguistic issues (Puturidze, 1955; Dundua, 1984; Abashidze, 1973; Petrushevski, 1949) and their main purpose was clarification of the social function of these documents – open or implied information in the source and their comparison with the historical reality.

Since early 16th century Iran had been making attempts of liquidation of the kingdoms of Kartli and Kakheti as independent political units and their transformation into the ordinary provinces of Iran (Baindurashvili, 2019 a). By the end of 16th century Safavid Iran achieved the position where it approved the representatives of Bagrationi dynasty as kings of Kartli and Kakheti provided that they adopted Islam. In 1578, Svimon I, released from Alamut prison had to adopt Shiite Tradition (Guchua, and Svanidze, 1974). Shah of Iran, Mohammad Khodabanda (1578-1587) granted to Svimon

the title of “Brother” and returned him back to Kartli. Iran desired him to drive out the Ottomans, excessively active in Caucasus (Puturidze, 1969).

Subordination of Svimon I to Safavid Iran impacted operation of the royal council – from 80s of 16th century, in Kartli commenced introduction of Qizilbash style paperwork and clear example of this is appearing of Georgian-Persian historical deeds, implying approaching of Georgian paperwork with Iranian standards.

Up to 40s of 17th century Georgian and Persian parts of bilingual deeds were written on different pages. Persian text maintained some kind of independence of contents and it looked like absolutely complete legal document (Abashidze, 1974). Nevertheless, both texts of the deed comprised single diplomatic item. In 40s of 17th century the bilingual deeds have changed, with respect of both, contents and form. Persian part now was the summary of Georgian part and it was placed above Georgian text (Abashidze, 1974; Abuladze, and Giunashvili, 2011).

Architectonics of Persian parts of bilingual deeds corresponds to the traditions of Safavid paperwork requirements. Appearance of the deed, structure of each segment, calligraphy and terminology fully corresponds to Iranian diplomatics (Abashidze, 1974). Its architectonics is represented as follows: *Invocatio* (reference to God), mentioning of the forefathers, introductory formula, legal aspects of the deal – document issuer and addressee; key issue of the document – purpose of issuance, legal contents of the deal, issue of the object, protection of the legal relationships expressed by the key issue (Abuladze, and Giunashvili, 2011).

Georgian-Persian historical deeds have diverse contents: these include deeds of granting of the serfs and properties, granting of Tarkhan’s privileges, various offices and other documents. The deeds of granting of serfs and estates are of particular interest. They clearly depict political relationships between Georgia and Iran (Puturidze, 1955).

For Georgian and Iranian-Qizilbash ruling stratum the basis for granting of estate was faithful service of the specific person (or persons) to Georgian king and shah of Iran. And for this, the subjects received the land as “deserved award” from their suzerains (Gabashvili, 1958).

Persian parts of Georgian-Persian historical deeds were mostly the deeds of granting, implying granting of the land (estate) – main object of feudal property.

Calligraphic hands of the Persian parts of Georgian-Persian deeds is Shekasteh, Nastaliq and Shekasteh-Nastaliq. Shekasteh was used most frequently.

Persian texts of Georgian-Persian historical deeds have two types of dating – in Dispositio, under the influence of Safavid office traditions, to denote the year, routinely they used Mongol astronomic calendar and the date in the end of document was located after Sanctio and it was according to Hegira calendar (Dundua, 1984).

Persian part of the deeds issued in the period of reign of Svimon I differs, to some extent, from the structure of the bilingual deeds of the later period. The deed commenced with the word “now” – *تاکنون*, rarely – *رما* – *چنانچه* – high order was issued and *دش* – *چنانچه* – order. This means that the document is of *دش* category – “high mark”, (Puturidze, 1955) protocol, order, ordinance is not specified in the beginning of the text and it is mentioned in the text end. Further, in late 80s, the document category regularly appears in the beginning of the text, such as “Amre Ali” – *چنانچه* – High Order, “Parvanche” – *چنانچه* (Puturidze, 1955) only deed issued in 1591 by Alexander II, King of Kakheti begins with the formula – *دش* – High order is issued (Puturidze, 1955).

Persian invocatio of Georgian kings are of particular interest. Invocatio is the document preamble, composed of religious-political elements mentioned the source of power – god and full name and legal status of the bearer of this power – issuer of the deed and this status was granted to him by shah of Iran. In the deeds of Svimon I, torga written with singur contains invocation (Puturidze, 1955) and its full formulation is – *و با لاف لک یف دومحم مللا وه* – “He [is] God praised in all his deeds. Abul Mansur Sultan Mahmud-Khan Mirza. My word” (Puturidze, 1955). Invocatio closely reflects historical reality and underlines the double standard existing in Georgian-Iranian political relationships. Svimon I, mentioed in Georgian reality as Georgian king, in one of significant segments of Persian text of the deeds issued by him (Invocatio) has to recognize official status

granted by Safavids and mention himself not as king but as prince – Mirza. Invocatio also contains full Moslem name of Svimon I – Abul Mansur Sultan Mahmud-Khan.

From 1586, on bilingual deeds of Svimon I appeared Persian registration postscripts: *دیسر* – considered, and *دش ثبت* – “approved” // “recorded”, *دش یملق* – written (Puturidze, 1955). they are located under the registration seals.

One of the key signs of entry into legal force of the document is the seal affixed by the issuer on it (Javakhishvili, 1926). Clear example of political dependence of Svimon I on shah of Iran is the legend of his Persian seal affixed on the document of 1588. Large round Persian seal of Georgian king bears lettering: *دللا دوب نیز* – *نویمس داش مالغ ناج زاتسه مک نوچی یاناد* – “Knows incomparable god that Svimon, with his soul, is the ghulam of shah”. Regarding that the Persian chancellery seals of the period of Svimon’s reign are illegible due to high degree of damage, names of the chancellery officers present in that period at Georgian royal court by the order of Shah of Iran are unknown to us.

Following Moslem king of Kartli appointed by Shah Abbas I was Bagrat VII – Bagrat-Khan (1616-1619), mentioned by Georgians with hatred and mocking the master of Sabaratiano and they did not obey to him (Kaukhchishvili, 1973). bilingual deeds issued by him have not survived or they are unknown to the scientists until now.

After decease of Bagrat in 1619, Shah Abbas granted power of ruling of Kartli to Bagrat-Khan’s minor son Svimon II (Svimon-Khan – 1619-1630) and assigned Giorgi Saakadze as his regent (vekil) (Puturidze, 1969; Zhizhiashvili, 2017).

There were somewhat different rules of approval of Georgian-Persian deeds in early 17th century. In 1608-1625, in the period of reign of King Luarsab and Simon-Khan there were issued Georgian deeds that, after signature of the king, bore Persian seal and Persian registration seal of the same king (some of them bear one and some – two seals) (Kartvelishvili et al., 2019). Absence of Persian texts in Georgian deeds makes us offer that at Georgian royal court there was no servant who had competence of translation of Georgian text and was granted authority of its approval by shah of Iran.

Legend of the seal of Svimon II can be read on Georgian deed of granting of 1624 (NCM, Hd 3056). In the end of the text there is affixed

Simon's small octagonal Persian seal with lettering: – "Simon, slave of king of the truth" On the verso of deed (survived after restoration) at the registration postscript: "This order shall end this way" (Kartvelishvili et al., 2019) – there is affixed pear-shaped Persian registration seal with the legend – ورسخی ک داش مالغ – "Shah's slave Kaikhosro".

Only a copy of the copy Georgian-Persian deed of Svimon II maintained has survived. It is dated with 1626. In the end of its Persian text there is a Persian postscript: داش رم ل حم – "Place of seal of Shah Abbas" – there is a mistake made when it was rewritten later as shahs of Iran did not affix their seals on Georgian-Persian bilingual deeds.

Persian seal and Persian registration seal are affixed on Georgian-Persian deed of Svimon II of 1627. There can be read the lettering of the other Persian seal of King Svimon: سابع داش مالغ – Svimon, ghulam of shah. There is also affixed hexagonal Persian registration seal with the legend – یلقی ل سابع داش مالغ – Alikuli ghulam of Shah Abbas, The same seal is affixed below Georgian registration postscript – "This Order shall end in this way" (Kartvelishvili et al., 2019). In this period (1608-1625) the deeds had no registration postscripts and Georgian registration postscript was attested by king's Persian seal.

The above mentioned Kaikhosro (supposedly this was royal steward Kaikhosro Baratashvili) (Kldiashvili et al., 1991) and, very likely, Alikuli were Georgian persons authorized representatives of shah of Iran, who were good in Persian, as they were entitled to translate and attest the documents issued by Georgian kings. We can suppose that they had the position of mustoufi as well. Both chancellery servants and King of Kartli, Svimon II (and Svimon I as well) had the status of ghulam, this means that they were among the ghlams (personal guards) of shah.

It is interesting, what has caused stopping of translation of Georgian documents into Persian in period 1608-1625. This could be explained by domestic and foreign political situation of Safavid Iran. Since 1590 Shah Abbas I conducted reforms in the country and since 1603, in different periods, Iran fought with Ottomans, Portugal and Eastern Georgia (Katsitadze, 2009). It is likely that in this situation Iran did not pay much attention to the

paperwork and rules of attesting Georgian deeds were restricted to Persian seals of Georgian kings and chancellery servants.

Georgian-Persian deeds show that since reign of Svimon I event Persian text was subject to control of Georgian king and this is evidenced by the seal of Georgian king affixed to Persian text (Gabashvili, 1958).

Supposedly, Persian seals of Georgian kings were produced in Iran and the legend thereon was confirmed and permitted by shah (Baindurashvili, 2019 b).

Preamble of the deeds – divine and political will

"Shah of Iran has only formally appropriated Georgian feudal lands." (Apakidze et al., 1956) Georgian historical deeds of early 17th century show that Safavid Iran intervenes into management of Georgian landholding system. Shah Abbas I issues orders to Georgian king and on the basis of this order king of Kartli is obliged to approve or resume ownership of the properties for one or another Georgian nobleman close to shah (GNA, 1450-19/98).

Divine and political will expressed in the preamble of deeds precisely reflect political situation between Eastern Georgia and Safavid Iran. In Georgian deeds issued by Bagrat-Khan and Svimon-Khan there are diplomatic formulas ("With the will and help of god and khans of Shah Abbas", (GNA, 1448-252) "by the grace of god and order of Shah Abbas", (NCM, Ad- 973) "by god's order and grace of Shah Abbas" (GNA, 1448-1261), where the existing political relationships are described with some kind of synthesis of divine and political will. Irrespective of Moslem religion of Georgian kings, the divine will is expressed from Christian position and the main figurant of the political will is Shah Abbas I of Iran. He is also named as guarantor of legality of the deed.

In the sanctio of Georgian historical deed there is also merged Christian and Moslem formula, according to which, who violates the clauses of the deed – "...Wrath of Father, Son and Holy Spirit and all saints and blissful Shah Abbas" (GNA, 1450-37/190).

This one segment of Georgian diplomatics of early 17th century clearly shows the process of how Georgian noblemen attempted to present shah of Iran as their patron, "guarantor" of their property and "superior protector". And all these underline

reduction of the powers of Georgian king and decentralization process.

In addition, in the curse part of Georgian deed of 1629, the propagator of Islam is mentioned in a very negative context and violator of the deed conditions is declared as his equal, doomed to end up in hell ... Let him become the ally of Mahmad from Sanana and sink to the bottom of hell (Kartvelishvili et al., 2019).

Tiul

Persian texts of Georgian-Persian historical deeds are interesting and notable for their social contents. From the end of 16th century, issuance of bilingual deeds under the Safavid political influence in Georgian paperwork was associated with the fight for Georgian lands from the side of Iran (Gabashvili, 1958). Strained political relationships between Georgians and Safavids resulted in introduction into Georgian diplomatics such social terms as “Tiul”, “Tiuldar”, “Soiurghal”, “Raiat” (meaning peasant). These terms were strange and unacceptable for Georgian landholding system.

According to Moslem law, the supreme owner of the land is the state (Gabashvili, 1958). In 17-18th centuries, in Iran, there were two types of tiul: first – tiul was transferred to a person as compensation for certain office and he was entitled to take advantage of it for the period when he held such office. The other type of tiul was granted to a person as deserved award for the service to the state. (Petrushevski, 1949) According to Iranian tradition, tiul implied the right to collect the rents and taxes, in full or in part, from certain area, rather than the right to rule the land, people living there and irrigation network (Petrushevski, 1949; Gabashvili, 1958).

Persian texts of Georgian-Persian historical deeds and Persian documents (hokms and firmans) issued to Georgian feudal lords contain such strange and unacceptable terms used in Moslem landholding as “heritable tiul” (لوی (یثوروم), (Petrushevski, 1949), “permanent tiul” (یثوروم کلم), “heritable mulk” (یثوروم کلم) (Puturidze, 1955). This terminological discord with Georgian feudal institutes is explained as impossibility of expressing characteristics of Georgian feudal relationships in Persian, absence of concept “estate” in Persian language and consciousness has conditioned introduction of the above technical terms in Iranian-Qizilbash

diplomaics, (Gabashvili, 1958) and Georgian historiography shares this position (Puturidze, 1955; Abashidze, 1974).

Due to dramatic content difference between tiul and estate it was necessary to add to “tiul” the signs characteristic for Georgian landholding, such as fiscal, administrative and judicial impermeability and right to bequeath (Abashidze, 1974; Petrushevski, 1949).

According to Persian texts of deeds issued by Svimon I, heirloom was transferred to the feudal lord as tiul (Pitiridze, 1955) In 20-30s of 17th century tiul was mentioned without any definition (Abashidze, 1974) Hereditary estate mentioned in Georgian text of the deed issued by Svimon II is translated in Persian text as “tiul and hereditary estate” – یثوروم کالم و لویت (Puturidze, 1955). “Heritage” mentioned in Georgian text of the deed issue by Rostom-Khan in 1635 was translated into Persian as “estate and tiul” (یثوروم و یثوروم کلم) (Puturidze, 1955). Hence, the logical conclusion is that the “estate” was given to Georgian feudal lords as the remuneration for their office. I.e. there was the trend of replacing estate with tiul.

Term mulk (estate) was not used in Persian text, in our opinion, absolutely intentionally (or it is used very rarely). It is interesting, why term “estate” was not calqued instead like in case of noblemen. This means that those who wrote Persian text intentionally avoided use of the term showing hereditary nature of the land. With time, possibly, such attributives as “permanent”, “inheritable” could be removed and as a result, there would be oriental - Moslem “tiul”.

As reasonably mentioned V. Puturidze, use of term “tiul” to denote estate and “raiat” – to denote peasant, demonstrated the attempt of changing Georgian landholding order with Moslem-Qizilbash one by Iran (Puturidze, 1955). Studying of the deeds showed that Iran made attempts to transform “estate” to tiul.

Tiuldar categories:

According to Georgian-Persian grant deeds, there were two categories of tiuldars: first category had authority to consider and make decision for “any judicial case” within the area subordinated to him – tiul (Puturidze, 1955) (both, civil and criminal cases are implied). The other category had no authority to consider the criminal cases. The deeds particularly emphasize that tiuldar considers all cases with the exclusion of criminal ones (Puturidze, 1955).

With respect of distinguishing legal relations between the parties, accurate specifications of the obligations characteristic for the Persian texts of deeds is of particular significance and interest. Law specifies the obligations of tiuldar to the state (law) and peasants.

Issuer of the deed in the disposition section of each grant deed strictly specified the primary obligations of tiuldar, such as fairness and care about entrusted people. Documents clearly show that the central government tended to protect population from tiuldar's arbitrariness. Grantee was entitled to collect the taxes set by the state in the tiul territory.

Disposition component of the deed obligated the peasants to obey tiuldar. This requirement was also applicable to local administrative officials – meliks and qedkhods (Puturidze, 1955).

Entry of the deed into legal force was attested by the royal seal. This rule is presented by the following diplomatic formula: “

و نیزم کرابم طخ و رمب [یل]اع ناشن نوچ
 دن یامن دامت عا ددرک حشوم
 “when the high sign is equipped and decorated with the blessed seal and writing – obey it.” (Puturidze, 1955)
 Diplomatically, “writing” means the official endorsement depicting “movement” of the deed before its entry into legal force,

دن یامن دامت عا ددرکن نیزم یل اع رمب ناشن ات
 - “until [this] sign is not equipped with the high seal, do not accept it” (Puturidze, 1955).

“High seal” and “blessed seal” means the seal of Georgian king.

Term of effectiveness of the deed:

Each deed was renewed each time when a new king was enthroned. (Berdzenishvili, 1937; Gabashvili, 1958) The king re-approved legality of the grant deed issued by his predecessor in the period of his reign as well. Though, Georgian-Persian diplomatic materials show that there was a legal norm according to which the government was entitled to demand annual renovation of the deed. In the sanction of Persian text in Georgian-Persian deeds there was the formula stated for mustoufi “not to demand new order and sign every year,” (Puturidze, 1955) and this guaranteed “many-year” nature of the property registries.

In Georgian paperwork mustoufi was particularly significant. Deeds made special emphasis on his duties and strictly required fulfillment of them. All deeds state that

mustoufi's obligation was to register the documents in the special royal registration log and not to allow any changes of the text, (Puturidze, 1955).

“On the basis of written in Georgian”

Irrespective of attempts from the side of Safavids to intervene into Georgian domestic relationships and for this purpose, initially introduce terminological changes in the diplomatic monuments, the main segment of Georgian-Persian deeds was still was Georgian text, detailing terms and conditions of granting. Persian parts of bilingual deeds were totally built on and depended on “written in Georgian” and Georgian legislation (Dasturmali of Georgia) and this was reflected in the disposition component of Persian part. (Puturidze, 1955; Gabashvili, 1958; Abashidze, 1974)

King Rostom

In 1632, Shah of Iran, Safi I granted to Rostom-Khan, representative of Bagrationi dynasty the title of vali and assigned him to rule Kartli (1632-1658) (Berdzenishvili et al., 1948; Surguladze, 1952; Apakidze et al., 1956; Abashidze, 2017; Berdzenishvili et al., 1958).

Attitude of Georgian narrative sources towards Rostom is mostly negative. In the period of his reign Persian-Moslem lifestyle was spread in feudal society of Kartli. (Kaukhchishvili, 1959). Rostom's reign in Kartli was characterized with popularization of Shiite tradition (Baindurashvili, 2005) though officially Christianity was not prohibited (Berdzenishvili et al., 1950). Negative attitude to Rostom can be seen in the document of Teimuraz I where he called his rival “Khosro Saracen” (Kartvelishvili et al., 2019).

In Georgian-Persian deeds in the period of King Rostom's reign there can be clearly seen Moslem-Shiite formulas introduced in Georgian paperwork and this very interesting for describing of his religious policies. In this respect, particularly interesting is Rostom-Khan's Georgian domed seal. Its legend, in 1633-1637 was as follows: “I, dust under the feet of Khan, King Rostom approve”, and since 1637, in the arch, empty before, above kantsili there appeared word – ﷻ – Allah and to the legend of the seal there was added: “ﷻ (Allah) I, dust under the feet of Khan, King Rostom approve” (Puturidze, 1955). (While deeds of Simon I were written “by grace of God”, deeds of convert Moslems Bagrat and Simon Khan were

written “by grace of Shah Abbas”, and Rostom is “the dust under the feet of Khan”). This fact shows that since 1637, Rostom found himself more safe and stable in Kartli and only after this added to his Georgian seal, above Christ’s monogram the word “Allah” thus underlining his religious policies. (Baindurashvili, 2019 (b)) Legend of Rostom’s quadrangular seal was – *ار هندن پ فتل نامز و نیمز هاش یفص ناطلس تهمه* – (Puturidze, 1955) – “Lord of the country and rime, generous Shah Safi shed his grace on me, his slave and named me, Khosro as Rostom”. In this stanza both names of King Rostom – Khosro and Rostom were mentioned. Here we learn also that this was Shah Safi, who gave to Khosro Bagrationi, born and brought up in Iran, name Rostom, i.e. hero.

Invocatio:

Full Moslem name of Rostom-Khan was recorded in invocation of the deed issued by him in 1642 – *ازریم ناخ متسر ناطلس یزاغلا* – He (God) is the richest, superior! Abul-Ghazi Sultan Rostem-Khan Mirza. My word (Puturidze, 1955). In this case as well, Georgian king follows the Iranian standards and calls himself Mirza, i.e. prince.

Invocation of the deed of estate granting issued by Rostom in 1633 is of interest – *الله و لوسر دمحم و لله الا* – “Allah and prophet Mohammad and Ali” (Puturidze, 1955). It should be noted that Shiite invocatio of such type presented as triad is the only one among the bilingual documents that have survived up to present and it is the symbol of Shiite ideology of Safavids (Baindurashvili, 2019b).

It should be emphasized that in the Persian part of King Rostom’s deeds the divine will is expressed very simply. Mostly it is represented in single word *وه* – “He (God)” and very rarely *الله اعلى من غلا وه* – He (God) is the richest and superior. (Puturidze, 1955).

Legends of Rostom-Khan’s seals are mostly the theological formula, implying that primarily, issuance of the deed was attributed to god. Office seals of such type mostly appeared from 1636, with the following contents: oval seal with the legend *الله الا یرم ضوفا* – “I entrust my case to Allah”. Below is postscript: *دش تبث* – “Considered” (Puturidze, 1955); – “O, supporter of the weak” (Puturidze, 1955); – *نامزلا و رصعلا بحاص ای* – “O, possessor of the age and time.” Under the seal there is postscript: *دش یملف* – “Was written” (Puturidze, 1955).

In 1649 a new registration seal appeared with the legend: *مولج عس ملل رما بسح زا* – “According to the presented order,” with the subscribe under it: *دش تبث* – “Considered”; the deeds of 1650-1652 bear the same seal (Puturidze, 1955). From 1643, in the upper left corner there appear new endorsement stating that the text of Georgian deed was translated into Persian – “He (God). Order [written] in Moslem alphabet” (Puturidze, 1955).

Personal seals:

Legend of the seal affixed to the deed of 1633 (Puturidze, 1955) *ناخ متسر مالغ* – Rostom-Khan’s Gholam Manuchar” describes relation of Manuchar to Rostom. In this case Rostom is his suzerain, though soon, since 1634, legend of Manuchar’s seal was replaced with purely Shiite formulation. On the Persian quadrangular seal appeared lettering: *دش تبث* – “Dust under Ali’s feet, Manuchar”. Supposedly, this change was caused by the influence of Iranian censorship. Under Manuchar’s seal there is endorsement: *دش تبث* – “Considered.” This endorsement shows that Manuchar is a significant figure at royal chancellery. He considered the documents and after this the documents were attested. Manuchar attests all Rostom’s documents.

In the middle of Georgian text of the deed issued by Rostom (NCM. Ad-597) there is oval Persian seal of average size affixed upside down, with the lettering: *دش تبث* – “Manuchar, dust under Ali’s feet”. The text is written above the seal and we can propose that at first the seal was affixed on the paper and further there was written the text of the deed.

In document (copy) of 1634, in the end, the rewriter has placed in the squares: 1. “Place of seal of Rostom-Khan” (in the left square) and 2. “Place of Mustoufi’s seal”. (Puturidze, 1955), showing that mustoufi’s seal was affixed alongside with the king’s seal.

On the deeds of 1640 there is an oval seal with the legend: *دش تبث* – “Slave [of God] Alikuli.” Below is: *دش تبث* – “Recorded // formalized // approved.” (Puturidze, 1955). Mostly, under Alikuli’s seal there is endorsement *دش تبث* – approved // formalized.

Consequently, we can offer that Alikuli was a significant figure at royal chancellery. Possibly he was chancellery Mustoufi (Surguladze, 1952; Abuladze et al., 2017) (mordar was in charge of affixing royal seal), as the deeds were attested

with his seal. Seal of Alikuli was affixed to the deed of 1656 as well (Puturidze, 1955).

On the deeds of 1643, under Persian quadrangular seal of Alikuli (with the lettering *دش یملق* – “His [God’s] slave Alikuli”) there is registration endorsement *دش یملق* – “Was written” (Puturidze, 1955). Consequently, in this case, we can offer that Alikuli has written Persian text of the deed (translator) and not attested it, as this was in the previous case. In 1656 seal of the new servant of royal chancellery has appeared. The deed bears quadrangular Persian seal with lettering *ن یگرگ تیالو هاش مدن ب* (Puturidze, 1955) – “Slave of the king of the world, Giorgi” (// Gorgin). Supposedly elliptic Persian seal with the complicated lettering containing the name *ن یگرگ* – (Gorgin) Giorgi belongs to him as well. (Puturidze, 1955)

Persian registration endorsements, with their significance in paperwork, should be presented in the following sequence: 1. *دش یملق* – “Was written”. Later, from 1643, Persian endorsement of the same content was added – *ناملسم طخب وه* – “He (God). Order [was written] in Moslem alphabet.” 2. *دیسر رظنب* – “Considered”, and 3. *دش تبث* – “Recorded // formalized (supposedly, this endorsement belongs to mustoufi). Certainly, these postscripts were made after affixing of relevant seals by the holders of these seals.

Studying of diplomatic segments of Persian parts in Georgian-Persian historical deeds and chancellery markings thereon (seals, endorsements) allowed tracing of the “deed’s movement” – full legal procedure from writing to legal enactment.

There were identified the following steps:

1. Preparing of Georgian text of the deed by royal secretary (mdivanmtsignobari);
2. Translation of Georgian text into Persian

with due regard of Iranian diplomatic standards;

3. Registration of the deed in special registry of chancellery;

4. After consideration of the deed, affixing Persian chancellery seals and making relevant Persian chancellery endorsements (*دیسر رظنب* – “Considered”, *دش تبث* – “Registered”, // “Attested”);

5. Approval of Georgian part of the deed with Georgian royal seal;

6. Approval of Persian part of the deed with Persian royal seal.

Thus, research of Georgian-Persian historical documents showed that introduction of Iranian specifics into Georgian paperwork served to efforts of Safavid state to include Eastern Georgia into Iranian administrative system.

Georgian-Persian bilingual deeds demonstrate the attempts of Iran to intervene into Georgian system of landholding and its transformation into Iranian-Moslem one; invocatio of Georgian kings and legends on their Persian seals clearly demonstrate the political and religious influence to which they were subject from censorship of Safavids; we can imagine specific nature of Georgian secretariat, its procedural steps – movement of the deeds from writing to legal enactment and term of effectiveness of the deeds; Georgian text was dominating diplomatic part of Georgian-Persian deeds.

Studying of the seals on Persian and Georgian texts of historical deeds allowed identification of the chancellery officials participating in composition of Georgian-Persian deeds and their consideration and approval.

Georgian-Persian diplomatic monuments provide unbiased description of severe reality wherein Georgians had to fight for maintaining their state, national and religious identity.

REFERENCES

- Abashidze, T. (1974). Diplomatic characteristics of Persian parts of bilingual deeds. *Matsne (Herald), series of history, archeology, ethnography and history of art*, 2. Tbilisi [in Georgian].
- Abashidze, T. (2017). Georgian-Persian deeds issued to the glegymen. *Near East and Georgia*, X. Tbilisi [in Georgian].
- Abuladze, T., Abuladze, Ts., Baindurashvili, Kh., Kekelia, E., Kldiashvili, D., Surguladze, M., & Tsagareishvili, E. (2017). *Central and local administrative order in medieval Georgia (Encyclopedic dictionary)*. Tbilisi [in Georgian].
- Abuladze, T., & Giunashvili, E. (2011). *Persian and Georgian-Persian historical deeds of Georgia: aspects of linguistic-philological research, issues of linguistics*. Tbilisi [in Georgian].
- Apakidze, A., Melikishvili, G., Meskhia, Sh., Ratiani, P., Chitaia, G., & Khachapuridze, G. (1956). *History of Georgia I*. N. Berdzenishvili (Ed.) Tbilisi [in Georgian].

- Baindurashvili, Kh. (2005). Shiism in Tbilisi (7th – 18th centuries). *Historical-ethnographic studies, IX*. Tbilisi [in Georgian].
- Baindurashvili, Kh. (2019a). Administrative policies of Iran and Eastern Georgia (17th-18th centuries). *Mravaltavi*, 26. Tbilisi [in Georgian].
- Baindurashvili, Kh. (2019b). Religious policies of Iran in relation to Eastern Georgia and Shiite Tradition in Tbilisi of 16th – 17th centuries. *Georgian source studies, XXI*. Tbilisi [in Georgian].
- Berdzenishvili, N. (1937). *Feudal relationships in 15th century. Materials for the history of Georgia and Caucasus, I*. Tbilisi [in Georgian].
- Berdzenishvili, N., Javakhishvili, Iv., & Janashia, S. (1948). *History of Georgia*. Part I, third corrected and completed edition. S. Janashia (Ed.). Tbilisi [in Georgian].
- Berdzenishvili, N. Dondua, V., Dumbadze, M., Melikishvili, G., Meskhia, Sh., & Ratiani, P. (1958). *History of Georgia (from antiquity to the end of 19th century) I*. Tbilisi [in Georgian].
- Gabashvili, V. (1958). *Georgian feudal system in 16th – 17th centuries*. Tbilisi [in Georgian].
- Guchua, V., & Svanidze, M. (1973). Fight of Kartli against Ottomans under commandment of Svimon I, conquering of Samtskhe-Saatabago. *Essays of the history of Georgia, IV*. Tbilisi [in Georgian].
- Dundua, N. (1984). *Georgian-Persian (bilingual) historical deeds (16th – 17th centuries), text identification and translation, comments, dictionary and indices by Nugzar Dundua*. Tbilisi [in Georgian].
- Katsitadze, D. (2009). *History of Iran, 3rd – 18th centuries*. Tbilisi [in Georgian].
- Kldiashvili, D., Surguladze, M., Tsagareishvili, E., Jandieri, G. (1991). *Annotated Dictionary of Persons, based on historical deeds of 11th – 17th centuries, I*. Tbilisi [in Georgian].
- Zhizhiashvili, O. (2017). *Svimon II, King of Kartli*. Tbilisi [in Georgian].
- Surguladze, Iv. (1952). *On the History of Georgian state and law, I*. Tbilisi [in Georgian].
- Puturidze, V. (1955). *Georgian-Persian historical documents, text identification, translation and remarks by V. Puturidze*. Tbilisi [in Georgian].
- Puturidze, V. (1969). *Data of Iskandar Munshi about Georgia, Persian text with Georgian translation and introduction published by Vladimer Puturidze*. Tbilisi [in Georgian].
- Kartvelishvili, T., Baindurashvili, Kh., Gelashvili, I., Gogladze, T., Shaorshadze, M., Jojua, T. (2019). *Documentary sources (charters, epigraphic monuments, manuscript colophons) about kings of Karli of the 1st half of 17th century (George X, Luarsab II, Bagrat XVII, Svimon II, Teimuraz I) (publication and research of the sources), I*. Surguladze M. (Ed.). Tbilisi [in Georgian].
- Kaukhchishvili, S. (1973). *Vakhushti of Kartli, Description of the Kingdom of Georgia, Kartlis Tskhovreba (Chronicles of Kartli), IV, text identified based on all main manuscripts by S. Kaukhchishvili*. Tbilisi [in Georgian].
- Kaukhchishvili, S. (1959). *Akhali Kartlis Tskhovreba (New Chronicles of Kartli), third text, Kartlis Tskhovreba, text identified based on all main manuscripts by S. Kaukhchishvili, II*. Tbilisi [in Georgian].
- Javakhishvili, Iv. (1926). *Studies of Georgian documents studies, i.e. diplomatics*. Tiflis [in Georgian].
- GNA (Georgian National Archive), 1450-19/98 [in Georgian].
- GNA (Georgian National Archive), 1448-252.
- GNA (Georgian National Archive), 1448-1261.
- GNA (Georgian National Archive), 1450-37/190.
- NCM (National Center of Manuscripts Georgia) Ad-973.
- NCM (National Center of Manuscripts of Georgia) Hd-3056.
- Petrushevski, T. P. (1959). *Essays in the history of feudal relationships in Armenia and Azerbaijan in 16th – early 19th centuries*. Leningrad [in Russian].

Байндурашвілі Хатуна

Науковий співробітник
Національний центр рукописів Грузії
імені Корнелі Кекелідзе

Baindurashvili Khatuna

Scientific Employee
Korneli Kekelidze Georgian National Centre
of Manuscripts

Email: baindurashvilikhatuna@yahoo.com

Цитування: Байндурашвілі, Х. (2020). Політичні, соціальні та релігійні аспекти грузино-перської дипломатії. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 102–111. doi: 10.15421/172079

Citation: Baindurashvili, Kh. (2020). Political, Social and Religious Aspects of Georgian-Persian Diplomacy. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 102–111. doi: 10.15421/172079

Стаття надійшла / Article arrived: 26.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 20.10.2020